

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 18

2022

№ 1

Sumqayıt – 2022

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV	<i>prof., rektor (baş redaktor)</i>
RAMAZAN MƏMMƏDOV	<i>prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)</i>
NİGAR İSGƏNDƏROVA	<i>prof. (məsul katib)</i>

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Natalia Qaqarina , <i>prof. (Almaniya)</i> , Astan Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Buludxan Xəlilov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Sayalı Sadıqova , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Böyükxanım Eminli , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> .
Ədəbiyyatşünaslıq	Şeril Lester , <i>prof. (ABŞ)</i> , Şükrü Haluk Akalın , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Avtandil Məmmədov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fikrət Rzayev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rafiq Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Məhərrəm Qasımlı , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Filip Barnard , <i>dos. (ABŞ)</i> , Sevinc Həməzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kədiniyazov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Selma Kadir qızı Yel , <i>prof. (Türkiyə)</i> , Kozma Tamas , <i>prof. (Macarıstan)</i> , Adil Baxşəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Əziz Məmmədov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Həsən Sadıqov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şirxan Səlimov , <i>prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Matias Dornfeld , <i>dos. (Almaniya)</i> .
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə , <i>akad. (Azərbaycan)</i> , Mixail Osipov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Vasiliy Bespyatıx , <i>prof. (Rusiya)</i> , Nazim İmanov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Arif Şəkarəliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Hacığa Rüstəmbəyov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Şəfa Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Qalib Hüseynov , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Aynurə Yəhyayeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov , <i>prof. (Rusiya)</i> , Fərrux Rüstəmov , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Ramiz Əliyev , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Rüfət Hüseynzadə , <i>prof. (Azərbaycan)</i> , Erde Gabor , <i>dos. (Macarıstan)</i> , Lada Çepeleva , <i>dos. (Rusiya)</i> , Aytəkin Məmmədova , <i>dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)</i> , Fuad Məmmədov , <i>dos. (Azərbaycan)</i> , Sevər Mirzəyeva , <i>dos. (Azərbaycan)</i> .

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ	<i>проф., ректор (главный редактор)</i>
РАМАЗАН МАМЕДОВ	<i>проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)</i>
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА	<i>проф. (ответственный секретарь)</i>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров , <i>акад. (Азербайджан)</i> , Наталья Гагарина , <i>проф. (Германия)</i> , Астан Байрамов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Булудхан Халилов , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Саялы Садыгова , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Беюкханым Эминли , <i>доц. (отв. ред., Азербайджан)</i> .
Литературоведение	Шерил Лестер , <i>проф. (США)</i> , Шюкрю Халук Акалың , <i>проф. (Турция)</i> , Автандил Мамедов , <i>проф. (отв. ред. Азербайджан)</i> , Фикрат Рзаев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Рафик Алиев , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Магеррам Гасымлы , <i>проф. (Азербайджан)</i> , Филип Барнард , <i>доц. (США)</i> , Севиндж Хамзаева , <i>доц. (Азербайджан)</i> .

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф. (Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матнас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Шафа Алиев, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан).

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV	prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV	prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA	prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Buludkhan Khalilov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Sheril Lester, prof. (USA), Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Philip Barnard assoc.prof. (USA), Sevinj Hamzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kedirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, assoc.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof. (Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Shafa Aliyev, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof. (Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor assoc.prof. (Hungary), Lada Chepeleva assoc.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, assoc.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, assoc.prof. (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin

19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа

46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order

№ 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

BORÇALI BÖLGƏSİNDƏ TÜRKMƏNŞƏLİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN SOYQIRIMI

¹BAYRAMOV ASTAN ƏHMƏDXAN oğlu

²TAĞIYEVA RUHİYYƏ İSABALA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1 – professor, 2 - dissertant

folklorshunas@mail.ru

Açar sözlər: Borçalı, Muğan, Qazax, toponim, kənd

Hansı coğrafiyada, hansı bölgədə olursa-olsun, etnik kodumuz sayılan Azərbaycan toponimlərinin arealı və linqistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin azərbaycanşunaslıq üçün çox böyük elmi-praktik və tarixi-etnoqrafik əhəmiyyəti vardır. Həm də ona görə ki, bu adların öyrənilməsi sərhəd tanımıdır. Bu baxımdan Azərbaycan türkləri yaşayan və 200-dən çox yaşayış məntəqəsini əhatə edən Borçalı bölgəsinin yer-yurd adlarının öyrənilməsi hər vaxt aktualdır. Deməliyə ki, bu bölgənin dağı-daşı, çayı-çəmənliyi, yalı-yamacı, kəndi-kəsəyi Azərbaycan türkcəsində danışır. Çox təəssüf ki, bolşevik rəhbərliyi 1920-ci illərdə Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyi Borçalı və Sığnaq qəzalarını gürcülərə, Borçalının dağ hissəsini isə (Lori və Pənbək bölgələrini) ermənilərə vermişdir. Rus hərbi sənədlərinə və müxtəlif vaxtlarda Tiflisdə baş qərargah tərəfindən hazırlanmış hərbi xəritələrə, sorğu-məlumat kitablarına nəzər yetirsək, göstərilən ərazilərdə qeyri-dilə mənsub toponimlərin olmadığını görürük.

Tarixə nəzər salarkən aydın olur ki, 1735-1736-cı illərdə Nadir şah böyük qurbanlar bahasına Azərbaycan və Dağıstanda hakimiyyətini möhkəmləndirir. Sonra 1736-cı ilin mart ayında Muğanda qurultay çağırır özünü şah elan edir. Gəncə xanı Ziyadoğlu oraya getmədiyi üçün Nadir şah Qazax və Borçalı torpaqlarını onun vassalı olan gürcü knyazlarının idarəçiliyinə verir. [9, s.263; 3, s.50] Halbuki XVIII əsrin əvvəllərində Borçalı mahalı Səfəvilərin Gəncə bəylərbəyliyi, daha sonra Gəncə quberniyasının tərkibində qəza kimi mövcud olmuşdur. Rusların Qafqazı istilası zamanı ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq çar hökuməti də Borçalı ərazisini bir qəza kimi Tiflis quberniyasının tərkibinə qatmışdır. 1929-cu ildə Borçalı qəzası ləğv edilərək onun əsasında Borçalı (1949-Marneuli), Bolnis, Baş Keçid rayonları yaradılmışdır. [3, s. 338]

Ermənistana qatılan Lori – Pənbək bölgəsində – Dağ Borçalıda isə Kalinino, Stepanavan, Quqar və Hamamlı rayonları yaradıldı 1903-cü ildə hazırlanmış hərbi-topoqrafik xəritədəki toponimlərin mənzərəsindən də görünür ki, Borçalının əsas əhalisi Azərbaycan türkləri olmuşdur. O qəzada qeydə alınan rusmənşəli toponimlər isə XIX əsrin ortalarında, yəni rus köçmənləri Qafqaza yerləşdirildəndən sonra yaranmışdır. Molakanlar və duxobor təriqətli rusların Cənubi Qafqaza yerləşdirilməsi çar hökumətinin əraziləri ruslaşdırmaq siyasəti güdürdü.

Əhalisinin əsas çoxluğu Axısqa türklərindən ibarət olan və Tiflis quberniyasının tərkibində olan Axısqa, Axılkelək qəzaları da 1929-cu ildə ləğv edilərək o qəzaların əsasında Axılkelək, Axısqa, Əsmincə, Adıgün və Qocabəy (Bağdanovka) rayonları yaradılmışdır. [13] Axısqa türkləri haqqında geniş araşdırmaları olan İsmayıl Kazımov yazır ki, Axısqa türkləri 1944-cü ilədək, yəni Stalin tərəfindən Orta Asiyaya repressiya olunanadək Axısqa rayonunda 64, Axırkelək rayonunda 11, Adıgün rayonunda 71, Əsmincə rayonunda 55 və Qocabəy (Boqdanovka) rayonunda 1 kənddə yaşamışlar. Daha sonra o, göstərir ki, 202 kənddə 195 min Axısqa türkü yaşamışdır. [7, s.181] 1944-cü ildə Axısqa türkləri həmin ərazilərdən Orta Asiyaya deportasiya olundandan sonra orada da 200-dən çox toponim təhrif olunaraq gürcüləşdirildi və kəndlərə gürcü və ermənilər yerləşdirildi. [5,

s.113] 1903-cü ildə tərtib edilən xəritəyə əsasən deyə bilərik ki, Borçalı bölgəsində də toponimlərin türk layı olmuşdur. (12) Lakin Borçalı ərazisində hələ 1932-1960-cı illərdə toponimlərin dəyişdirilməsi nəzərə çarpır. Məsələn, Ağbulaq (1944-Tetriskaro), Bostantəpə (1947-Rustavi), Görük Qəmərlı (1947-Bolnisi) Barmaqsız (1932-Zalqa), Qaraçöp (1947-Saqaraco), Armudlu (1949 Pantiani), Başkeçid, (1947-Dmanisi), Borçalı (1941-Marneuli), Qarayazı (1947-Qardabani), Otluq (1948-Kldiani), Uzunəbə (1946-Qamarceveba), Cəvizlik (1948-Tibeti) və s. Bunlardan başqa, Azərbaycan türkləri yaşayan bir çox kənd adları gürcü dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılaraq təhrif olunmuşdur. Məsələn; Saqatlo, Qarabulaxi, Muqanlo, Arıxlo, Namarlo, Safarło və s. [13, s.158] Qeyd edək ki, gürcülər də ermənilər kimi əvvəlcə rayon və dəmiryolu stansiyalarının adlarını dəyişdirmişlər. Ona görə ki, xəritələrin məşabına uyğun olaraq inzibati-ərazi vahidi kimi Respublikaların xəritəsində rayon və stansiya adları ermənicə və ya gürcücə əks olunmalı idi.

Krım da belə olmuşdur. 18 may 1944-cü ildə Krım türkləri 2 gün ərzində deportasiya olunmuş, ondan sonra rayon mərkəzlərinin və dəmiryol stansiyalarının adlarını dəyişdirmişlər. Daha sonra 1300 yaşayış məntəqəsinin adı-oykonimlər ruslaşdırılmışdır. Addəyişmələrin ssenarisi necə də bir-birinə bənzəyir. Deməli, bu onu göstərir ki, bu addəyişmələr Moskvadan idarə olunmuş. [1, s. 3-7]

Etnoqrafik coğrafiyaçı Məhəmməd Baharlının 1921-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan" kitabında ayrum, baharlı, bəydili, bayat qaradağlı, qaramanlı, qubadlı, kəngərli, zərgərli, əfşar, əhmədli, milli, pırhəsənli, otuziki, xələnc, xocalı, xələfli, saatlı, cəkurlu, cavanşir, cəlayır, şahsevən və s. tayfa, qəbilə, nəsil adlarını qeyd etmişdir ki, bunlar təkcə Azərbaycanın yox, Ermənistan və Gürcüstanın toponimiyasında da geniş əks olunmuşdur. [11, s.112; 13, s.176] Bütün bunlar onu göstərir ki, Cənubi Qafqaz bir-birinə çox yaxın olan türk tayfa birliklərinin avtohton vətəni olmuşdur. 1728-ci ildə tərtib olunan "Tiflis- Borçalı ərazilərinin icmal dəftərində də bu aydın görünür. [10] Həm quberniyalar dövründə, həm də Sovetlər Birliyi zamanında açıq-saçıq millətçilik edə bilməyən gürcülər 1990-cı ilin əvvəllərində, Sovetlər Birliyi dağıldığı ərəfədə açıq-aşkar Azərbaycan türklərinə qarşı qarşıdurma yaratdılar. Onların toplu yaşadıkları Borçalı bölgəsində - Sarvan (Marneuli), Baş Keçid (Dumanisi), Qarayazı (Qardabani), Bolnis (Bolnisi) və Barmaqsız (Zalqa) rayonlarında və Tiflis və Rustavi şəhərlərində terrorçu hərəkətlərə rəvac verildilər. Hətta Azərbaycana qarşı torpaq iddiasında oldular. 1990-cı illərin əvvəlində hakimiyyətə gələn Z.Qamsaxurdiyanın rəhbərlik etdiyi Gürcüstan milli hərəkatının liderləri hakimiyyətə gəldikləri ilk günlərdə Bolnis rayon mərkəzində yaşayan 800 Azərbaycan türkü ailəsini öz şəxsi evlərindən zorla çıxardılar. Bolnisin və Başkeçiddə yerli idarəetmə orqanlarında yüksək vəzifə tutan azərbaycanlıları rəsmi qaydada işdən uzaqlaşdırdılar. Bundan sonra, Gürcüstanın Svaneti bölgəsində yaşayan və xaraktercə kobud və qaba təbiətli svanları Başkeçid və Bolnisin həm özünə, həm də bəzi kəndlərinə yerləşdirdilər. Bəhanələri də o oldu ki, guya Svanetidə zəlzələ olub, insanlar orada yaşaya bilmirlər. Hətta onlara ekoqaçqın statusu da verdilər. Əslində isə gürcü millətçiləri rayon mərkəzlərinin, həm də rayonlara aid olan kəndlərdə yaşayanların etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi güdürdülər. Bu gürcü millətçilərinin çoxdankı arzuları olmuşdur. Həmin dövüdə Bolnis rayonunun 48 kəndindən 36-da, Başkeçid rayonunun 36 kəndindən 30-da 100% Azərbaycan türkləri yaşayırdılar. Buna baxmayaraq 1990-cı ilin 6 ayı ərzində sakinləri 98-100% Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərin adlarını rəsmi qaydada dəyişdirdilər. [14] Hər iki rayonun onlarla kəndinin əhalisi qaçqın vəziyyətinə düşdülər. On minlərlə Gürcüstan vətəndaşı olan Azərbaycan türkləri Azərbaycan Respublikasına pənah gətirdilər, bir qismi isə məcburiyyət qarşısında qalıb Rusiya, Ukrayna və digər respublikalara köçdülər. Hələ də qaçqın kimi oralarda yaşayırlar. O illərdə onlarla kənd boşaldıldı. Azərbaycanlılara daha çox təzyiq etmək üçün onların 1000 illərdən bəri yaşadıkları kəndlərin adlarına divan tutdular. O dövüdə gürcü mətbuatı bu anti-Azərbaycan aktını alqışlayırdı. Gürcüstanın rəsmi dövlət qəzeti olan "Sakartvelo Respublika" (Gürcüstan Respublikası) qəzeti 10.VI.1992-ci ildə Azərbaycan türklərinin tarix və mədəniyyətinə vurulan bu zərbəni-addəyişməni "Tarixi həqiqətin zəfəri" adlandırır, həm də multikultural hadisə sayırdı. [4] Rayon əhalisi dəfələrlə aksiya keçirmiş və Gürcüstan rəhbərliyinə, dünya təşkilatlarına müraciət etsələr də, onların səsinə

səs verən olmamışdır. Toponimlərin dəyişdirilməsində əsas məqsəd orada yaşayan Azərbaycan türklərinin uzaq tarixi keçmişləri ilə əlaqəni qırmaq, oranın avtoxton əhalisi olan sakinlərin o yerlərə gəlmə olduqlarını təlqin etmək, milli-etnik kökə malik maddi-mənəvi abidələri dağıtmaq olmuşdur. [6, s. 3,4]

İndi Borçalıda məişətdə yenə də kəndlər köhnə adları ilə işlədilir, lakin rəsmi sənədlərdə gürcü adları işlədilir ki, bu da dolaşıqlıq yaradır. Borçalı bölgəsində Azərbaycan türkləri yaşayan rayonlar üzrə adları dəyişdirilmiş və ya təhrif olunmuş kəndlərin adları və əhlinin sayı aşağıda qeyd etdiyimiz kimidir:

1. Bolnisi rayonu üzrə Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərdə əhlinin sayı, kəndlərin köhnə və yeni adları

Keçmiş adlar	Yeni gürcü adları	Say %-ilə	Əhlinin sayı
Ayorta	Akaorta	85	1174
Sayahioğlu	Balaxaurı	100	502
Bitərəfci	Bektakari	100	280
Aşağı Güləver	Qeta	99	698
Darbazlar	Darvari	98	3743
Abdallı	Djavşaniani	100	829
Zol Göyəc	Dzveli kveşi	98	2183
Aragöl	Dzedzevnariani	98	778
Sarallar	Zvareti	99	50
Yuxarı Qoşakilsə	Zemo Askevani	99	604
Qaradaşlı	İspia	99	249
Kəpənəkci	Kvemo Bolnisi	100	6766
Saracılı	Mamxuti	99	2841
Daşdı Qullar	Muxrana	100	805
Dəllər	Musevani	100	1194
Asmalar	Mtskneti	100	286
Arıxlı	Naxiduri	100	4876
Bala Muğanlı	Farizi	100	1205
Bala Darbaz	Patara Darvazi	100	40
Catax	Poladauri	63	495
Babakişilər	Potsxveriani	98	724
Qaratikan	Sabereti	100	112
İmir Hasan	Savaneti	100	1717
Səfərli	Samtreda	100	541
Aşağı Qoşakilsə	Kvemo Arkvanı	99	1053
Səmsiöyü	Samtsevrst	100	361
Sanab	Senebi	96	157
Faxralı	Talaveri	99	6896
Dəmirli	Xaxalayvari	99	359
Hasanxocalı	Xidiskuri	99	846
Yuxarı Güləver	Tsipori	99	522
Kolagirən	Tsurtavi	98	2319
Qoçulu	Çapala	98	1623
Şışqala	Çreşi	98	181
İncəoğlu	Süa Bolnis	99	G 18
Molla Əhmədli	Xataveti	90	192
Mığırılı // İmirli	Vanati	96	530
Kipirciq	Tşurtavi	97	181
Tapan	Disleli	97	210

2. Başkeçid rayonu üzrə Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərdə əhalinin sayı, kəndlərin köhnə və yeni adları

Keçmiş adlar	Yeni gürcü adları	Say %-ilə	Əhalinin sayı
Hamamlı	Amamlo	97	1596
Anqrevan/Əngirəvan	Anqrevani	98	162
Bağçalar	Baxçaları	100	140
Bəzəkli	Bazaki	99	763
Boğazkəsən	Tkispiri	99	53
Anbarlı	Qanaxlebo	15	33
Gödəkdağ	Qedaqdağı	97	362
Dağ Qızılhacılı	Kizilhacılı	100	341
Qamışlı	Kamışlo	47	365
Dəllər	Dalavari	100	313
Dağ Arıxlı	Dqaruxlo	100	711
Dunus	Tunisi	100	454
Yuxarı Qarabulaq	Zemo Qarabulağı	100	1114
Yuxarı Aruzman	Zemo Orozmani	100	901
İlnari	İpnari	100	481
Yırğancaq	İrqancay	100	2678
Şahmarlı	Şaxmarlo	100	341
Armudlu	Pantiani	99	410
Başkeçid	Dmanisi	12	400
Ərgişoğlu	Velispir	13	64
Şindilər	Sindear	100	467
Yaqublu	Yakuplo	100	498
Yayla	Sarkineti	16	34
Hüseynkənd	Useinkent	100	135
Söyüdlü	Soqutlu	100	27
Səfərli	Saklakaseni	100	738
Çopuralılar	Kanani	100	108
Sadaca	Saça	100	106
Qaşqatala	Sakire	100	49
Salamməleyk	Salamalik	100	98
Qızılkilsə	Kirilkilsa	99	774
Qəmərlı	Kamarlo	100	713
Gəlgiyən	Kakliani	100	640
Aşağı Qarabulaq	Kvemo Karabulaq	98	333
Kiçik Qəmərlı	Patara Qamareti	97	913
Aşağı Arzuman	Kvemo Orurman	99	660
Qızılhacılı	Tsitelsakdori	99	341
Lök Candar	Lokçandar	100	258
Məmişlər	Mamişlo	99	991
Canbağça	Qora	47	38
Suqala	Mtisderi	98	243

3. Zalqa (Barmaksız) rayonu üzrə dəyişdirilən adlar

Keçmiş adlar	Yeni gürcü adları	Say %-ilə	Əhalinin sayı
Ağalıq	Poşti		
Başköy	Bareti	50	
Sarvan	Arçevani	100	794
Gödəklər	Qedakları	100	100
Oran	Orni	99	

Səmədli	Şua Xarabo	86	
Hunqala	Sameta	98	
Qarakom	Sabeçisi	99	
Aşağı Xarabo	Kvemo Xram	40	
Quşçu	Quşsi	99	
Yeddikilsə	Saqdrioni	80	
Tecis	Tecis	95	607
Çölmən	Çölmən	95	295

Qeyd edək ki, Zalqa rayonunda (keçmiş Barmaqsız) ancaq Azərbaycan türkləri yaşayan kənd adları dəyişdirilmiş, lakin ermənilər yaşayan Asqala, Dərəköy, Daşbaşı, Qızılilsə, Quşcu, Ozan, Təzəxaraba, Cütikilsə, Xaşköy kəndlərinin adları dəyişdirilməmişdir. Elə olduğu kimi, də qalmışdır. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərin adları qərəzli olaraq dəyişdirilmişdir. Hər bir Azərbaycan türkü üçün onun tarixi vətəni, doğma yurdu və etnik kodu sayılan kəndinin adının gürcüləşdirilməsi, ərazi ilə heç bir etnik bağlılığı olmayan uydurma toponimlərin verilməsi orada yaşayan soydaşlarımız üçün bir həqarətdir. İnsanda xoş əhval ruhiyyə, milli və müsbət emosiya yaradan toponimlərimiz Ermənistanda olduğu kimi Gürcüstanda da soyqırımı məruz qaldı. Kobud, Azərbaycan dilinə uyğun gəlməyən gürcü adlarını - uydurma toponimləri hər gün eşidən hər bir Azərbaycan türkündə mənfi emosiya yaranır. Bu ona bənzəyir ki, adın Əhməd olsun, onu "Aram" etsinlər. Bu nə qədər təhqirdirsə, o türkmənşəli etnik toponimləri gürcüləşdirmək də bir o qədər təhqirdir. Azərbaycan türklərinin haqlı tələbləri ilə sonrakı hakimiyyətə gələnlər dəfələrlə bəyan etmişlər ki, qədim türkmənşəli toponimlər bərpa olunacaq, lakin 30 ildir ki, bu bir xəyal olaraq qalır. Uğursuz və milliyətçi bir siyasətin qurbanı olan tarixi kənd adlarımızın bərpa olunması orada yaşayanların hüquqi və mənəvi haqqıdır. O toponimlər xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. O adları dəyişməklə gürcü millətçiləri məqsədli şəkildə tariximiz və etno-mədəni kimliyimizi təsdiq edən toponimlərə xətdər gətirmiş, Azərbaycan türklərinin avtohton vətəni sayılan Borçalı ərazisindən izimizi itirməyə çalışmışlar. Sarvan (Marnenli) rayonunda Azərbaycan türkləri yaşayan Dəmyə Gorarxı (Zenamxari), Axlı Mahmudlu (Qamogma), Yenikənd (Axalisopeli), Axlı Lələkənd (Kvemo Zenamxari) kəndlərinin adlarını dəyişdirdilər. Gürcü millətçiləri Sarvan (Marneuli) və Qarayazı (Qardabanı) rayonlarında orada yaşayanların mübarizliyi və haqlı etirazları nəticəsində kənd adlarının dəyişdirilməsini başa çatdırma bilmədilər. Gürcülər tərəfindən zorakılıqla dəyişdirilən və dilimizin passiv fonduna keçən Saracılı, Abdallı, Sarallar, Kəpənəkçi, Arıxlı, Muğanlı, İmirli, Hasan Xocalı, Mıdırılı, Qoçulu, Dəllər, Ozan, Quşçu, Kəpənəkçi, Baydar, Hunqala və s. etnotoponimlər Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş tayfa adlarıdır. Bu adların paralelləri türklər yaşayan çox yerlərdə vardır. Bu etnotoponimlər türklərin tarixi və etnik birliyini əks etdirməkdədir. [2, s. 247, 250; 8, s. 292, 298; 3, s. 13-17]

Göründüyü kimi, gürcü millətçiləri də ermənilər kimi XX əsrin həm əvvəllərində, həm də sonunda Cənubi Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərini zaman-zaman basqı altına salaraq öz tarixi torpaqlarından, yurd-yuvalarından deportasiya etmiş, türkmənşəli yer-yurd adlarını, toponimləri də gürcüləşdirərək soyqırımı məruz qoymuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, A. Ə. Krım türklərinin deportasiyası və ortağ etnik kodumuz sayılan toponimlərin soyqırımı (oronim və hidronimlər) / A. Ə. Bayramov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 4. – P. 4-9. DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_4; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47697074>
2. Bayramov A. Azərbaycanın onomastikası. – Bakı: AM-965, –2015, –319 s.

3. Budaqov B.Ə. Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstan toponimlərinin izahlı lüğəti. –Bakı: İsmayıl, –2002, –317 s.
4. “Gürcüstan Respublikası (Skantvelos Respublika)” qəzeti. Tarixi həqiqətin zəfəri. –Tiflis, 10. VI. 1992
5. Hacıyev A. Qəribəm bu vətəndə. (Axışqa türklərinin etnik mədəniyyəti). – Bakı: Gənclik, –1992, –210 s.
6. İsmayılov Xəqani. Gürcüstanda Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsi / “Mədəniyyət” qəzeti. 7.06.2010
7. Kazımov İ. Axışqa türkləri: dil, tarix və folklor. – Bakı: Elm, –2012, –492 s.
8. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. – Bakı: Maarif, –1988, –594 s.
9. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi. –Bakı: Adiloğlu, –2005, –483 s.
10. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı – Qazax – 1978). –Bakı : Pedoqogika, –2001, –255. s.
11. Vəliyev M. (Baharlı). Azərbaycan: Fiziki, coğrafi və iqtisadi öçerk. –Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
12. Военно- топографическая карта Кафказского военного округа. –Тифлис. –1903.
13. Yusifov Y.Y., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. –Bakı: Maarif, –1987, – 204 s.
14. Gürcüstanda adları dəyişdirilən kənd adları. [URL] www.az.wikipedia.org (wiki).

РЕЗЮМЕ

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТОПОНИМОВ В БОРЧАЛИНСКОМ РЕГИОНЕ

Байрамов А.А., Тагиева Р.И.

Ключевые слова: Борчалы, Мугань, Газах, топоним, деревня

В статье представлены подробные сведения об истории и географии Борчалы, Ахысги, Ахыркалака, Годжабея и других прилегающих территорий, где в большом количестве проживали азербайджанские турки. Объясняется, что передача этих территорий, вошедших впоследствии в состав Гянджинского княжества и Гянджинской губернии Грузии, в период правления как царского правительства, так и большевистской России трактовалась как историческая ошибка. Затем названия сел, где массово проживают азербайджанцы с их богатыми историческими традициями, были официально изменены грузинскими националистами в 1990-х годах, а местное население стало беженцами. Вымышленные грузинские топонимы, национальный состав и численность населения в селах приведены в статистической таблице. Существование широкого спектра измененных топонимов на Южном Кавказе подтверждается источниками.

SUMMARY

GENOCIDE OF AZERBAIJANI TOPONYMS IN BORCHALI REGION

Bayramov A.A., Taghiyeva R.I.

Keywords: Borchali, Mugan, Gazakh, toponym, village.

The article provides detailed information about the history and geography of Borchali, Akhisga, Akhirkalak, Gojabey and other adjacent territories where Azerbaijani Turks lived in large numbers. It was interpreted that the transfer of these territories, which later became part of the Ganja principality and Ganja province, to Georgia during the reign of both the tsarist government and Bolshevik Russia was interpreted as a historical mistake. Then, the names of the villages where Azerbaijanis lived en masse and had a great historical tradition were officially changed by Georgian nationalists in the 1990s, and the local population became refugees. Fictional Georgian toponyms, ethnic composition and number of the population in the villages are shown in a statistically significant table. The existence of a wide range of changed toponyms Genocide of Azerbaijani toponyms in Borchali region.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.01.2022
	Son variant	02.03.2022

DİL MİLLƏTİN MƏDƏNİ KODU KİMİ

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

resadok50@gmail.com

Açar sözlər: mentalitet, ünsiyyət, mədəni kod, dünyanın lingvistik mənzərəsi, mədəniyyətlərin dialoqu

Dünyada həqiqət birdir, amma fərqli millətlərə onu müxtəlif yollarla görmək, fərqli üsul və formalarda təənnüm etmək qismət olub. Fakt budur ki, eyni dildə danışsalar da, insanlar həmişə bir-birlərini düzgün başa düşə bilmirlər və bunun səbəbi çox vaxt məhz mədəniyyətlərin fərqliliyidir. Bəşəriyyətin bütün tarixi bir dialoqdur. Dialoq bütün həyatımıza nüfuz edir. Reallıqda o, ünsiyyət əlaqələrinin həyata keçirilməsi vasitəsidir, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın şərtidir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların dialoqu, millətlərarası münasibətlərin inkişafı üçün ən əlverişli əsasdır. Və əksinə, cəmiyyətdə millətlərarası gərginlik və üstəlik, millətlərarası münaqişələr olduqda, o zaman mədəniyyətlər arasında dialoq çətinləşir, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi bu mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan bu xalqların millətlərarası gərginlik sahəsində məhdudlaşdırıla bilər. Özünün və başqasının mədəniyyətinə hörmət zamanəmizin əsas vəzifələrindən biridir.

Dilçiliyin müasir mərhələsində lingvokulturoloqlar mədəni kodlar adlanan xüsusi - “dərini mədəni məkan” fərqləndirirlər. Bu mövqe minilliyin əvvəlində insanın ailə və ailə dəyərlərinə münasibətində baş verən dəyişikliklərlə təsdiqlənə bilər. Mədəniyyət kodunun inkişafı həmişə dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi prosesini izləyir. Mədəniyyət kodları dünya haqqında arxetipik və mifoloji təsəvvürlərlə əlaqəli qədim arxaik biliklərə əsaslanır. Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus dünya modeli var ki, onu dilçilikdə çox vaxt dünyanın mənzərəsi adlandırırlar. Dünyanın mənzərəsini dərk etmək həmişə çətinlikdir; dünyanın bu mənzərəsinin və buna uyğun olaraq mədəniyyət kodlarının dilin işarələrində necə təsbit olunduğunun fərqi varmıdır. Yad mədəniyyət dünyasının mənzərəsi daha çox nəzərə çarpır, əgər metaforalar sisteminin açarını əlimizə alsaq, onu dil prizmasından görmək olar. Mədəniyyətin məzmunu müxtəlif sahələrlə təmsil olunur: əxlaq və adətlər, dil və yazı, geyim, məskunlaşma, iş (əmək), təhsil, iqtisadiyyat, ordu, ictimai-siyasi quruluş, hüquq, elm, texnika, incəsənət, din, xalqın mənəvi inkişafının təzahürləri. Dildə bütün bu sahələr mədəniyyət kodları sistemi şəklində reallaşır. “Dil xalqın tarixi yaddaşının unikal arxivi, onun həyat tərzinin, inanclarının, psixologiyasının, əxlaqının, davranış normalarının əksidir” [1, s. 26]. Mədəniyyət kodu ümumi kateqoriyalı xüsusiyyət ilə birləşən dünya mənzərəsi obyektlərinin xüsusiyyətlərinin makrosistemidir; bu, bir növ konseptual şəbəkədir, ondan istifadə edərək dogma dildə danışan şəxs onu əhatə edən mühiti və daxili dünyasını təsnif edir, strukturlaşdırır və qiymətləndirir. Mədəniyyət kodları ən qədim arxetiplərə uyğun gəlir. Dildəki xüsusiyyətləri bir koddan digərinə köçürərkən metafora və ya metonimiya yaranır.

Mədəni kodlar hər bir mədəniyyətə xas olan sosial praktika üsullarının məcmusudur, kollektiv mövcudluq prosesinin dəyər və qaydaları məcmusudur, insanların dünyanı dərk etdikləri, insanlar tərəfindən hazırlanmış normativ və qiymətləndirmə meyarları sistemidir. Bu, müəyyən kulturoloji mənalara və dəyərlərə ifadə edən reallıqlar toplusudur. [2, s.4] Mədəni kodlar sistemi açıq sistemdir: cəmiyyətdə davranış normaları zamanla dəyişir, mədəni kodlar da transformasiya olunur.

Hər bir xalqın mədəniyyəti özünəməxsus genetik xüsusiyyətlərə malik canlı orqanizmdir, əcdadların xatirəsini, adət-ənənələrini yaşadan orqanizmdir. Mədəniyyət qayğı və ya diqqətsizlikdən asılı olmayaraq yaşamağa davam edir. Onun müstəqil həyatı var. Yalnız bir halda - ona qulluq edəndə çiçək açır və yaxşı meyvələr verir, əks halda isə çürüyür, eybəcərliklər yaradır, cəmiyyətdə mənəvi böhrana səbəb olur, anti-mədəniyyətlə əvəzlənir, daha sonra yenidən doğulur, sağlam kimi, bəzən də bədənin toxuması həyat qabiliyyəti olmayan xərcəng şişinə çevrilir.

Hər bir mədəniyyətin öz fərdi mədəni kodu var. K.Rapaille özünün "Mədəni kodeks" kitabında bunu belə müəyyən etmişdir: "Mədəni kod mədəni şüursuzluqdur. O, beynimizdə hər hansı bir konsepsiya ilə əlaqəli olan təsvirlər toplusunu müəyyənləşdirir. Bu, bizim dediyimiz və ya aydın şəkildə dərk etdiyimiz deyil, hətta öz idrakımızdan gizlədilən, lakin hərəkətlərimizdə özünü göstərən şeydir. Müxtəlif mədəniyyətlərdə obrazların mənası üst-üstə düşür".

Mədəni kod geniş və dar mənada başa düşülə bilər. Onun ən geniş diapazonu tarixən "mədəni kod" (yaxud "mentalitet") ilə şərtlənən konkret xalqın dünyagörüşünün və davranışının xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. Əvvəlcə bəşəriyyətin inkişafının başlanğıcında arxetiplər meydana çıxdı, sonradan anlayışlara (ev, ailə, bağ və s.) çevrildi. Dövlətin yaranması və mədəniyyətin inkişafı ilə əsas ideyaları, anlayışları, estetik formulları və davranış modellərini ümumiləşdirən kodlar meydana çıxmağa başladı.

Mədəni kod şüurda stereotiplər kompleksi ilə əlaqəli obrazlar toplusunu müəyyən edir. Bu, mədəni şüursuzluq deyilən və ya aydın başa düşülən deyil, idrakdan gizlədilən şeydir, özünü əməllərdə göstərir. Bir millətin mədəni kodu davranış reaksiyalarını anlamağa kömək edir. Mədəniyyətin formalarının, növlərinin və yarımnövlərinin sistemləşdirilməsi o dərəcədə məna kəsb edir ki, müxtəlif dövrlərdə, eləcə də müxtəlif regionlarda (Avropa mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti) müxtəlif xalqların öz mədəniyyət tipləri sistemləri var. Ancaq ünsiyyət imkanı ilə yanaşı, onun uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt var - sözün şifrələnməsinə və deşifrə edilməsinə imkan verən kodun olması. Bir növ mədəniyyətin təbii dildən istifadə etdiyi halda, digər mədəniyyət növləri təbii dil üzərində qurulmuş, ikinci dərəcəli modelləşdirmə sistemlərini təmsil edən dillərdən istifadə etdiyi üçün belə kodun rolunu ana dilində danışanların sözə qoyduğu məna "yığnıları" oynayır.

Bir təbii dildən digərinə tərcümə zamanı vəziyyət daha mürəkkəbdir, çünki xalqların tarixinin, mədəniyyətinin fərqliliyinə və unikallığına görə bir dilin anlayışları heç vaxt başqa bir dilin anlayışları ilə tam üst-üstə düşə bilməz.

Əsas mədəni kod universaldır, istənilən mədəni tipdə və istənilən tarixi dövrdə işləyir; bu kod insan mədəniyyətinin formalaşması və qorunub saxlanması üçün öz-özünə kifayət edir.

Təbiətdə mədəniyyətin öz-özünə təşkili mədəniyyət kodunun obyektivlik, simvolizm və ideallıq kimi parametrləri hesabına baş verir.

Əsas mədəniyyət kodu dəyişməyə, yeni mədəni kodların öz-özünə yaranmasına açıqdır, həmçinin ikinci dərəcəli olanlar - sosial kodların strukturları ilə əlaqəlidir.

Mədəni inkişafın müəyyən səviyyəsində insan təbiətdə, ümumiyyətlə, olmayan bir şeyi (yay, ox, geyim, yaşayış yeri) yaratmaq, təbiəti təqlid etmək (od çıxarmaq və ya onu söndürmək) qabiliyyətini kəşf etdi.

İşarə fəaliyyətinin dilləri mədəniyyət sahəsini mənaları və ya başqa sözlə, insanın həm təbiəti, həm də cəmiyyəti mənimsəməsinə imkan verən dəyərləri üzə çıxarmağa hazır saxlayır, bununla da öz azadlığını və mədəniyyətin özünün imkanlarını genişləndirir.

Əsas mədəni kod aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- bəşər mədəniyyətinin istehsalı, ötürülməsi və qorunması üçün özünü təmin etmək;
- dəyişikliklərə açıqlıq;
- çoxözlülük.

Mədəni universallar hər hansı bir mədəniyyətdə rast gəlinən mədəni hadisələrin xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayışlardır: qədim və yeni, kiçik və böyük. Onlar mədəni təcrübənin

hər hansı bir mədəniyyət üçün əhəmiyyətli olan xüsusiyyətlərini ifadə edir (od, su, gülüş, göz yaşları, əmək, yuxarı-aşağı, kişi-qadın və s.).

Mədəniyyət insanın həyat təcrübələri proseslərində refleksiv özünü tanıması haqqında məlumatları əks etdirən xüsusi bilik növüdür". [3, s.18] Mədəniyyət kodları dünyanın təsnifatı proseslərində özünü göstərir. Müxtəlifliyin daralması prosesi kimi təsnifat həmişə yalnız dünya ilə qarşılıqlı əlaqə mərhələsidir. Kateqoriyaların özləri mədəniyyətin spesifik tələblərinə uyğun olaraq şüurumuzda formalaşır. İstənilən dil onun daşıyıcılarının mədəniyyətinin təəcəssümüdür, danışanlara aktual anlayışları və münasibətləri ifadə etmək üçün vasitələr verir. Kateqoriyalara ayırma prosesi insanların xarici aləmin cisimləri (səma, ulduzlar, buludlar, günəş) və ya daxili aləmin hadisələri (ruh, şüur, ağıl, düşüncə) olmasından asılı olmayaraq cisimlərin oxşarlığı və fərqliliyi haqqında təsəvvürlərinə əsaslanır. Kateqoriyalara bölünmə prosesləri insanla, onun dünyanı qavramasının xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir.

Hər bir milli mədəniyyət özünəməxsus dil obrazları, xüsusi mədəniyyət kodunu təşkil edən simvollarla seçilir, onun köməyi ilə doğma dildə danışan öz daxili aləminin təfsirindən istifadə edərək ətrafındakı dünyanı təsvir edir. Xüsusiyyətləri mədəniyyət kodları ilə bağlı olan obrazlar oxşarlıq rejimində fəaliyyət göstərir. Obrazlı işarələr yalnız təsviri olan xüsusiyyətləri aktuallaşdırır. Bu cür əlamətlər xarici və daxili dünyanın reallıqları haqqında tipik fikirlərin əsasında durur. Şəkil simvola "yüksələ" bilər. Konsepsiyalar bir dildə müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Eyni konsepsiyanın bir neçə təyinatı ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində ağıl anlayışı leksemlər (*ağıl, ağıllı, ağıllı-ağıllı*), birləşmələr (*böyük ağıl sahibi, ağıldan kəm*), eləcə də sabit ifadələr (*ağıl dəryası, ağıl küpü*), atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə də reallaşdırıla bilər. (*Ağıl ağıldan üstündür; Ağıl yaşda olmaz, başda olar.*) və s.

Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus kodu var ki, bu da mentalitetin, davranışın, mədəni üstünlüklərin və xüsusiyyətlərin əks olunmasıdır. Bunu bilməmək həm işgüzar, həm də mədəniyyətlərarası kommunikasiyaların qurulması və inkişafı yolunda maneəyə çevrilir.

M.V.Pimenova mədəniyyət kateqoriyalarını bir neçə qrupa bölünür: 1) mədəniyyətin universal kateqoriyaları (fəlsəfi kateqoriyaları - zaman, məkan, səbəb, nəticə, dəyişiklik, hərəkət, kəmiyyət, keyfiyyət); 2) sosial-mədəni kateqoriyalar (azadlıq, ədalət, əmək, sərvət (ruslar üçün - firavanlıq), mülkiyyət (özəl) (məxfilik), yoxsulluq, səfalət); 3) milli mədəniyyət kateqoriyaları (Azərbaycan mədəniyyəti üçün – ailə, qeyrət, böyüklərə və valideynlərə hörmət, qonaqpərvərlik; rus mədəniyyəti üçün iradə, döyüşkənlik, barışıq, sərbəstlik; 4) etik kateqoriyalar (xeyir və şər, yalan və həqiqət); 5) mifoloji kateqoriyalar, o cümlədən dini (tanrılar, qəyyum mələk, ruhlar, qaraçuxa); mifoloji kateqoriyalar mifoloji anlayışlarla yanaşı, folklor və ədəbi mənbələrdən gələn anlayışlardır. Əsas anlayış dilin tez-tez rast gəlinən formaları - sözlər, ifadələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar hesab edilə bilər. Dil təbii və sosial mühitdə yaşayan insanın təfəkkür xassəsini əks etdirir, antropomorfik və biomorfik xüsusiyyətləri onun daxili aləminə və onun obyektlərinə ötürmək, metafora və metonimiya şəklində təsbit edilmişdir.

Mədəni kodların əsasını mifoloji simvolizm təşkil edir, onun mahiyyəti konkret obyektlərin təsvirlərinin mücərrəd hadisələrə (o cümlədən daxili aləmə) köçürülməsidir. Fiziki (real) və virtual (illüзор) reallıq obyektlərinin paralelliyini quran mifoloji şüur müqayisə və eyniləşdirmənin qnoseoloji əməliyyatlarına əsaslanır. [4] Antropomorfik kod öz növbəsində fərdi və sosial altkodlara bölünür. İzomorfizm əksər hallarda mədəni kodlara xasdır, yəni hər bir mədəniyyətdə sadalanan bütün kodlar diapazonu mövcuddur, lakin bu kodların bütün elementləri izofunksional olmayacaqdır. [3, s.28-39] Bu və ya digər mədəni kodu fərqləndirən konkret elementlərin axtarışı mədəniyyətin xalqın şüurunda əks olunan özəlliyini qeyd etməyə imkan verir.

Linqvokulturoloji kod termini müasir elmi istifadədə sabit şəkildə formalaşmışdır. Mədəni kod təbii və insan tərəfindən yaradılan obyektləri (biofaktlar və artefaktlar), xarici və daxili aləmlərin obyektlərini (fiziki və psixi hadisələri) birləşdirən dünya mənzərəsinin elementlərinin taksonomiyasıdır. V.N.Telianın qeyd etdiyi kimi, mədəniyyət "dünya mənzərəsinin insanın

özünüdərkini əks etdirən, təbii, sosial və mənəvi dəyərlərin dəyər əhəmiyyətli şərtləri üzərində şəxsi və ya qrup şəklində əks etdirmə proseslərində tarixən dəyişən hissəsidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, ən aktual olan dilin koqnitiv aspektlərinin, xüsusən də onların daxili aləminin fraqmentlərinin müxtəlif dillərdə danışanlar tərəfindən koqnitiv şərhinin, habelə “nüvə” kimi başa düşülən mədəniyyətin əsas anlayışlarının tədqiqidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кошарная С. А. Миф и язык: опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. – Белгород, 2002. – 287 с.
2. Маслова В. А., Пименова М. В. Коды культуры в пространстве языка. – СПб., 2015. – 148 с. (Серия “Концептуальный и лингвальный миры”. Вып. 9).
3. Пименова М. В. Типы концептов и этапы концептуального исследования // Вестник Кемеровского государственного университета, 2013, <https://cyberleninka.ru/article/n/typy-kontseptov-i-etapy-kontseptualnogo-issledovaniya>
4. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 13 – 24.

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫК КАК КУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: *менталитет, общение, культурный код, языковая картина мира, диалог культур*

В статье представлен и проанализирован язык как культурный код нации, который является отражением национального менталитета, а также затронуты проблемы языковых основ культурных кодов. Культурный код - ключ к пониманию типа культуры. Уникальные культурные особенности, унаследованные народами от своих предков, представляют собой закодированную в той или иной форме информацию, которая позволяет им идентифицировать свою культуру.

SUMMARY

LANGUAGE AS A CULTURAL CODE OF THE NATION

Eminli B.I.

Key words: *mentality, communication, cultural code, linguistic view of the world, dialogue of cultures*

The article presents and analyzes language as a cultural code of communication, which is a reflection of the national mentality, as well as touches on the problems of language bases of cultural codes. Cultural code is the key to understanding the type of culture; Unique cultural features inherited by peoples from their ancestors are information encoded in some form that allows them to identify their culture.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.11.2021
	Son variant	01.02.2022

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA TƏYİNLƏR VƏ ONLARIN DÜZGÜN İFADƏ FORMALARI

¹CAHANGİROVA GÖYƏRÇİN VƏLYƏDDİN qızı

²MƏMMƏDOVA ARZU EDİL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1- b.m., 2- m.

e-mail

Açar sözlər: təyinlər, təyinlərin növləri, səhv yerləşdirilən təyinlər, yayınnmış təyinlər, pozucu təyinlər, qeyri-müəyyən təyinlər.

İngilis dili və onun qrammatik xüsusiyyətləri araşdırmaya açıq olan maraqlı mövzulardandır. İngilis dilinin tədqiqi və ya tədrisi ilə məşğul olan mütəxəssislər bu dili dərindən öyrənmək üçün onu müxtəlif aspektlərdən əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb etməyə maraqlıdırlar. İngilis dili çevik və daim dəyişkən olmasına baxmayaraq, müəyyən prinsiplərə riayət etmək və qrammatikani nisbətən dəqiq bir araşdırma halına gətirə biləcək istifadə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Globallaşma dövründə ingilis dili və onun məqbul formalarını bilmək, demək olar ki, bütün fərdlər üçün vacib bir hala çevrilmişdir. Bu gün tək ünsiyyətdə deyil, həyatımızın müəyyən aspektlərində: internetdə, veb saytlarda, müasir texnologiyalarda, təhsilin müxtəlif səviyyətlərində və s. sahələrdə ingilis dilini mükəmməl bilmək tələb olunur.

İngilis dilində ən çox istinad olunan əsas komponentlərdən biri də təyinlərdir. Bu qrammatik norma ingilis dilinin əsas komponenti olmaqla yanaşı, nəinki şifahi, həm də yazılı ingilis dilində ən çox istifadə olunan qrammatik göstəricilərdən biridir.

Hər şeydən öncə, qrammatikada hansı rola malik olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Təyinlər, mənasını ustalıqla dəyişdirmək üçün başqa bir sözü yazmağın, təsvir etməyin və keyfiyyətləndirməyin ən önəmli ünsürüdür. [4, s. 167] Təyin ingilis dilində *modifiers* olaraq tanınır və bu söz *modify* sözündən götürülmüşdür, mənası isə “şəklini və yaxud mənasını dəyişdirmək” deməkdir. Təyinlərin işlənmə məqamı düzgün olmadıqda söz birləşməsinin və yaxud cümlənin mənası dəyişilə bilər. [7, s. 6] Təyinlər vurğu, izahat və ya detal əlavə etmək üçün cümlədə xüsusi rola malikdir. Belə ki, cümləyə yeni bir söz əlavə etməklə onun mənasını dəyişdirir, dəqiqləşdirir, keyfiyyətini artırır və ya məhdudlaşdırır, [6, s. 269] Başqa sözlə, təyin isim və ya feil haqqında məlumat verən bir söz və ya bir söz qrupu olub, ismin və ya feilin mənasını dəyişdirmək gücünə malikdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də təyin, adətən, izah etdiyi sözdən əvvəl gəlir, əgər söz sırası pozularsa, o zaman izah edilən söz qrupunun və ya cümlənin mənası da pozulmuş olar və mənası qeyri müəyyən qalar.

Ümumilikdə, təyinlər cümlənin təsir gücünü artırır, cümləyə daha çox detallar əlavə edir və izah olunan söz haqqında ətraflı məlumat almağa xidmət edir. [5, s.43] Ancaq maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, cümlədən təyinlərin çıxarılması və ya əlavə edilməsi onun qrammatikasına təsir etmir, yalnız məna yükünü dəyişdirir. Təyin cümlədə dəqiqləşdirici xüsusiyyətə malikdir. Təyinsiz cümlələr məhdud məlumatlardan ibarət olardı. Məsələn:

Without modifiers: Təyinsiz:	With Modifiers: Təyinlə:
The cow goes to the field to eat grass. İnək tarlaya ot yeməyə gedir.	The black, fat cow goes to the field to eat grass every day. Qara, kök inək hər gün tarlaya ot yeməyə gedir.

Göründüyü kimi, hər iki cümlədə ümumi məna eynidir və hər ikisi qrammatik cəhətdən doğrudur. Ancaq ikinci cümlədəki “qara” və “kök” təyinləri inək haqqında daha müfəssəl məlumat verir və onun daha yaxşı təsəvvür edilməsini təmin edir. Həmçinin ikinci cümlə ot yeməyə gedən inək haqqında daha konkret məlumat verir.

Digər bir nümunədə də bu modifikatorların təyinedici xüsusiyyətinə diqqət edək:

Good person, the tallest person, very talented person. – Yaxşı insan, ən hündür insan, çox bacarıqlı insan.

White horse, skinny horse, and the horse I was riding – Ağ at, arıq at və mindiyim at.

Əlavə olaraq digər bir nümunədə də cümlələrin təyinsiz və ya təyinlə istifadə olunarkən dəyişildiyinə diqqət yetirək: *I visited. I took shower. I walked. I bought. I came. I relaxed*- Mən səfər etdim. Duş aldım. Gəzdim. Mən aldım. Mən gəldim. Mən rahat oldum. (Təyinsiz forma)

I visited to Dubai. After reaching the city I took shower. I walked until 2.00 pm. I went to Inner City restaurant and had my lunch. I then came back to my apartment via public service. I relaxed under classic music- Mən Bakıya səfər etdim. Şəhərə çatdıqdan sonra duş aldım. Saat 14.00-a qədər gəzdim. İçəri Şəhər restoranına getdim və nahar etdim. Sonra ictimai xidmət vasitəsilə mənzilimə qayıtdım. Klassik musiqi altında rahatlandım (Təyinli forma). [7, s 6]

Təyinlərin zərf və sifət kimi iki əsas növünün olmasına baxmayaraq, frazalar və natamam cümlələr də sifət və yaxud zərf kimi çıxış edərək modifier, yəni təyin olma hüququna malikdir. Sifətdən ibarət olan modifier isim və yaxud əvəzlilərə təsir edirlər. Eyni zamanda, sifət təyinlər təsir etdikləri isimlərlə bağlı aşağıdakı suallara cavab verirlər: Which one? (Hansı?), What kind? (Hansı növ?), How much? (Nə qədər?).

Qeyd etdiyimiz kimi, zərf təyinlər sifətləri, eyni zamanda digər zərfləri və ya feilləri dəyişdirmək gücünə malikdirlər. Təyinlər zərf və ya fellə bağlı aşağıdakı sualları cavablandırırlar: When? (Nə vaxt?), Where? (Hara), How often? (Nə qədər tezlikdə?), How much? (Nə qədər?).

Göründüyü kimi, zərflər harada?, nə vaxt? suallarına cavab verir və hadisənin necə, nə zaman və s. baş verdiyini izah edir. Bu ifadələrin yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlədə işlənmə məqamına baxaq:

Without modifiers: Təyinsiz:	With Modifiers: Təyinlə:
The cow goes to the field to eat grass. İnək tarlaya ot yeməyə gedir.	The black, fat cow goes to the field to eat grass every day. Qara, kök inək hər gün tarlaya ot yeməyə gedir.

Nümunədə göstəriləndi cümlə təyinlə işlənərkən “When?” sualına cavab verir, inəyin nə vaxt ot yeməyə getdiyini göstərir. Digər tərəfdən isə həmin cümləyə “How often?” sualına da cavab verir, inəyin hər gün tarlaya getdiyini bildirir.

Zərflər felləri, sifətləri, digər zərfləri, bəzən də bütöv cümlələri dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir. Sifətlər isə öz növbəsində isim və əvəzliləri dəyişdirən sözlərdir. Zərfə ehtiyac duyulduğu məqamlarda onun əvəzinə bir sifətin istifadə edilməsi yol verilməzdir. Məsələn, aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

(Incorrect sentence) Düzgün olmayan cümlə	(Correct sentence) Düzgün olan cümlə
1.Once the game was over, Robert walked slow out of the room.- Oyun bitəndə Robert <i>yavaş</i> otaqdan çıxdı. 2.She tried real hard to get the best result from the exam. İmtahandan ən yaxşı nəticəni almaq üçün <i>həqiqi</i> çox çalışdı	1.Once the game over, Robert walked slowly out of the room. Oyun bitəndə Robert <i>yavaşca</i> otaqdan çıxdı. 2. She tried really hard to get the best result from the exam. İmtahandan ən yaxşı nəticəni almaq üçün <i>həqiqətən</i> çox çalışdı.

Birinci cümlədə *walked* sözü fel olduğu üçün onu təyin edən söz mütləq şəkildə zərf olmalıdır. Birinci cümlədə zərf əvəzinə sifət - *slow* sözü təyin vəzifəsində işlədilmişdir ki, bu da qrammatik cəhətdən doğru deyildir. Burada **slow** deyil, **slowly**- sözü işlənmişdir.

İkinci cümlədə isə **hard** sifətini dəyişdirmək eyni mənalı zərfə ehtiyac yaradır. Ona görə də, cümlədə **real** sözü yox, məhz **really** işlənmişdir.

Həmçinin **good, bad, well, və badly** sözlərinin təyin kimi istifadəsi zamanı da diqqətli olmaq lazımdır və onlar arasında incə məna fərqlərini sezmək mütləq vacibdir. Çünki qeyd olunan bu sözlərin dərəcələri mövcuddur və onların istifadəsi zamanı cümlədə müəyyən çətinliklər yaradır. [3, s.4] Eyni zamanda **good/bad** (sifət təyinlər) və **well/badly** (zərf təyinlər) arasındakı fərqləri də ayırd etmək çox önəmlidir:

Sara plays the volleyball well and the football badly. - Sara voleybolu yaxşı, futbolu pis oynayır.

Sara's academic result was good even though she felt bad that day. - Saranın həmin gün özünü pis hiss etməsinə baxmayaraq, akademik nəticəsi yaxşı idi. **Well** isə yalnız bir sağlamlıq və ya vəziyyətə aid olduqda sifət kimi istifadə olunur, qalan digər hallarda isə o zərf kimi işlənir: *Anna claimed that she was well enough to finish the constructing the house.*

Təyinedici sözlərin 4 növü var: misplaced modifiers (yanlış yerləşdirilən təyinlər), dangling modifiers (yayınmış təyinlər), disruptive modifiers - pozucu təyinlər) və squanting modifiers (tərs təyinlər)

Misplaced modifiers (Yanlış yerləşdirilən təyinlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təyin başqa bir sözü təsvir edir və ya məhdudlaşdırır. Yanlış yerləşdirilmiş təyinlər də eyni xüsusiyyətə malikdir. [5, s.43] Yuxarıdakı nümunələrdə bir cümlədə daxilində modifikatorların istifadə nəqamını gördük. Bəzi modifikatorlar bir cümlə daxilində sanki yanlış yerləşdirilmiş şəkildə istifadə olunur. Nümunələr əsasında izah edək:

Məsələn: *I gave a jar of jam to my neighbors imported from Italy.*

Burada təyinin (*imported from Italy -İtaliyadan gətirilmiş*) əslində hansı sözü və ya fikri təyin etdiyini aydınlaşdırmaq çətinlik yaradır. Çünki burada mürəbbənin, yoxsa qonşuların İtaliyadan gəldiyini anlamaq mümkün deyil. Əslində, cümlədə mürəbbənin İtaliyadan gətirildiyi nəzərdə tutulsa da, təyinin qonşu sözündən sonra yerləşdirilməsi məhz qonşuların İtaliyadan gətirildiyi mənasını verir və təyinin yanlış yerləşdirilməsi səbəbindən cümlənin səhih mənasını anlamaq çətinlik törədir.

Cümlənin dəqiq mənası isə bu cümlədə anlaşılr: *I gave some a jar of jam imported from Italy to my neighbors.* Başqa nümunələrə baxaq:

Getting ready for the office, the food was eaten by Jon in hurry.

Bu cümlədə ofisə hazırlaşan təyininin həm Con, həm də ərzaq sözünə aid edə bilərik. Təbii ki, cümlənin məntiqi mənasından anlaşılr ki, ofisə hazırlaşan Condur. Lakin işlənmə yerinə görə təyin səhv isimi təyin edir. Əslində isə cümlənin düzgün versiyası isə belədir: *Getting ready for the office, Jon ate the food in hurry.*

Həmçinin müxtəlif mövqelərdə yerləşdirilmiş təyinlərin müqayisəli təhlilinə diqqət yetirək.

1) Only I want to marry to her.

2) I want to marry only her.

3) I only want to marry her.

Bu cümlələrin hər biri məntiqli, lakin olduqca fərqli bir fikri nəzərə çatdırır. Cümlənin məntiqi anlamı məntiqi vurğudan asılıdır. Daha dəqiq desək, müəllifin məhz hansı fikri oxucuya çatdırmaq istəməsindən asılıdır.

Birinci cümlədə təyinin yerləşdirilməsi onu məna cəhətdən digərlərindən fərqləndirir. Tərcüməsi belədir: *Onunla yalnız mən evlənmək istəyirəm.* İkinci cümlənin mənası isə tam əksinədir. *Mən yalnız onunla evlənmək istəyirəm.* Sonuncu cümlənin mənası isə belədir: *Mən onunla yalnız evlənmək istəyirəm.* Sonuncu cümlədə istifadə olunan modifier öz xüsusiyyəti

baxımından digərlərindən seçilir. Belə modifierlərə *limiting modifiers* yəni məhdudlaşdırıcı təyinlər deyilir. [4, s.177] Onlar təyin etdiyi sözün və ya sözlərin mənalərini məhdudlaşdırır. Belə təyinedicilərə **only** (yalnız), **just**(məhz), **nearly** (az qala, təxminən), **hardly** (çətin ki, az qala, azca, handan-hana, birtəhər, yarı-yarımçıq, zorla), **almost** (təxminən) və s. kimi sözlər daxildir. Ancaq sadalananlar arasında ən çox işlənən *only* təyini, bu söz hətta ana dili ingilis dili olan şəxslər tərəfindən də səhv anlaşıla bilər, ona görə də cümlədə bu sözdən istifadə edərkən yuxarıda göstərilən 3 nümunədən hansına daha yaxın olduğunu aydınlaşdırmaq və buna uyğun olaraq cümlədə yerləşdirmək daha məqsədə müvafiq olardı.

Sifətlər kimi, zərflər də gündəlik nitqdə səhv yerləşdirilə bilər. Lakin bu cür cümlələr dəqiq deyil və bu səbəbdən yazıda onlara yer verməmək daha münasibdir.

Dangling modifiers (Yayınmış təyinlər)

Yayınmış təyinlər cümlədə aydın şəkildə ifadə olunmayan bir söz və ya yalnız yerləşdirilmiş bir təyin növüdür. [2, s.378] Əgər təyin konkret bir sözü dəyişdirmirsə, ona yayınmış təyin deyilir. Yayınmış modifikatoru obyektədən daha çox subyekt ilə əlaqəli bir söz və ya cümlə kimi izah etmək mümkündür. Başqa sözlə, yayınmış modifikator dəyişdirmək istədiyi sözə təsir etmir. Belə təyinlər çox vaxt cümlədə passiv formada olur. Nümunəyə baxaq: *Having finished the conversation, the radio was turned on.* – Söhbəti bitirdikdən sonra radio açıldı. Burada təyin ifadə “*söhbəti bitirdikdən sonra*” birləşməsidir. *Onun* təsir edəcəyi heç bir söz yoxdur. Cümlənin düzgün versiyası aşağıdakı kimi olmalıdır: *Having finished the conversation, Kennedy turned on the radio* - Söhbəti bitirdikdən sonra Kennedi radionu açdı. Əksər hallarda modifikator cümlənin əvvəlində gəlsə də, ona cümlənin sonunda da rast gəlmək mümkündür. Elmi ədəbiyyatda belə modifikatorların 3 düzəliş üsulu göstərilmişdir.

I üsul:

1. Təyini olduğu kimi saxlamaq;
2. Cümlənin əsas hissəsini təyin edilmiş terminlə başlamaq;
3. Bu dəyişikliyi modifikatorun dəyişdirdiyi sözün yanında yerləşdirmək. [4, s.171]

Nümunə kimi göstərilən bu cümlə aşağıdakı kimi korreksiya oluna bilər: Bu şəkildə redaktə edilmiş cümlə, həqiqətən də, Cimin kinoya gedərkən yağışa qarq olduğu anlamını verir, halbuki ilkin formada isə cümlənin mənası qeyri-müəyyən idi.

II üsul:

1. Cümlədə iştirak edən *yayınmış modifikatoru* tabeli cümlə halına gətirmək lazımdır.
2. Cümlənin qalan hissəsini isə olduğu kimi saxlamaq lazımdır [4, s.172]

Squinting modifiers (Tərs təyinlər). *Tərs təyinlər bəzən* ikitərəfli modifier də adlanır. Belə ki, bu cür təyinlər qeyri-müəyyən assosiasiya olunmuş bir sözdür – yəni özündən əvvəlki və ya sonrakı sözü təyin edə bilər. Tərs təyinlər özündən sağda və ya solda dayanan sözə tətbiq olunur. Bəzən tərs (*squinting*) təyinlər yanlış yerləşdirilmiş (*misplaced*) təyinlərlə səhv salına bilər, çünki xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə çox bənzəyirlər, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, onlar arasında müəyyən fərqliliklər var. Yanlış yerləşdirilmiş (*misplaced*) təyinlər də normal vəziyyətdə birmənalı qəbul edilməyə bilər, ancaq yanlış yerləşdirilmiş (*misplaced*) təyinlər iki söz arasında yerləşmir, yəni ancaq bir sözə aid olur.

Bu şəkildə verilən qeyri-müəyyənliyin qarşısını almaq üçün, təyinin yerini dəyişmək və ya uyğun durğu işarələrini qoymaq lazımdır. Tərs (*squinting*) təyinlər də yalnız bir sözü dəyişdirə bilər. [6, s.270]

Bu cür təyinlərə iki mümkün qrammatik quruluşdan və ya fikirdən birini dəyişdirə bildikləri üçün tərs təyin deyilir:

Eating out often pacifies her. Diqqətlə baxsaq, bu cümlənin oxucuya hansı fikri çatdırması aydın deyil yəni oxucu nə demək istəyir? Və ya: She is pacified by eating out two or three times a week (often). - O, həftədə iki-üç dəfə (tez-tez) yemək yeyərək sakitləşir. *Eating out is a strategy that usually (often) pacifies her.* - Yemək yemək, onu (ümumiyyətlə) rahatlaşdıran bir strategiyadır.

Disruptive modifier (Pozucu təyinlər). İngilis dili istifadəçilərinin nitqində və ya onların akademik səviyyədə yazı üslublarında çətinlik törədən modifierslərin bir növü də mövcuddur. Bu növ təyinlərin də öyrənilməsi öz növbəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu təyin *Disruptive modifier yəni* -pozucu təyin adlanır. Pozucu təyinlər əsasən bir fel və bir tamamlıq arasında yerləşdiyi üçün cümlənin axınına müdaxilə edə bilər. [2, s.377]

Məlumdur ki, frazeologiya sözlərin tədqiqat sahəsi olan leksikologiyanın bir qoludur. Demək, bunlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcud olmalıdır. İlk olaraq bunu onunla əsaslandırmaq ki, hər iki sahənin əsasını sözlər təşkil edir. Bu baxımdan onlar arasında oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğu inkaredilməz bir faktdır. Bu oxşarlıq ilk olaraq qrammatika nöqtəyindən nəzərdən özünü göstərir. Bu sahədə frazeoloji vahid və söz morfoloji əlamətlərə malik olub, cümlə üzvü kimi çıxış edir, təyin və tamamlığa malik olur. [8, s.10]

Beləliklə, nümunələrdən də aydın oldu ki, təyinlər ingilis dilinin qrammatikasında çox mühüm xüsusiyyətə malik olub, cümlələlərin daha maraqlı və koloritli alınmasında mühüm rol oynayır. Onların istifadəsi zamanı təqdim olunmuş normalara riayət etmək yazının, eləcə də nitqin daha məntiqli olmasına, eyni zamanda daha asan qavranılmasına müsbət təsir edir. Həmçinin onların yerli-yerində işlədilməsi cümlədəki qeyri-müəyyənliyin aradan qalxmasına yardım etmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Yagub and ET.AL, 2014. The effect of using language laboratories on learning English, Sudan University of Science and Technology.
2. Benjamin V., Vardhan, 2019. The role of Modifiers in the basic writing skills in English.
3. Frances Peck, 2021. Using Adverbs and Adjectives.
4. Ahmed A. N. JUMA, 2013. Dangling Modifiers in English.
5. Learning Express LLC, 2006, 501 grammar and writing questions.
6. Cheryl.G & Loretta G., 2008, The Writer's Harbrace Handbook, 3rd edition.
7. Suprity A., 2019, Modifier in English Grammar.
8. Əmiraslanova, A. S. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən idiomların struktur-semantik xüsusiyyətləri / A. S. Əmiraslanova // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 1. – P. 4-8. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169120>

РЕЗЮМЕ

ОПРЕДЕЛЕНИЯ В ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ПРАВИЛЬНЫЕ ФОРМЫ ИХ ВЫРАЖЕНИЯ

Джахангирова Г.В., Маммадова А.Э.

Ключевые слова: *определения, типы определений, неуместные определения, избегаемые определения, деструктивные определения.*

В статье исследуется роль определений в предложениях, проблемы, возникающие при их неправильном использовании, и способы их редактирования. Иногда обозначения могут принимать форму отдельного слова, предложения или выражения, но независимо от их формы они могут иметь такие качества, как прилагательное или наречие. Эта особенность обозначений была изучена в данном исследовании, поскольку она затруднена для многих англоязычных пользователей. В статье также обсуждаются четыре типа определений: неуместные, избегаемые, деструктивные и неопределенные. При этом внимание читателей было обращено на сходство и различие между ними. Кроме того, даны рекомендации по предотвращению ошибок, и в статье описаны правильные приемы редактирования.

SUMMARY

MODIFIERS AND FORMS OF THEIR PROPER USE IN ENGLISH GRAMMAR

Jahangirova G.V., Mammadova A.E.

Keywords: *modifiers, the types of modifiers, misplaced modifiers, dangling modifiers, disruptive modifiers, squanting modifiers.*

The article analyzes the role of modifiers in sentences, the problems that arise when they are not used properly, and ways to edit them. In some cases modifiers can appear in the form of a single word, sentence, or expression, but regardless of their form, they can have qualities such as an adjective or an adverb. The mentioned features of the modifiers have been studied in this study because it is a problem for many English language users. The article also discusses four types of modifiers, such as misplaced modifiers, dangling modifiers, disruptive modifiers, and squanting modifiers. At the same time, similarities and differences between them were brought to the readers' attention. In addition, the article provides tips and correct editing techniques to prevent mistakes.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.05.2021
	Son variant	27.07.2021

SÖZ VURĞUSUNUN AKUSTİK ƏLAMƏTLƏRİ: KVALİTATİV VƏ KVANTİTATİV GÖSTƏRİCİLƏR

VƏLİYEVA GÜNEL İSMAYIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

gunel.velizade@yahoo.com

Açar sözlər: intensivlik, əsas tonun tezliyi, söz vurğusu, davamlılıq, amplituda

Hələ XX əsrin 50-70-ci illərinə aid tədqiqatlardan məlum idi ki, söz vurğusu yalnız bir akustik əlamətlə ifadə olunmur. [1] Digərlərindən fərqli və daha güclü tələffüz olunması üçün daha çox fizioloji güc sərfi ilə meydana çıxan [2, s.34] vurğulu heca seqmentində fərqli akustik keyfiyyətlərin meydana gəlməsi artikulyasiya prosesində daha gərgin tələffüz konfigurasiyasının müşahidə olunmasının nəticəsi kimi özünü büruzə verir. Daha gərgin və ekstremal artikulyator hərəkətlər isə təbii ki, daha çox vaxt sərfi tələb edir. Nəticədə, vurğulu hecadakı seqmentlər daha davamlı olması ilə də diqqəti cəlb edir. Vurğulu şəraitdə tələffüzlə bağlı fizioloji xüsusiyyətlər xüsusi maraq doğuran məsələlər olsa da, bizim tədqiqat obyektimizə aid olmadığından diqqətimizi akustik xüsusiyyətlər – hecanın daha güclü və ya daha davamlı tələffüz olunduğu zaman meydana çıxan nəticə üzərində cəmləşdirməyə çalışacağıq. Bu məqamda bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər: vurğulu hecanın tələffüzlə bağlı fizioloji-akustik xüsusiyyətlərini əks etdirən fiziki göstəricilərlə yanaşı, onların perseptiv baxımdan qarşılıqlının müəyyən olunması, bu xüsusiyyətin qavranılması zamanı parametrlərin uyğunluğunun təyin olunması da maraqlı bir araşdırmanın mövzusu ola bilər. Akustik baxımdan dayanıqlı və etibarlı parametr kimi dəyərləndirilən xüsusiyyətlərdən biri kimi intensivlik fərqi perseptiv baxımdan, yəni qulaq vasitəsi ilə çətin müəyyən olunan akustik parametrlərdən hesab olunur. İnsanın eşitmə aparatının intensivlik fərqinə qarşı nisbi qeyri-həssaslığı bir çox eksperimental tədqiqatlar vasitəsilə təsdiqlənmişdir. [3, s.210; 4, s.111] Saitlərin davamlılığı isə söz vurğusunun müəyyən olunmasında ən etibarlı parametrlərdən hesab olunur.

Söz vurğusunun akustik parametrlərinin müəyyən olunması zamanı düzgün nəticə əldə etmək üçün bəzi incə məqamları diqqət mərkəzində saxlamaq zəruridir. Söz vurğusu sözdəki hecalardan birinin digərlərindən fərqli tələffüzünü – fərqli fiziki göstəricilərə malik olmasını nəzərdə tutduğundan səslərin fərdi keyfiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, açıq saitlər təbiət etibarilə qapalı saitlərdən daha davamlı və yüksək intensivliyə malik olması ilə seçilir. Bir çox araşdırmaların nəticələrinə görə, düzgün seçilmiş şəraitdə aparılan müqayisələr vurğulu hecanın vurğusuzla nisbətən daha davamlı olması faktını təsdiqləmişdir. [5, s.767] Britaniyalı fonetist Fray söz vurğusu ilə bağlı apardığı iki fundamental fonetik eksperimentdə insanların vurğulu hecanı qavraması məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. İlk eksperimentdə söz vurğusunun qavranılmasında davamlılıq və intensivlik kimi parametrlərin rolunu araşdıran müəllif [5, s.767] üç il sonra təcrübələri təkrarlayaraq bu parametrlərin sırasına üçüncü korrelyatı - əsas tonun tezliyini də əlavə edir. [6, s.132] Frayın gəldiyi bu nəticə onun tədqiqatlarının akustik fonetika sahəsində sanballı mənbə kimi möhkəmlənməsini təmin etməklə yanaşı, dil daşıyıcılarının (müəllifin tədqiqatında Amerika ingilis dilində danışanların – G.V.) söz vurğusunun korrelyatlarını iyerarxik şəkildə xüsusi ardıcılıqla qavraması (əsas tonun tezliyi > davamlılıq > intensivlik) fikrini də uzun illər müzakirə obyektinə çevirmiş, yeni tədqiqatlar üçün stimül rolunu oynamışdır. Frayın tədqiqatından bir müddət sonra Liberman eyni istiqamətdə tədqiqat apararaq fərqli səviyyələrə görə sıralama aparmışdır: əsas

tonun tezliyi > intensivlik > davamlılıq. [7, s.399] Frayn tədqiqatlarını təkrarlayan Morton və Cassem əsas tonun tezliyinin, şübhəsiz, vurğunun müəyyən olunmasında ən effektiv vasitə kimi çıxış etdiyini qeyd etsələr də, müəlliflər davamlılıq və intensivliklə bağlı heç bir şərh vermirlər. [8, s.178] Analoji tədqiqatın nəticəsinə görə, intensivlik 99% halda, əsas tonun tezliyi 95%, davamlılıq isə 94% halda vurğulu hecanın korrelyatı kimi çıxış etmişdir. [9, s.286] Başqa sözlə, bu tədqiqatda korrelyatlar intensivlik > əsas tonun tezliyi > davamlılıq şəklində sıralanır. Ötən əsrin sonlarında aparılan digər tədqiqatın nəticəsinə görə, “vurğulu heca vurğusuz analoquna nisbətən daha uzun müddətə, daha böyük amplitudaya və daha yüksək tezliyə malik olur” [10, s.68] müəlliflərin qənaətinə görə, vurğunun qavranılmasında sıralama belədir: davamlılıq > intensivlik > əsas tonun tezliyi və ya davamlılıq = intensivlik > əsas tonun tezliyi. Göründüyü kimi, davamlılıq və intensivlik eyni səviyyədə qavranılan parametrlər kimi təqdim olunur. Bundan əlavə, qeyd olunur ki, “davamlılıq və amplituda vurğunun təyin olunmasında istifadə olunan parametrlərdən ən etibarlı olanlardır”. [10, s.71]

Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış tədqiqatın nəticələrinə görə, A. Erikson və M. Handler ingilis dili üçün vurğunu müəyyən edən akustik əlamətlərin məlum ardıcılığından (əsas tonun tezliyi, davamlılıq, intensivlik) daha fərqli qənaət əldə etmişlər: spektral aksent (17,5%), davamlılıq (14,2%), əsas tonun tezliyinin səviyyəsi (7,3%). [11]

Sonrakı dövrlərdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar da göstərdi ki, vurğulu hecanın meydana gəlməsində səsin davamlılığı güclü korrelyasiya kimi çıxış edir. Bundan əlavə, ümumi intensivliyin artması nə qədər zəif parametr kimi çıxış edirsə, yüksək tezlikli diapazonda intensivliyin artması vurğunun müəyyən olunmasında qədər etibarlı vasitə hesab oluna bilər. Aparılan eksperimentlər göstərdi ki, vurğulu hecalar yüksək amplitudaya malik olması ilə seçilmir, lakin burada vurğulu hecanın “spektral balans”ıadlandırılan proses baş verir – bu isə özünü saitin güclü tələffüzündə büruzə verir. [12, s.2473] Bu sahədə vurğunun qavranılması ilə bağlı aparılan növbəti araşdırmalar qeyd olunan parametrlərin perseptiv əhəmiyyətini təsdiq etmişdir. [13, s.505] Böyük həcmli təbii nitqin korpusu üzərində aparılmış tədqiqatlardan birində akustik korrelyatların müqayisəsi aparılır, səsin yüksəkliyi, əsas tonun tezliyi ilə bağlı spektral ayrılar, akustik xüsusiyyətlərin nə qədər müddət ərzində stabil qaldığının müəyyən olunduğu davamlılıq kimi xüsusiyyətlər təhlil olunmuş, adətən elmi ədəbiyyatda vurğunun müəyyən olunması üçün güclü əlamət kimi təqdim edilən əsas tonun tezliyinin əslində zəif vasitə kimi çıxış etdiyi faktlarla təsdiqlənmişdir. [14, s.1041] Bu tədqiqatın nəticəsinə görə, səsin yüksəkliyi və davamlılıq vurğunun müəyyən olunmasında əsas parametr kimi özünü göstərir.

Bir çox tədqiqatlarda böyük akustik intensivlik vurğunun etibarlı korrelyatı kimi təqdim olunmuşdur. [15; 16; 17] Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, vurğulu hecalar yüksək intensivlikdən əlavə, eyni zamanda xüsusi aksent altında tələffüz olunduğundan bu intensivliyin yüksək amplituda səbəbindən meydana çıxdığı ehtimal olunur. [18, s.73] Ayrılıqda intensivliyin söz vurğusunu müəyyən edən parametr olması ilə bağlı şübhələrin səbəblərindən biri də onun küyədavamlı olmamasıdır. Təcrübələrə görə, əgər danışan təsadüfən başını yana çevirir və ya əlini ağzının qarşısında yelləyirsə, intensivlik hətta vurğulu və vurğusuz heca arasındakı fərqdən belə, çox aşağı düşür. Süni nitqdə ümumi intensivliyin artırılması ilə aparılan təcrübələr zamanı davamlılığa nisbətən çox zəif vurğu müşahidə olunmuşdur. [5, s.787] Akustik əlamət olaraq intensivlik tələffüzdə xüsusi enerjinin, fizioloji olaraq nəfəsliliklə bağlı gücün əlavə olunmasını da nəzərdə tutduğundan, fikrimizcə, vurğunun müəyyən olunmasında intensivliyə tək halda – ayrılıqda deyil, spektral ayrının ümumi mənzərəsində nəzər yetirmək daha məqsədəuyğun olar. Çuvaş və amerika ingiliscəsi ilə bağlı iki dilə aid materialları əhatə edən üç tədqiqatda vurğulu hecanın müəyyən olunmasında əsas parametr kimi təqdim olunan intensivlik yanaşı əlamət olaraq davamlılığın müşayiətini də istisna etməmişdir. [19; 20; 21] İntensivliyin tezlik göstəricilərindən asılılıq dərəcəsinin araşdırıldığı 19 dildən 16-da (84%) vurğulu hecanın intensivliyinin daha yüksək tezlikli saitlərlə bağlı olduğu faktı aşkarlanmışdır. [22] Bu da bir daha təsdiq edir ki, vurğunu

müəyyən edən parametrləri araşdırdıqda bütün parametrlər üzrə tədqiqat aparılmalı, eyni zamanda nəticə çıxarmadan dilin tipoloji quruluşu və bir sıra inkişaf qanunauyğunluqları diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Söz vurğusunun tədqiqi ilə bağlı demək olar ki, bütün araşdırmalarda eksperimentə cəlb olunan akustik əlamətlər əsas tonun tezliyi, intensivlik, spektral xüsusiyyətlər və davamlılıqdır. Davamlılığın tədqiqində diqqəti cəlb edən məqam adətən vurğulu hecadakı sait səsin parametrlərinin nəzərə alınmasıdır. Lakin bəzi dil materialları üzərində aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə, vurğunun səviyyəsi hecadakı saitin deyil, samitin davamlılığı hesabına müəyyən olunmuşdur. Eston dili ilə bağlı tədqiqatlar göstərmişdir ki, vurğulu heca saitin deyil, samitin daha davamlı tələffüzü hesabına digərlərindən fərqlənir. [23; 24]

Nəzərdən keçirilən tədqiqatlar əsasında deyə bilərik ki, statistik baxımdan vurğunun müəyyən olunmasında ən etibarlı parametr kimi davamlılıq çıxış edir. Buna baxmayaraq, ayrı-ayrı dillərlə bağlı fərqli nəticələrin ortaya qoyulduğu tədqiqatlar bu məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşmağın vacibliyini göstərir. Tədqiqatlara görə, ingilis, polyak və fransız dilləri üçün əsas tonun tezliyi vurğunun müəyyən olunmasında aparıcı akustik korrelyat kimi çıxış edir. [25; 26; 27] İsveç, italyan və eston dillərində başlıca korrelyat kimi davamlılıq. [28; 29; 30] Söz vurğusunun bəzi dillər üçün aparıcı korrelyatı hesab olunan intensivlik dəyişkənliyə meyillio olduğundan stabil parametr kimi çıxış etməsə də, kiçik fərq göstəricilərinə baxmayaraq hecanın daha qüvvətli səslənməsinə səbəb olan amil kimi çıxış edə bilər.

Müxtəlif dillərə aid materialların tədqiqindən əldə olunan nəticələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, söz vurğusunu müəyyən edən akustik parametrlər hər biri ayrılıqda və bir-birinə təsiri nəzərə alınmaqla qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. Müşahidələr göstərir ki, söz vurğusunun müəyyən olunmasında həm sait, həm samitlə bağlı davamlılıq, tezliyin müxtəlif xüsusiyyətləri, intensivlik kimi parametrlər aparıcı rola malikdir. konkret dildən söhbət getdikdə bu parametrlərdən hansıların, və ya hansı parametr kombinasiyalarının aparıcı olması məsələsinin aydınlaşdırılması aktuallaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Lehiste, I. Suprasegmentals / I. Lehiste, –MIT Press, –1970.
2. Ladefoged, P. “Stress and respiratory activity”, in Three areas of experimental phonetics / P. Ladefoged, –Oxford University Press, –1967, –s.1-49.
3. Mol, H. “The linguistic relevance of intensity in stress” / H. Mol, E.M. Uhlenbeck, –Lingua, 5:205-213, –1956.
4. Bolinger, D. L. “A theory of pitch accent in English” / D. L. Bolinger, –Word, 14:109-149, 1958
5. Fry, D. B., “Duration and Intensity as physical correlates of linguistic stress” / J. Acoust. Soc. Am., –1955. –pp.27:765-768,
6. Fry, D.B. Experiments in the perception of stress. Language and Speech, 1(2), –1958, –pp.126-152
7. Lieberman, P. Some acoustic correlates of word stress in American English. In D.B. Fry (Ed.), Acoustic Phonetics (394-400). –New York, NY: Cambridge University Press. –1960
8. Morton, J. & Jassem, W. (1965). Acoustic correlates of stress. Language and Speech, 8(3), –pp.159-181.
9. McClean, M.D. & Tiffany, W.R. (1973). The acoustic parameters of stress in relation to syllable position, speech loudness and rate. Language and Speech, 16(3), 283-290.
10. Sereno, J.A. & Jongman, A. (1995). Acoustic correlates of grammatical class. Language and Speech, –38(1), 57-76
11. Eriksson A., Heldner M. The Acoustics of Word Stress in English as a Function of Stress Level and Speaking Style, 2015 // https://www.researchgate.net/publication/301823755_The_Acoustics_of_Word_Stress_in_English_as_a_Function_of_Stress_Level_and_Speaking_Style

12. Sluijter A. M. and Van Heuven V. J., "Spectral balance as an acoustic correlate of linguistic stress," *The Journal of the Acoustical Society of America*, –1996. –vol. 100, no. 4, –pp. 2471–2485,
13. Sluijter A. M., vanHeuven V. J., and Pacilly J. J. A., "Spectral balance as a perception of linguistic stress," *The Journal of the Acoustical Society of America*, –1997, –vol. 101, no. 1, –pp. 503–513,
14. Kochanski G., E. Grabe, J. Coleman, and B. Rosner, "Loudness predicts prominence: Fundamental frequency lends little," *The Journal of the Acoustical Society of America*, –2005. –vol. 118, no. 2, –pp. 1038–1054,
15. Lea, W. A. "Acoustic correlates of stress and juncture," in *Studies in Stress and Accent*, edited by L. M. Hyman, *Southern California Occasional Papers in Linguistics* 4, –1977. –pp. 83–119.
16. Beckman, M. E. *Stress and Non-stress Accent* Foris, –Dordrecht. –1986.
17. Sloodweg, A. "Word stress and higher level prosodics," in *Linguistics in the Netherlands 1987*, edited by F. Beukema and P. Coopmans ~Foris, –Dordrecht, –pp. 195–203.
18. Sluijter, A. M. C., and Heuven, V. J. van "Effects of focus distribution, pitch accent and lexical stress on the temporal organization of syllables in Dutch," *Phonetica* 52, 1995. 71–89)
19. Dobrovolsky, Michael. 1999. *The phonetics of Chuvash stress: Implications for Phonology*. *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*, Barcelona, Spain, –pp. 539–542
20. Lieberman, Philip. 1960. Some acoustic correlates of word stress in American English. *Journal of the Acoustical Society of America* 32, –pp. 451–454
21. Beckman, Mary. *Stress and Non-Stress Accent*. –Dordrecht: Foris. –1986.
22. Gordon M., Roettger T. *Acoustic correlates of word stress: A cross-linguistics survey* [URL] <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/lingvan-2017-0007/html>
23. Lehiste, I. *Consonant quantity and phonological units in Estonian*. –1966. *Indiana University Press: Bloomington*.
24. Gordon, M. *Acoustic properties of primary and secondary word-level stress in Estonian*. Poster presented at the 130th meeting of the *Acoustical Society of America*, –St. Louis. –1995.
25. Bolinger D. L. "Theory of Pitch Accent in English", *Word*, –1958 –vol. 14, –pp. 109–149,
26. Jassem W. J, Morton J, Steffen-Batog M. "The perception of stress in synthetic speech like stimuli by polish listeners", *Speech Analysis and Synthesis*, vol. 1, pp. 289–308, 1968
27. Rigault, A. "Suprasegmentals", In Lehiste, I, the M.I.T Press, Cambridge, 1970, pp. 125, 1962
28. Westin K, Buddenhagen R. G, Obrecht D. H. "An experimental analysis of relative importance of pitch quantity and intensity as cuesto phonemic distinctions in southern Swedish", *Language and Speech*, –1966. –vol. 9, –pp. 114–126.
29. Bertinetto. "Observations on Sentential Stress", *Language*, –1980. –vol. 48, –pp. 304–328.
30. Lehiste I. "Vowel quality in word and utterances in Estonian", *Congresses secundus internationalis finno-ugristarum*, Helsinki, 1965, *Societas Finno-Ugrica*, –1968, –pp. 293–303.
31. Məmmədov, R. S. O. *Müasır Azərbaycan ədəbi dili saıtlarının artıkulyator təsnifinin fonoloji əsasları* / R. S. O. Məmmədov // *Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi*. – 2020. – Vol. 16. – No 3. – P. 4–9. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44219928>

РЕЗЮМЕ
АКУСТИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ СЛОВЕСНОГО УДАРЕНИЯ:
КВАЛИТАТИВНЫЕ И КВАНТИТАТИВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ
Велиева Г.И.

Ключевые слова: *интенсивность, частота основного тона, словесное ударение, продолжительность, амплитуда*

Акустические признаки словесного ударения были изучены во многих исследованиях. Однако исследования на разных языках дали разные результаты, и ряд вопросов остается спорным. В статье анализируется исследование акустических параметров речевого акцента, рассматривается роль таких характеристик, как интенсивность, частота основного тона, длительность в определении акцента. Хотя интенсивность была представлена как ведущая корреляция в некоторых исследованиях, экспериментальные исследования подтверждают продолжительность как более надежный параметр при определении стресса словами.

SUMMARY
ACOUSTIC PARAMETERS OF WORD STRESS:
QUALITATIVE AND QUANTITATIVE INDICATORS
Valiyeva G.I.

Key words: *intensity, pitch frequency, word stress, duration, amplitude*

Acoustic signs of word stress have been studied in many researches. However, studies in different languages have produced different results and a number of issues remain controversial. The article analyzes the research of acoustic parameters of a speech accent, considers the role of such characteristics as intensity, frequency of the main tone, duration in determining the accent. Although intensity has been presented as the leading correlation in some studies, experimental studies support duration as a more reliable parameter in determining stress in words.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.02.2022
	Son variant	02.03.2022

ÇAĞDAŞ BƏDİİ PUBLİSİSTİKADA ESSE JANRI VƏ ONUN MÖVZU DAİRƏSİ

MƏMMƏDOVA TÖRƏ KAMAL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

toramamadova@gmail.com

Açar sözlər: bədii publisistika, esse, vətənpərvərlik, Qarabağ, mövzu

Publisistikanın tarixi başlanğıcı antik dövrün natiqlik sənətinə, təşəkkülü isə tarixin müxtəlif mərhələlərinə (məs., intibah, maarifçilik və s.) bağlanır. Tarixi inkişafı diqqət çəkən XXI əsrdə də publisistikanın cəmiyyətdə yeri və rolu danılmazdır. Azərbaycan publisistikası da ictimai-siyasi, fəlsəfi, ədəbi-mədəni dəyərləri özündə əks etdirən, yaşadan yaradıcılıq sahəsidir, o cümlədən, məzmun və ideyasına, mövzusuna görə çoxşaxəlidir.

Bədii publisistikanı problemə nüfuz imkanlarının genişliyi, nəhayət, fakta, sənədə münasibəti ilə jurnalistikanın digər janrlarından fərqləndirirlər. Publisistikanın rüseymlərini Xaqani Şirvani, M.Füzuli, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani yaradıcılığında, hətta şifahi ədəbi nümunələrdə – dastan, nağıl, aşıq şeiri, ağı və bayatılarda axtaranlar da var. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri siyasi publisistikanın dəyərli nümunələrindəndir.

Azərbaycan tarixində ilk milli mətbu orqan “Əkinçi” qəzeti (1875-1877) oldu. Həsən bəy Zərdabi tərəfindən əsası qoyulan bu qəzetlə də publisistikamız həm forma, həm də məzmun baxımından yeni keyfiyyətlər qazandı. Publisistika tariximizə N.Vəzirov, Ə.Gorani, E.Sultanov, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, R.Əfəndiyev, M.Şahtaxtli, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nəmanzadə, H.Vəzirov kimi istedadlı ziyalılar (“Şərqi Rus”, “Həyat”, “Füyuzat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” və s. kimi qəzet və jurnallarda), sovet dövründə isə M.S.Ordubadı, M.Hüseyn, S.Rüstəm, S.Vəliyev, S.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, M.İbrahimov, S.Vurğun, Q.Məmmədli, Mir Cəlal, O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə, S.Rəhman, Əbülhəsən, Ə.Yusifov kimi yazıçılar publisistikanın yaddaqalan nümunələrini yaratdılar.

Azərbaycan publisistikasında ilk oçerk kimi İsmayıl bəy Qutqaşının (1809-1861) “Səfərnəmə” (əsəri “Yol qeydləri” də adlandırılır) əsərinin adını qeyd edirlər. İ.Qutqaşın bədii publisistikanın – səyahət oçerki janrının bünövrəsini qoymusdur. Əsərin mövzusu, süjeti, kompozisiyası, dil və üslubu, aktuallığı, elmi-ədəbi – tarixi-coğrafi, eləcə də avtobiografiya baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onu səyahət oçerkinin ilk nümunəsi adlandırırlar.

Bədii publisistika ilə ədəbi-bədii yaradıcılığın sintezi.

“Alatoran” jurnalında publisistika ilə bağlı fikirlərini sərgiləyən Əli Akif belə qənaətə gəlir ki, bu gün bədii ədəbiyyat nağıl, rəvayət, hədis danışmaq, didaktika dövrünü çoxdan başa vurub... İndi nə qədər yazmaq hünər deyil, nədən yazmaq hünərdir... Söz mümkün qədər qısa, aydın, lakonik deyilməlidir. Şüurun inkişafına xidmət etmək, mərdanə xasiyyət, mədəni ünsiyyət təlqin etmək, Vətənə, xalqa gərəkli olan sözü demək, insanlara təsəlli olmaq, arzu-istəkləri oxşamaq, düşməne nifrət, torpağa məhəbbət hissləri aşılamaq... – sənətin tələbi bu istiqamətdədir. Yəqin elə buna görə də publisistika janrı indi önə çıxıb və ən gərəkli məqamlarda millət meydanındadır. Publisistika – aşkarlıq, müstəqillik, demokratiklik olduqda sürətlə inkişaf edir. Sovetin qapalı rejimində isə publisistikanın sürətli inkişafı mümkün olmazdı. Çünki publisistika – açıq mövqe, cəsarət, fakt, ünvan, ad tələb edir, bunların aşkar deyilə bilməsi üçünsə cəmiyyətdə demokratik mühit olmalıdır.

Bədii nəsr belə konkretlik tələb etmədiyindən orda rəmzə, metaforaya, eyhamlara, təşbehlərə, mücərrəd xüyalara, nağıllara geniş meydan var. [1, s.155] Təbii ki, Əli Akifin fikirləri ilə birmənalı razılaşımaq olmaz. Bu gün böyük romanlar da oxunur, müəyyən məqamlarda öyüd-nəsihətə də ehtiyac var. Bədii publisistikanın da öz yeri var.

Bədii ədəbiyyatla bədii publisistikanın arasında fərqli cəhətlərlə yanaşı, oxşarlıqlar da var. Bir çox alimlər bu oxşarlıqları təsdiqləyən mülahizələr yürüdürlər. Bədii publisistikanın bir sıra janrları var ki, bəzi nəzəriyyəçilər onu bədii ədəbiyyatın nümunələri kimi təqdim edirlər. Məsələn: oçerk, felyeton, pamflet, parodiya. Publisistika ilə bağlı diskussiyalarda adı çəkilən janrların daha çox bədii ədəbiyyata aid olması, jurnalistika ilə heç bir əlaqəsi olmaması tez-tez mübahisələrə səbəb olub. Bu özlüyündə bədii publisistika ilə ədəbi-bədii yaradıcılığın sintezi məsələsini ortaya çıxarır. Ümumiyyətlə, humanitar elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi və öyrənilməsi də publisistikaya fərqli yanaşmaya və ənənəvi münasibətə yeni baxışa imkan yaradır. C.Məmmədli hesab edir ki, ədəbiyyat və publisistika eyni yaradıcılıq məhsulu olan sözdən yaransa da, “bədii ədəbiyyat ideyanı, fikri, estetik ideali obrazlar vasitəsilə, yazıçı təxəyyülünün köməyi ilə ifadə edirsə, publisistika sözü birbaşa deyir, dəqiq ünvana ötürür, real həyat faktlarına söykənir. Bədii söz oxucunun hisslərinə ünvanlanırsa, publisistika şüura, ağla yönəldilir”. [2, s.263]

N.Cabbarlı “Bədii publisistikamızın vəziyyəti və ya publisistik janrların ölümünün səbəbi nədir?” adlı məqaləsində bədii publisistikanın janrlarından bəhs edərək belə qənaətə gəlir ki, son zamanlar oçerk, felyeton, pamflet yox səviyyəsindədir. [3, s.156] Eyni qənaəti Hicran Hüseynova “Belə bir janr vardı-oçerk” (Ulduz jurnalı) adlı məqaləsində səsləndirir. Lakin oçerk janrı özünün nəzəri prinsipləri ilə elə essenini xatırladır. Oçerkin-bədii oçerk, elmi oçerk, publisistik oçerk və s. kimi növləri var ki, essenini də bu şəkildə qruplaşdırmaq olar. Belə ki, oçerk rus ədəbiyyatına məxsus bir janrdır, dünya ənənəsi isə yalnız esse janrını tanıyır. Essenin həm publisistikanın, həm ədəbiyyatın, həm də tənqidin janrı olması onu müvafiq olaraq publisistik esse, bədii esse, elmi esse kimi növlərə ayırmağa imkan verir.

Bədii publisistikada diqqəti cəkmək məqamlardan biri də məhz publisistika ilə tənqidin qovuşması məsələsidir ki, bunun səbəbini tənqidin zəifləməsi, yaxud da publisistik fikirdə yeni istiqamətin meydana gəlməsi ilə də əlaqələndirirlər.

Publisistikada iki istiqaməti qeyd edirlər:

1. Ənənəvi- müəyyən tələblərə əməl edən (daha çox esse, xatirə, gündəlik)
2. Müstəqil-heç bir qayda-qanuna tabe olmayan (ədəbi portretlər, ədəbi tənqidlə publisistikanın sintezi- yəni ədəbi-tənqidi-publisist)

T.Hacıyev bədii publisistikanın dilini mətbuat dilinin bədii keyfiyyətlərlə dolğunlaşmış təzahürü hesab edir. Müəllifə görə, burada publisistika üçün səciyyəvi olan konkretlik, gündəlik məsələyə yönəlmə və bədii əsərlər üçün spesifik olan obrazlılıq, nitq fərdiləşməsi birləşir.

Publisistikanın janrı – esse.

Son zamanlar publisistikada diqqət cəkmək janrlardan esse, portret, sənədli roman və s. daha çox yazılır.

Ədəbiyyata essenini XVI əsrin sonlarında Mişel Monte (“Esselər”) gətirib. D.Draydeni ədəbi tənqidi essenin atası adlandırırlar. İngilis ədəbiyyatında Frensis Bekonun esseləri öz yığcamlıq, aydın dil, yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. Esseist sözünü ingilis yazıçısı Ben Conson 1609 -cu ildə işlədib. “Esse formasında bəzi mülahizələr” adlı əsərin müəllifi A.Kouli İngiltərədə ilk esse müəllifi hesab olunur. Con Miltonun 1644-cü ildə “Areopagitika” əsəri ilə esse janrına sərt ton gətirdiyini qeyd edirlər.

Essenin mobil imkanları çoxdur. Müəllifin şəxsiyyətini və yaradıcı temperamentini ifadə etməkdə bu janrın əhəmiyyəti danılmaz. Keçən əsrin sonlarında Anar bu janra tez-tez müraciət edib. Son dövr publisistikamızda Anarın, Q.Nəcəfzadənin, A.Talıbzadənin, Ağasəfanın, İ.Mehdizadənin, T.Abdinin, R.Hüseynovun, A.Abdullanın, Q.Ağsəsin, İ.Tuncayın, E.Mirzəbəylinin, N.Hacızadənin, R.Tağının, Q.Yaquboğlunun, E.Z.Qaraxanlının, K.Böyükçölün, N.Kamalı, S.Baycanın,

E.Babayevin və b.-nin bədii-publisistik yazıları, esseləri ədəbiyyatla jurnalistika arasında körpü olan bu janrın dəyərli nümunələrindəndir.

M.İbrahimbəyovun “Keçmiş günlərdən”, İ.Qasımzadənin “İşığını əsirgəmə”, A.Talıbzadənin “Güzgü və kölgə”, Nisəbəyimin “Bütün həqiqətlər sözlərdədir”, A.Mirseyidin “Güzgü metaforası”, “Buludlar keçir”, R.Tağının “Xuraman-kapoeyra uçuşlu qız”, E.Z.Qaraxanlının “Yovşanlı qağayı gəzintisi”, K.Hacılıının “Payızdan həmişə kürk çıxmır”, K.Böyükçölün “Elegiya” və s. əsərlərinin adını çəkmək olar ki, bunlar bədii esselərdir.

Q.Nəcəfzadənin esselərində mənəviyyat və vətənpərvərlik.

Q.Nəcəfzadənin esseləri müxtəlif mövzuları əhatə edir. “Bir gözəl qadın ölür...”, “Balaca otaq. Dekabr dolur içəri”, “Zahid Əzəmətin şeir yolu haqqında”, “Əyləşdiyim stul”, o cümlədən, Mələhət Yusifqızı, Mənsurə, Kəramət Böyükçöl haqqında esseləri bədii və publisistik üslubun sintezindən yaranıb. “Bir gözəl qadın ölür” essəsində yazıçı qadınla bağlı öz düşüncələrini sərgiləyir, Puşkinin, Jül Vernin qadına münasibətini təhlil edir. Müəllifin “Puşkin öz qadının yanında inildəmədi”, “qadını çiçəklə döymək olmaz”, “qadın kişiyyə çevriləndə ölür” (4. 169), “kişinin ən böyük mədəniyyəti, bəlkə də qadına münasibətidir”, “qadınlar həmişə sevgi olan tərəfə uçurlar”, “qadın başdan-ayağa nazdır” [4, s.170] kimi qənaətləri qadın fəlsəfəsini açmaqda oxucuya kömək edir, həm də yazıçı “mən”-ini təsdiq edir.

“Vətənpərvərlik insanın daxili zənginliyidir” məqaləsi vətən haqqında essedir. Əsərin qəhrəmanı (müəllif özü) arandan dağlara köç etdiyi zamanı xatırlayır, adət-ənənəyə köklənir: “Qayıdanda nənəm o yurda iri bir daş qoyardı ki, gələndə dəfə bu yurdu asanlıqla tapa bilək”. [5, s.165]

Vətən nəğməsi, vətənpərvərlik, Novruz bayramı adətləri, qadına hörmət, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyi kimi məsələlər essenin ideyasını təşkil edir. Müəllif bir sıra olmuş hadisələri, faktları da əsərə əlavə edərək publisistik ovqat yaradır. Kəlbəcər yaylaqlarını, Şuşa, Ağdam kimi yurd yerlərimizi xatırlayan yazıçı bu yerlərin başı üstündə dolaşan əcdadlarımızı tarixi abidələrimizin, milli-mənəvi nişanələrimizin əbədi keşikçiləri hesab edir.

Müasir esselərdə Qarabağ mövzusu.

Əbülfət Qasımovun “Ekosid: ermənilərin Azərbaycan təbiətinə vurduğu yaraları ancaq belə adlandırmaq mümkündür” məqaləsi sənədliliyi, faktlara münasibəti ilə diqqəti cəlb edir. Məqalədə bir sıra faktlar var ki, erməni vandalizminin iç üzünü açır. Şuşada Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindən dağıdılması, vilayətin erməni rəhbərlərinin Bakıdan xəbərsiz 6 ha sahəni Ermənistanın Kənəkeş aliminum zavodunun filialı üçün ayırması, işğal olunmuş ərazilərə dəyən ziyanın məbləğinin 60 milyarddan artıq olması, ermənilərin apardığı ekoloji müharibənin bu gün də davam etməsi, Azərbaycanın dəmiryolunun Naxçıvan hissəsində erməni Artuş Parsaqanyanın 18 avqust, 1989-cu ildə qurğu ilə partlayış törətməsi, süni peyk vasitəsilə kosmosda Böyük Britaniyanın apardığı çəkilişlərin işğal olunmuş torpaqlarımızdakı qızıl yataqlarda ermənilərin istismar işləri apardığını sübut etməsi, orada 140 tona yaxın qızıl ehtiyatları olduğu, üstəlik onların qızıl yataqlarına Kanada və Hindistan şirkətlərinin də cəlb edildiyi və s. kimi dəqiq faktları təsvir edən müəllif eyni zamanda hadisələrə də öz münasibətini bildirir, təhlillər aparır, Qarabağ faciəsinin Azərbaycan üçün sağalmaz yara olduğunu, Azərbaycan təbiətinə vurulan ziyanın ağırlığını bur daha sübut etməyə çalışır. [6, s.163-168]

Ümumiyyətlə, Qarabağ mövzusu bədii publisistikamızda önəm kəsb edir. Q.Kəngərlinin “Qara yanvar şəhidləri”, R.Səməndərin “Şəhidlər”, Xocalı soyqırımını ilə bağlı V.Arzumanlı ilə N.Mustafayevin “Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq”, K.Nazımqızının “Çingiz ömrü”, Z.Sultanovun “Xocalı faciəsi”, N.Yaqubun “Xocalı qırğını”, o cümlədən, S.Altaylının, Q.Əbdülsəlimzadənin, S.Elcanlının Qarabağ mövzusunə həsr olunmuş məqalələri Qarabağ ağrı-acılarından bəhs edir.

Esse janrında sosial-fəlsəfi problematika.

Agasəfanın redaksiyaya məktub şəklində yazılmış “Qutudakı Avropasayağı sözlər” adlı essesi ədəbi-tənqidi-publisist əsər kimi diqqəti çəkir. Dilimizdəki müasir alınma sözlərin hər birinin

Azərbaycan dilində qarşılığını çox da dəqiqliklə araşdırıb ortaya qoyan (burada dilçi alim obrazını da görə bilərik!) müəllif Azərbaycan dilini yabançı sözlərdən qorumağa çağırır, dili xalqın mədəniyyəti, millətin özəyi, şah damarı hesab edir. Müəllif essədə bədii təsvirlərdən də yan keçmir və yazır: "... əsrlərin dərinliyindən gələn ana-kök sözlərimizin karvanına, qatarına hər yad söz qoşula bilməz... Alınma sözlər biletsiz sərnişinlər kimi yuxarı başa keçməməlidir". [7, s.172]

Aydın Talıbzadənin "Şəhər və teatr üçün fəlsəfi manifest" adlı əsərini elmi-fəlsəfi esse adlandırmaq olar. Müəllif burada elmi üslubdan çıxış edərək şəhər və teatrın koqnitiv-semioloji mənasını (çoxfunksiyalılığını - T.M.) açır, şəhər anlamını həm yaşayış metaforası, həm də hermenevtik mətn kimi açıqlayır və maraqlı fəlsəfi, çoxqatlı fikirlər yürüdür. Məs.: "Şəhər tarixin məkan içrə qurduğu memarlıq kompazisiyasıdır", "Şəhər teatrdır; bu teatrın səhnəsi meydandır, kulisləri küçələr...", "Şəhər kimi anlaşılan "burq" (senyorun öz tabeliyində olan adamlarla yaşadığı qala-müəllif) sözü də möhkəmləndirilmiş ev mənasındadır. Burjua anlamı da elə buradan qaynaqlanır: yəni kəlmə "Şəhərli potensial burjuadır", "burjua şəhər adamıdır" semantikasına açılır. Latınca "urbs" şəhərdir, "Urbanus"-şəhərli: divarlarla çərçivələnmiş deməkdir, "istehkam", "qala", möhkəmlənmək" mənalarını özündə qapsayır..." [8, s.174]

Göründüyü kimi, müəllif şəhər məfhumunu coxfunksiyalı təhlil edir və bu təhlillərdə həmçinin Şərq və Qərb qarşılaşdırması yaradır, bir çox məqamlarda bu qarşılaşdırma islam-xristian qarşılaşdırılması kimi diqqəti cəkdir. "Avropa şəhəri zamandan, təbiətdən qorxmamaq haqqında bir memarlıq manifestidir, fanilik qarşısında bir dirənişdir. Qərb məmləkətlərində şəhər həmişə mükəmməl kompazisiyadır..." [8, s.175] "İslam ölkələrində isə şəhər yalnız iki tərəfə səmtlənir: yuxarı və aşağı. Müsəlman şəhərləri öz-özünə, heç nədən, təsadüfən səhranın, qumun içindən xaotik bir şəkildə peyda olur, bir müddət sonra, yenə də öz-özünə uçulub dağılır, torpağa qarışıb gözdən itir". [8, s.175]

Avropa teatr modeli ilə müsəlman Şərq teatr modelini müqayisə edərkən də esse müəllifi ədəbi-tənqidi aspektdən təhlillər aparır. "Avropa teatr modeli tanrıya üsyan modelinin gerçəyidir: burada dramaturq və rejissor allahlığı boyunlarına götürüb yeni dünya qururlar, ölümlərə can və söz verib onları dirildirlər"... "Müsəlman Şərqində həтта bu sayaq düşünməyin (tanrı ilə yarışmaq, ona şərikin olmaq kimi fikri) özü yasaqdır." [8, s.76]

Müəllifin düşüncəsinə görə, avropalı kilsəyə tanrı ilə barışmağa gəlsə, teatra tanrıya etiraz etmək üçün gedir.

Kəndli-şəhərli tandemini də təhlil edən müəllif belə qənaətə gəlir ki, kəndlinin heç nəyə vaxtı çatmır, o permanent məşğuldur, şəhərlinsə həmişə boş vaxtı olur və o potensial avaradır.

Müəllif essayə ədəbi-bədii ovqat da qatır. Fikirlərini təhlil edərkən poeziyaya müraciət edir, bu baxımdan aşıq şeirinin sonuncu "Dədə şairi" adlandırdığı Z.Yaqubdan, yaxud R.Rövşəndən nümunə gətirdiyi şeirlərlə lirik ovqat yaradır.

Məs.: "Hamı bu şəhərə dipdiri gəlir,
Hamının şəhərdən ölüsü çıxır". (Z.Yaqub)
yaxud: "Yenə bu şəhərdə üz-üzə gəldik,
Neyləyək, ayrıca şəhərimiz yox". (R.Rövşən)

E.Mirzəbəylinin, S.Baycanın, R.Tağının kifayət qədər qarşıdurma səbəb ola biləcək esseləri var. S.Baycanın "Bizim din xadimlərimiz", "Bizim qonaqpərvərliyimiz", "Müəllim, Şeyx Nəsrullah və kefli İsgəndər", "Kölə böyüdən atalar və analar", "Cənnətdə bazar günü", E.Mirzəbəylinin "Təpəgözlük sindromu" və s. belələrindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akif, Ə. Ədəbiyyat haqqında düşüncələr... // Alatoran, N 3, –2004, –s.152-159.
2. Məmmədli, C. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meyilləri / C.Məmmədli. –Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, –1998.

3. Cabbarlı, N. Bədii publisistikamızın vəziyyəti və ya publisistik janrların ölümünün səbəbi nədir. // Azərbaycan, –Bakı, –2011, N 9. –s.156-172.
4. Nəcəfzadə Q. Bir gözəl qadın ölür... // Azərbaycan, –Bakı, –2013, N4, –s.169-170.
5. Nəcəfzadə Q. Vətənpərvərlik insanın daxili zənginliyidir. //Azərbaycan, –Bakı, –2014, N 6, –s.165-167.
6. Qasımov Ə. Ekosid: ermənilərin Azərbaycan təbiətinə vurduğu yaraları ancaq belə adlandırmaq mümkündür // Azərbaycan, –Bakı, –2007,N5, –s.163-168.
7. Ağasəfa. Qutudakı Avropasayağı sözlər. // Azərbaycan, –2013, N8, –s.170-172.
8. Talıbzadə A. Şəhər və teatr üçün fəlsəfi manifest. //Azərbaycan, –Bakı, –2016, N7, –s. 170-182.
9. Məmmədova, T. K. Q. Müəllif ironiyası və bədii təxəyyül (E.Hüseynbəylinin “Azıx” romanı əsasında) / T. K. Q. Məmmədova // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 2. – P. 18-21. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43169088>

РЕЗЮМЕ
ЖАНР ЭССЕ В СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ
И ЕЕ ТЕМАТИКА
Мамедова Т.К.

Ключевые слова: художественная публицистика, эссе, Карабах, патриотизм, мораль

В статье рассматривается сущность художественной публицистики, ее жанры и отношение к факту и документальности. Анализируются ее основные направления, синтез с литературно-художественным творчеством, а также проведено исследование жанра эссе в публицистике. Эссе обладает мобильными возможностями, и этот жанр очень важен для выражения авторской личности и творческого темперамента. В конце прошлого века Анар часто обращался к этому жанру.

Эссе также является популярным жанром в наше время. Спектр тем широк. В статье рассматриваются такие вопросы, как мораль и патриотизм, Карабах, социально-философские проблемы в современном эссе. С этой точки зрения анализируются произведения Г.Наджафзаде, Агамуса, А.Талыбзаде и др.

SUMMARY
ESSAY GENRE AND ITS SUBJECT IN CONTEMPORARY ARTISTIC PUBLICISTICS
Mammadova T.K.

Key word: essay, patriotism, Karabakh, topic, artistic publicistics

The article examines the essence of artistic publicistics, its genres and attitude to the fact and documentary, analyzes its main directions and its synthesis with literary-artistic creativity, as well as studies the essay genre in publicistics. The essay has mobile capabilities, and this genre is very important in expressing the author's personality and creative temperament. At the end of the last century, Anar often referred to this genre.

Essays are also a popular genre in contemporary times. The range of topics is wide. The article examines issues such as morality and patriotism, Karabakh, socio-philosophical issues in modern essays. From this point of view, the essays of G.Najafzadeh, Agamusa, A.Talibzadeh are analyzed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.02.2022
	Son variant	15.03.2022

AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATI QƏRB ARAŞDIRMALARINDA**MƏMMƏDOVA SAMİRƏ XAQANİ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d., baş müəllim*Hasanovas@yandex.ru*Açar sözlər: təsəvvüf, Şəbüstəri, Nəsimi, klassik ədəbiyyat*

Klassik Azərbaycan ədəbi nümunələrinin qərb dillərinə tərcüməsinin və Qərb şərqşünaslığında öyrənilməsinin 400 ildən artıq tarixi vardır. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərinin Qərbi Avropa şərqşünasları tərəfindən alman, fransız, ingilis dillərinə tərcümələri az deyildir. Azərbaycan şairlərinin (Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizi və b.) əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə klassiklərimizin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi və tədqiqində Qərb şərqşünaslarının rolu danılmazdır. Tanınmış ingilis alimlərindən T.Hayd, E.Gibb, E.Braun və b. tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətindən bəhs olunmuşdur. Məhsəti Gəncəvi haqqında Fritz Meyer “Die Schöne Mahsati”, Xaqani Şirvani haqqında Rebecca Gould “The Political Cosmology of Prison Poetics: Khaqani of Shirwan on Muslim-Christian Difference”, Fəzlullah Nəimi haqqında M.Klement Huart “Notice d’un manuscrit pehlevi-musulman”, Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının ingilis dilinə tərcüməsi (Füzuli. “Leyla and Mejnun”. Translated by Sofi Nuri) araşdırmaları əhəmiyyətlidir. Bu tədqiqatların əksəriyyətində ədəbi nümunələrimiz Osmanlı və ya fars ədəbi nümunəsi kimi təqdim edilmişdir.

Klassik şairlərlə yanaşı, Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının nümayəndələrinin elmi-bədii yaradıcılığına olan maraq hələ də davam etməkdədir. Qeyd edək ki, hələ XVII əsrdə Qərb şərqşünaslığının diqqətini Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisi cəlb etmişdir. İrana səfər edən fransız səyyahları Çardin və Berninin vasitəsilə Qərbdə tanınan bu əsər şərqşünaslarda da maraq doğurmuş, həmin əsərin müəyyən əlyazmaları Qərb kitabxanalarına da aparılmışdır. Buna baxmayaraq, əsəri Qərb elmi aləminə tanıdan Tholuk olmuşdur. 1821-ci ildə Dr. Tholuk özünün “Sufismus” əsərində bu məsnəvidən bəhs etmiş, 1825-ci ildə isə “Bluthensammlung aus der Morgenlandischen Mystik” (“Şərq mistisizmindən bir dəstə gül”) adlı kitabında bu əsərdən bir parçanın alman dilinə tərcüməsini vermişdir. 1838-ci ildə Hammer-Purqştallın alman dilinə etdiyi bütöv poetik tərcümə nəşr olunmuş və bu tərcümə sonralar ərəbcə və farsca ön sözlə Budapeştdə də çap edilmişdir. 1836-cı ildə məsnəvi ilk dəfə öz əsli ilə birlikdə Vyanada alman dilinə tərcümədə nəşr olunmuşdur. Bundan 44 il sonra isə ingilis şərqşünası E.Vinfildin diqqətini cəlb edən Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ı ingiliscə 1880-ci ildə Trubnerdə nəşr olunmuşdur. Avropa şərqşünaslarının, xüsusilə ingilis E.Vinfildin diqqətini cəlb edən Şeyx Mahmud Şəbüstəri məsnəvisinin ingiliscə nəşri bu mütəfəkkir şairi İngiltərədə məşhurlaşdırmışdır. “İslamın qızıl əsrində din və fəlsəfənin inkişafına dair tarixi və ədəbi təhlil” bölməsində E.G.Braun “Gülşəni-raz” məsnəvisi haqqında yazırdı: “O (Ş.M.Şəbüstəri-S.M.) heç də məhsuldar qələm əhli olmamışdır, lakin onun təxminən min beytdən ibarət olan “Gülşəni-raz” (“Rose Garden of Mystery”) məsnəvisi sufilerin ən yaxşı və yığcam təlimatlarından biri olmuşdur və hətta bu günlərdə də öz şöhrətini qoruyub-saxlayır. Bu (“Gülşəni-raz”) cənab Vinfildin tərcüməsi, müqəddiməsi və dəyərli qeydləri ilə nəşr olunmuşdur. E.Vinfild yazdığı müqəddimədə müəllif və onun şeirinin tarixi haqqında bəzi məlum məqamları təqdim etmişdir. [1, s.146]

E.G.Braun “Gülşəni-raz” məsnəvisini təkcə suallara verilən cavablardan deyil, həmçinin bir

sıra epizodik izahatlar, ibrətli hekayə və haşiyə çıxmaldan ibarət olan bir əsər, sufi teosofiyasında ən yaxşı təlimatlardan biri kimi qiymətləndirir”. [1, s.148]

Şeyx Mahmud Şəbüstərinin şəxsiyyəti barədə E.Braun [1, s.109], A.Arberry [2, s.301], Y.Ripka [3, s.244], M.Smith [4, s.123], A.Şimmel [5, s.305], H.Corbin [6, s.97], L.Luizan [7] və s. kimi Qərb alimlərinin fəlsəfə və ədəbiyyat üzrə araşdırmalarında onun barəsində bəhs edilmişdir. Amma bu araşdırmaların əksəriyyətində Şəbüstəri, təəssüf ki, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış İran irfan ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim olunmuşdur.

Avropada Şəbüstəri şəxsiyyəti son dövrlərə qədər davam etmişdir. Onun şəxsiyyətinə diqqəti çəkən tədqiqatçılardan biri də Leonard Luizan olmuşdur (1953-2018) və onun əsərləri Şəbüstərinin həyatı, yaradıcılığı, fəlsəfəsini sistemli öyrənmək baxımından təkcə Avropada deyil, ümumiyyətlə, şəbüstərişünaslıqda çox dəyərli əsərlər olaraq fərqlənir.

İngilis şərqşünaslığının son nəsil nümayəndəsi professor Leonard Luizan klassik sufi ədəbiyyatı araşdırmaçılarından biridir. Tədqiqatçı alim London Ekzeter Universitetində Ərəb və İslam Araşdırmalar İnstitutunda çalışırdı. O, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Məhəmmədşirin Məğribi Təbrizi, Səfəvi və Moğol dövrü sufi ədəbiyyatı mövzularda tədqiqatlar aparmış, tərcümələr etmişdir. Tədqiqatçının araşdırma sahəsinə daxil olan şəxsiyyətlərdən biri də Şeyx Mahmud Şəbüstəridir. Azərbaycanın bu mütəfəkkir şairi haqqında çox dəyərli tədqiqatında Leonard Luizan ilkin qaynaqlar əsasında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi baxımından bir sıra ciddi elmi əhəmiyyətə malik olan fikirlər irəli sürür. Belə maraq doğuran məqamlardan biri onun Şəbüstərinin Azərbaycanda anadan olduğunu vurğulamasıdır. Halbuki digər avropalı tədqiqatçılar şairin doğum yeri olaraq İranı göstərməyə meyillidirlər.

Şəbüstərinin doğum və ölüm tarixləri haqqında bəhs edərkən Qərb müəllifləri də təzkirələrə istinad etmişlər. Korbin 1288-1321-ci illər arasında yaşadığını söyləyir. [6, s.98] Luizan isə Şəbüstərinin ölüm tarixinin 1340-cı il olduğunu göstərir. [7, 8] Luizanın bu barədəki düşüncəsi İbn Kərbəlayinin “Rövzətül-cinan” əsərinə söykənir. Lakin burada diqqət yetirilməsi lazım gələn başqa məqam da var. “Səadətnamə” əsərindən məlum olur ki, Şəbüstərinin ustadı Şeyx Əminəddin olmuşdur. Sufi şair yalnız “Əminəddin” adlı bir şəxsi özünün ustadı və şeyxi kimi qeyd etmişdir:

شیخ و استاد من امین الدین

دادی الحق جوابهای چنین

من ندیدم دگر چنان استاد

کافرین بر روان پاکش باد [8, s.167]

(Mənim şeyxim və ustadım Əminəddin, həqiqətən də, belə cavablar vermişdir.

Mən başqa belə ustad görməmişəm, ona görə də onun pak ruhuna afərin olsun).

Zənnimizcə, burada söhbət Əminəddin Təbrizidən gedir. Hacı Əminəddin “Hacı dədə” adı ilə də məşhur olmuşdur. Məhəmmədəli Tərbiyətin qeyd etdiyi kimi, Hacı Əminəddin hədis və Quran təfsirində, eləcə də şeir sənətində çox bacarıqlı idi. Hacı Əminəddin ömrünün sonunda Təbrizdə bir bağ saldırıb, orada camaata dərs deməklə məşğul idi. O, h. 758 / m. 1356-cı ildə vəfat etmişdir. [9, s.126]

Şəbüstəri də əsərində ustadı Əminəddini böyük ehtiramla yad edir. Onun “pak ruhu”na salavat söyləyir. Deməli, Şəbüstəri Əminəddindən sonra dünyasını dəyişmişdir. Bu da 1356-cı ildən sonraya təsadüf edir. Eyni zamanda Şəbüstərinin əsərində “mən öz uzun ömrümü tövhidi öyrənmək yoluna sərf etdim” söyləməsi, eləcə də onun əsərlərində ifadəsini tapan görüşləri arasında kəskin fərqlənən müşahidə olunması bunu söyləməyə əsas verir.

Şəbüstərinin mənsub olduğu təriqətə gəldikdə, Luizan Şəbüstərinin kübrəvi təriqətinə mənsub olması fikrini irəli sürür. [7, 9] Yenə “Səadətnamə” əsərində bununla bağlı açıqlama verilir.

Onu da qeyd edək ki, Şəbüstəri ədəbi sima olmaqdan daha çox sufi filosof kimi tanınmışdır. A.Şimmelə görə, o, İbn Ərəbi məktəbinin davamçılarından biri kimi metafizika təliminin açığlanmasında böyük rol oynamışdır. [5, s.297]

Qərb tədqiqatçıları daha çox Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə maraq göstərmişlər. Henri Korbinə görə isə, nəsillər boyu dəfələrlə oxunmuş, üzərində düşünülmüş olan bu mənzum əsər, iranlı mütəəvviflərin müəyyən anlamda əl kitabı (vade-vacuum) olmuşdur. [6, s.97] A. Arberri onun “Həqqül-yəqin fi mərifəti rəbbil-ələmin” əsərini xatırladarkən onu Fəxrəddin İraqinin “Ləməat” əsəri ilə müqayisə edərək yazır: “Ləməat” kimi bu risalə də daha çox İbn Ərəbi şəxsiyyətinin, ifadəsinin seyrində yazılmış bir əsərdir”. [2, s.303] Luizan isə əsərin Əhməd Qəzalinin “Savanih” əsəri ilə müqayisə etməyi məqsəduyğun sayır. [7, s.40] Şəbüstərinin digər əsəri olan “Miratül-mühəqqiqin” əsəri də diqqətdən yayınmamışdır. L.Luizan “Miratül-mühəqqiqin” əsərinin Şəbüstəriyə aid olmaması qənaətidədir. [7, s.10] Leonard Luizan “Səadətnamə”ni “Şəbüstərinin şah əsəri” adlandırır. [7, s.24] Hətta ədəbiyyat tarixçilərini və tədqiqatçıları bu əsərə müraciət etmədiklərinə görə qınadığını bildirir.

Luizan Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” və “Səadətnamə”dəki dünyagörüşündə nəzərə çarpan fərqliliyi dövründəki siyasi vəziyyətlə əlaqələndirir. Şəbüstərinin yaşadığı dövrdə Təbriz monqollar tərəfindən işğal edilmişdi. Monqolların hakimiyyəti dövründə islam dininin mövqeyi zəiflədi, nəticədə əhəlinin dini baxışlarında ciddi fərqlər özünü göstərdi. Bu təbəddülət h. 696 / 1296/1297-ci ildə Qazan xanın (1295-1304) İslam dinini qəbul etməsinə qədər davam etdi. Qazan xan islam dinini dövlət dini elan etdi. “Gülşəni-raz” əsəri də Qazan xanın hakimiyyəti dövründə yazılmışdır. Şeyx Mahmudun “Səadətnamə” əsərini qələmə aldığı illər isə Soltan Əbu Səidin hakimiyyətdə olduğu illərə təsadüf edir. Bu zaman kəsiyində hakimiyyət kəskin baxışlı və digər dinlərin davamçılarına barışmaz mövqedə duran fəqihlərin təsiri altında idi. “Gülşəni-raz”ın qələmə alındığı zaman - Qazan xanın dövründə dini hakimiyyət stabil idi və Muhiyəddin İbn Ərəbinin fikirlərinə hörmətlə yanaşıldı. Halbuki Sultan Əbu Səidin dövründə Muhiyəddin İbn Ərəbinin düşüncələri kəskin şəkildə rədd edilirdi. [7, s.30]

Bu məsələdə Şəbüstəri irsinin tədqiqatçısı Leonard Luizanın fikirləri maraqlıdır. Belə ki, o, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Şəbüstərinin bu iki əsərdəki fərqli mövqeyini tamamilə siyasi vəziyyətlə əlaqələndirir. L.Luizan əsərin 1330-cu illərdə yazılması fikrini irəli sürür. Çünki bu dövrdə İbn Ərəbinin “Füsusul-hikəm” və “Fütuhati-Məkiyyə” kitablarının yandırılması haqqında fətva verilmişdir. Şəbüstəri də “Səadətnamə”də bu əsərləri tənqid etmişdir. [7, s.30] İbn Ərəbinin ən qatı əleyhdarları onun ölümündən sonra belə yaradıcılığında tövhidə zidd heç nə tapa bilməmişdilər. Bu şəxslər İbn Ərəbinin fikirlərini düzgün anlama bilmədiklərindən onu günahlandırmışdılar [bax: 10]

Qərb tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edən sufi şairlərdən biri də İmadəddin Nəsimidir. H.Vamberi Çağatay ədəbiyyatından seçmələrdə Nəsiminin iki qəzəlidən nümunə gətirir. Gibb Nəsiminin əslən türkmən olması fikrini irəli sürmüşdür. [14]

Nəsimin şeirləri “The quatrains of Nesimi, fourteenth-century Turkic Hurufi./Üith annotated translations of the Turkic and Persian quatrains from the Hekimoğlu Ali Pasa ms. by Kathleen R.F.Burill. Nesimi, ca. 1369-ca.1418. [15] adı altında tərcümə edilmişdir.

Günümüzdə Nəsimi irsinin tədqiqi alman tədqiqatçısı Michael Reinhard Hessin araşdırmalarında izlənilir. Tədqiqatçı alim 2009-cu ildə Orta əsrlərdə (1700-cü ildə) çəkilməmiş, Nəsiminin edamı səhnəsi təsvir olunan miniatürü elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. [11, s.137]

Alimin “The two worlds can fit into me, I can not fit into this world. Azerbaijan’s immortal poet İmadəddin Nəsimi” [12] monoqrafiyasında Nəsiminin dövrü, Cəlairilər, Şirvanşahlar, Teymur və Teymurilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Məmlük, Zül-qədr, Müzəffərilər, Nəsimini anlamaq üçün siyasi mühitin əlaqəsi, Hürufilik və Fəzlullah Astrabadi, hürufiliyin tarixi və nəzəriyyəsi, aspektləri, İslamdan öncə hərf nəzəriyyəsi, Kabala nəzəriyyəsi, hərflər və rəqəmlər, xətt, yazı və insanın üzü, eşq anlayışı, Fəzlullahın yuxuları, peyğəmbərliyi, Fəzlullahın ölümündən sonra siyasi hərəkət, Hürufiliyin İslamla əlaqəsi, Nəsimi, adı, künyəsi, doğum yeri haqqında fərziyyələr, ölümü ilə bağlı fərziyyələr, qəbri, əsərləri, Nəsiminin türkcə divanının mövzu xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda şərh edərkən Orta əsr təzkirələrinə istinad etməklə kifayətlənir. Nəsiminin edamında siyasi ünsürlərin rolunu vurğulayır. Nəsiminin edamına Misir məmlükləri ilə dövrün hökmdarları arasında bir

iqtidar ziddiyyətinin təsir göstərdiyini, şairin öz şeirlərinə, məzhəbinə görə edam edildiyini qeyd edir.

Dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli sözünün sehri də Avropa tədqiqatçılarını cəlb etmişdir. İlk dəfə Hammer Purgstall [13] ondan bəhs etmişdir. Daha sonra füzulışünaslıqda History of Ottoman Poetry (Osmanlı ədəbiyyatı tarixi) əsərinin müəllifi E.J.W. Gibbin tədqiqatları [14] əhəmiyyətli səciyyə daşıyır. Belə ki, kitabın üçüncü cildində dördüncü bölmə Azərbaycan şairləri sərlövhəsi altında Məhəmməd Füzulidən bəhs edərkən qeyd edir ki, "Leyli və Məcnun"u isə tarix boyu türk dilində yazılmış məsnəvilərin ən gözəlidir. Əsər Sofi Nuri tərəfindən inglis dilinə tərcümə edilmişdir.

Nəticə. Xatırlatmalıyıq ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri haqqında E.Braun, A.Arberry, Y.Ripka, M.Smith, A.Şimmel, H.Corbin və s. kimi tanınmış Qərb alimlərinin fəlsəfə və ədəbiyyat üzrə araşdırmalarında bəhs edilmişdir. Təəssüf ki, bu araşdırmaların əksəriyyətində ədəbiyyatımızın sənət inciləri, bəzən fars-tacik ədəbiyyatı, bəzən Osmanlı ədəbiyyatının tərkibində təqdim olunmuşdur. Bu cəhət də Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin şəxsiyyətinin təkcə Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə dünyada, o cümlədən Qərbdə obyektiv və təhrifdən uzaq tədqiqinə ehtiyacın olduğunu və problemin bu baxımdan da aktualıq kəsb etdiyini göstərir. Buna baxmayaraq, bədii əlyazmalarımızın, o cümlədən şair və ədiblərimizin həyatı, dövrü və yaradıcılığı barədə məlu-matların saxlanması, araşdırılması və qorunmasında Qərb şərqşünaslarının xidmətləri əvəzsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Browne, Edward G. A Literary History of Persia / Edward G. Browne, –Cambridge: University Press, III, –1956.
2. Arberry, A. J. Classical Persian Literature / A.J.Arberry. –London: Taylor&Francis, –1985.
3. Рипка, Я. История Персидской и Таджикской Литературы / Я.Рипка, Перевод с чешского: И.С.Брагинский. –М.: Прогресс, –1970. –440 с.
4. Smith, M. Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East. / –Oxford, –U.K.: Oneworld Publications, –1995.
5. Schimmel, Ann. İslamın Mistik Boyutları / Ann.Schimmel, – İstanbul: Kabalcı Yayınevi, – 1999.
6. Corbin, H. İslam Felsefesi Tarihi: İbn-i Rüşd'ün Ölümündən Günümüze / c.2. Çeviren: A.Arslan. – İstanbul: İletişim Yayınları, –2013.
7. Lewisohn, L. Beyond Faith and Infidelity: the Sufi Poetry and Teachings of Mahmud Shabistari. / L.Lewisohn, –Paris: Curzon, –1998.
8. مجموعه آثار شیخ محمود شبستری: گلشن راز، سعادتنامه، حق الیقین - مرآت المحققین، مراتب العارفین، تصحیح صمد موحد، تهران: طهوری، 1365ش
9. Tərbiyət M. Danışməndani-Azərbaycan / M.Tərbiyət, –Bakı: Azərnəşr, –1987, –464 s.
10. Karataş, C. İbn Arabi'nin İtikadi Görüşleri / C. Karataş, –İstanbul: Beyan Yayın-ları, –1997, – 184 s.
11. Əbədiyyət günəşi. Nəsimi – 650. –Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC. –2019.
12. Michael Reinhard Hess. "The two worlds can fit into me, I can not fit into this world. Azerbaijan's immortal poet İmadəddin Nəsimi". –München, –2019.
13. Edward. Shepherd Creasy, Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall History of the Ottoman Turks: From the Beginning of Their Empire to the Present Time. Chiefly Founded on Von Hammer. with Plates and Maps. –Vol. I. - Scholar's Choice Edition. Scholar's Choice, –2015.
14. E.J.W. Gibb. History of Ottoman Poetry. Volume III. PDF.
<https://sites.google.com/a/hy.books-now.com/en395/9781306431439-44imgoGEquimo88>
15. "The quatrains of Nesimi, fourteenth-century Turkic Hurufi./Üith annotated translations of the Turkic and Persian quatrains from the Hekimoğlu Ali Pasa ms. by Kathleen R.F.Burill.

Nesimi, ca. 1369-ca.1418. Burill, Kathleen R.F. Columbia University. Publications in the Near and Middle East stu. Published: The Hague: Mouton, 1972.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СУФИЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ЗАПАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Мамедова С.Х.

Ключевые слова: суфизм, Шабустари, Насими, классическая литература.

В статье говорится о взглядах западных исследователей на жизнь и деятельность средневековых суфийских авторов. Как известно суфийская литература всегда была в центре внимания западных ученых. Так, на европейские языки были переведены творения большинства классиков восточной литературы и опубликованы критические разборы текстов произведений суфийских поэтов. Тот факт, что творчество таких художников, как Низами Гянджеви, Шемс Тебризи, Овхади Марагалы, Насреддин Туси, Махмуд Шабустари, Фазлуллах Наими, Имадеддин Насими, Шах Исмаил Хатаи, Мухаммед Физули, Саиб Тебризи занимает центральную позицию в западных исследованиях, на самом деле обусловлен определенной исторической необходимостью, которая раскрывается в данной статье. Вместе с тем, изучая суфийскую литературу со ссылкой на западные источники, мы ставим цель проанализировать взгляды западных ученых на суфийскую литературу и определить интерпретирование произведений суфийских мыслителей в западных исследованиях. В статье к анализу привлекались переводы произведений представителей нашей классической литературы известными мировыми исследователями.

SUMMARY

AZERBAIJANI SUFI LITERATURE IN THE WESTERN STUDIES

Mammadova S.Kh.

Key words: *Sufism, Shabustari, Nasimi, classical literature*

The article highlights the views of western authors on the life and work of medieval Sufis. It is clear that Sufi literature has been in the focus of western scholars. Thus, the works of most classical authors have been translated into European languages, as well as a critical text of the works of Sufi poets. It is a historical necessity that the works of artists such as Nizami Ganjavi, Shams Tabrizi, Ovhad Maragali, Nasreddin Tusi, Mahmud Shabustari, Fazlullah Naimi, Imadeddin Nasimi, Shah Ismail Khatai, Mohammad Fuzuli, Saib Tabrizi are at the center of Western studies. We give information about this in the text. However, our aim in examining the Sufi literature from Western scholars is to determine the analysis and interpretation of Western scholars' views on our Sufi thinkers. In this study, the translation of the works of famous representatives of our classical literature by world researchers was involved in the analysis.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.01.2022
	Son variant	06.03.2022

ABDULLA QƏDRİNİN “ÖTƏN GÜNLƏR” ROMANINDA CƏMİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏTİN FACİƏSİ

ALIYEVA AFİQƏ ALI qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d., baş müəllim

afiqe75@mail.ru

Açar sözlər: Abdulla Qədri, “Ötən günlər”, özbək ədəbiyyatı, adət-ənənə, milli kolorit

XX əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli ədəbi simalarından biri olan Abdulla Qədrinin (Julkunbay) yaradıcılığı həyatı faktlarla, real hadisələrlə olduqca zəngindir. Bu da təsadüf deyildir. Ədib tərəcəməyi-halında yazırdı ki, “..mən hansı ildə və hansı ayda doğulduğumu bilmirəm. Əvəllər ailəmizin yoxsul olduğunu bilmirdim, 7-8 yaşına çatanda qarnımın ac, paltarlarımın cırıq olduğunu görəndə bildim ki, ailəmizin dolanacağı bağdan asılıdır. Əgər yaz pis gəlsəydi, bağda meyvə olmasaydı ac qalacaqdıq. 9-10 yaşında məni məktəbə qoydular, 2-3 il köhnə üsulla oxudum. 12 yaşım olanda bir tacirə rus dilini bilən katib lazım olduğu üçün rus məktəbinə getdim və tacirin yanında işləməyə başladım. 1913-cü ildən özbəkçə çıxan “Sadoyi Türkistan”, “Samarkand”, “Ayna” qəzetlərinə yazılar verməyə başladım”. Yaşadığı ağır həyat, görüb tanıdığı müxtəlif xarakterli insanlar onun yaradıcılığında bu və digər dərəcədə əks olunmuşdur.

1923-cü ildən A.Qədri ilk özbək satirik jurnalı “Müştüm”ün fəal üzvlərindən biri olur, məqalə, felyetonlarını bu mətbu orqanında “Julkunbay”, “Dumbul”, “Ciyan”, “Sovrunbay”, “Ovsar”, “Dumbulnusa” kimi açıq və gizli imzaları ilə çap etdirir. Ədib sosial ədalətsizliyi, xüsusilə xalqın dərini açıb göstərmək üçün satiraya üstünlük verirdi. Özbək folklorunun “piçinq” (rişxənd) üslubundan sənətkarlıqla istifadə edən yazıçı “Əhvalımız”, “Millətimiz” şeirlərində, “Kalvak Maxdumun xatirə dəftəri”, “İnadkar Taşpolad nə deyir?” və s. hekayələrində satirik gülüşlə cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edir, təkəbbürlü, dar düşüncəli insanların daxili aləmini açıb göstərir. A.Qədrinin yaradıcılığına elmi dəyər verən tədqiqatçı alim Elman Quliyev onu belə səciyyələndirir: “A.Qədri demokratik ruhlu sənətkar olmuşdur.” [1, s.278]

Abdulla Qədrinin gənclik illəri tacirlər, sövdəgərlər arasında keçdiyi üçün bu onun yaradıcılığına da təsir göstərmiş və əsərlərində gördüyü, şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdır. Özbək ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsasını qoyan A.Qədri 1922-ci ildə “Ötən günlər”, 1928-ci ildə isə “Mehrab əqrəbi” əsərlərini yazmışdır. “Ötən günlər” romanını müəllif 1922-ci ildə hissə-hissə “İnqilab” jurnalında çap etdirir, 1925-ci ildə isə ayrıca kitab kimi nəşr etdirmişdir. “Mehrab əqrəbi” romanı isə kitab şəklində 1929-cu ildə işıq üzü görmüşdür.

Professor Pənah Xəlilov ədibin özbək ədəbiyyatındakı yaradıcılıq mövqeyindən və rolundan bəhs edərkən onu geniş təsir dərəcəsinə malik bir sənətkar kimi səciyyələndirmişdir: “Ötən günlər”, “Mehrab əqrəbi” özbək ədəbiyyatında roman janrının ilk nümunələri, həm də birinci tarixi romanlar kimi diqqətəlayiq ədəbi hadisə hesab edilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. A.Qədrinin romanları nəinki özbək yazıçılarına, bəlkə Orta Asiya ədiblərinin çoxuna müsbət təsir etmişdir. M.Auezov, B.Kerbabayev və b. görkəmli sənətkarlar A.Qədrini hörmətlə yad ediblər.” [2, s.133]

“Ötən günlər” romanında XIX əsrin I yarısında Özbəkistanda baş verən hadisələr təsvir olunur. Yazıçı bu dövrü “xalqımızın qara və kirli günləri” adlandırır. Onun bu cür ifadəni işlətməsi əbəs yerə deyildi. Bu dövr özbək xalqının həyatında ən ağır günlərdən idi. A.Qədri əsərin müqəddiməsində yazır ki, yaşadığım dövrü tələbləri başqa olsa da, mən tarixi əsər yazmaq istədim və axırncı xanlıq dövründə baş verən hadisələrə müraciət etməklə o qara günləri qələmə alıb ötən

günlər kimi xatırladım. "Ötən günlər" romanı XIX əsrin birinci yarısında özbək xalqının acınacaqlı həyatının təsviri, feodalizm dövrünün ictimai ədalətsizliklərinin, mövhumat və cəhalətin tənqidi baxımından səciyyəvidir." [3]

Romanda xanlıq üsul-idarəsi, tacirlərin həyatı, məişəti təsvir olunur. Özbək xalqının özünəməxsus adət-ənənələri, milli mətbəxi, etnoqrafik libası təbii və canlı şəkildə təsvir edilmişdir. Gənc nəsil ilə yaşlı nəslin nümayəndələri arasındakı fikir müxtəlifliyi əsərin əsas konfliktini təşkil edir. Faciəli hadisələrlə doluluq olan romanda müəllifin sosial yaramazlıqlara kəskin etirazı, təsvir etdiyi mühitin eybəcərliklərinə qarşı barışmaz mövqeyi duyulur.

Romanın əsas obrazlarından biri olan Atabəyin faciəsinin əsas səbəbkarı dövrün adət-ənənəsi və bu adətlərə ciddi-cəhdlə əməl edən valideynləridir. Atabəy bu adətlərə qarşı çıxmaq, bu yolda müəyyən addımlar atmaq istəsə də, faciələrin qarşısını ala bilmir. Dostları ilə söhbətində Atabəy ailə quran zaman ata-ananın fikrini yox, azad sevgini, qarşılıqlı məhəbbəti əsas saydığını deyir. Bu, onun valideynlərinə qarşı sayğısızlığı deyil, köhnəmiş adət-ənənələrə qarşı çıxması demək idi. İlk addımı atıb qarşılıqlı sevgi əsasında qurduğu ailəni sona qədər qoruya bilməməsi Atabəyin də zəifliyini göstərir. Bu yolda sona qədər gedə bilmir, Gümüşün, Zeynəbin faciəsinə də səbəb olur. Atabəy bu faciələrdə yaşadığı cəmiyyəti günahlandırır. Onun fikri belədir ki, insanın xoşbəxtliyi yaşadığı mühitin, cəmiyyətin həyat tərzilə bağlıdır. Cəmiyyətdə ədalət olmazsa, ailə həyatında da əminamanlıq olmaz. Atabəy cəmiyyətdəki ədalətsizliyin, haqsızlığın məhvi üçün hakimiyyətdə olan zalımları məhv etməyi çıxış yolu kimi görür. "Bizim aramızda həmişə çəkişmələr var, elə buna görə də günbəgün geri gedirik. Hara baxırsan, araqarışdıranlar, dələduzlar iş başına keçib, xalqı fəlakət girdabına çəkirlər. Bir qurtuluş yolu vardırırsa, o da öz şəxsi mənafeələrinə görə hakimiyyəti əllərinə almış zalımları məhv etməkdir." [4, s.12]

"Ötən günlər"də adət-ənənə, milli xüsusiyyətlərin təsvirinə xüsusi önəm verilmişdir. O dövrün vaxtı keçmiş adətlərini A.Qədri tənqid etmiş və bu adətləri heç də doğru hesab etməmişdir. Bir adət ki, gəncləri bədbəxtliyinə səbəb olur, onu qorumaq yox, həyat tərzindən çıxarmaq lazımdır. Məsələn, ailə qurmaq istəyən gənclərin xəbərləri olmadan evləndirilməsi heç də yaxşı hal deyil. "Dərd ondadır ki, bizdə evlənmək məsələsi tamamilə ata-anadan asılıdır. Daha qız oğlanın xoşuna gəlir ya gəlmir, onların heç vecinə deyil, tək öz xoşlarına gəlsin. Nə oğlandan bir söz soruşurlar, nə də ki, qızdan. Cavanların ağzını açıb bir kəlmə kəsməyə də ixtiyarları yoxdur." [4, s.6] Yüzlərlə atabəylər, gümüşlər bu adətin qurbanı olurlar. "Ata oğlunu, adət-ənənəyə uyğun olaraq, köhnə ailə ənənəsinə, patriarxal quruluşun adətlərinə görə, tanımadığı, sevmədiyi bir qızla evləndirmək istəyir. Oğul Atabəy isə bir başqasını – Gümüşü sevir. Atabəy və onun sevdiyi Gümüş obrazları özbək ədəbiyyatında yeni hadisədir. Atabəy varlı ailənin övladı, təhsilli, həyatı dərk edən, düzgünlüyə qətiyyətlə can atan bir gəncdir. Sevimli Gümüşünə yaraşır. O da yaxşı tərbiyə almış, təhsilli, təbii hissiyyəti güclü, gözəl və qaynar təbiətli bir qızıdır. O da Atabəyi dərin məhəbbətlə sevir. Amma bu istək onun bədbəxtçiliyidir, çünki köhnə adətlərə görə, onun hiss və fikirlərini dinləyən, ona qulaq asan yoxdur." [5]

İslah olunması, qəbul edilməyən bir məsələ də "yad yerdən" qız almaq idi. Mərgilan da Daşkənd kimi Özbəkistan ərazisidir. Nədənsə Daşkənddəki ailə Mərgilana "yad yer" kimi yanaşır. Eyni cür yanaşma Mərgilandakı ailəyə də aiddir. Eyni vilayətin başqa şəhərindən gələn "yad", "gəlmə" adlandırmaq gülünc görünür. Dili, dini bir, eyni xalqın nümayəndəsinə necə "yad", "gəlmə" demək olar. "Gəlmə də olsa yaxşı oğlandır. İntəhası camaat arasında söz-söhbət başlasa ki, nə bilim qızlarını yada, gəlməyə verdilər, daha bunun çarəsi yoxdur." [4, s.36] Atabəyin anası da eyni fikirdədir: "Oğlumu ona qurban eləmək istəmirəm. İndi şükür Allaha, Daşkənddə öz arvadı var. Daha yad qızına ehtiyacımız yoxdur." [A.Q., 138]. Təəssüf ki, valideynlərin bu cür düşünməyi gənclərin xoşbəxtliyinə mane olur, hətta onların faciəsi ilə nəticələnir. Sözsüz ki, həm Atabəyin, həm də Gümüşün ata-anası övladlarının xoşbəxt olmasını istəyirdilər, gələcəklə bağlı arzuları vardı, amma evlənmək qərarını gənclər özü verməli idi, təmiz, ülvəi sevgi əsasında ailə qurulmalıydı. Əgər zamanında Atabəyin ata-anası Mərgilanlı gəlini qəbul edib onu ikinci dəfə evləndirməsəydilər, hər

şey tamam fərqli ola bilərdi. İkinci evlilikdə Atabəyin də günahı vardı. Sözüni tuta bilib həyat yoldaşı ilə ata-anasının arasında münasibətləri tənzimləyə bilsəydi, nə Zeynəb qısqanclıqdan Gümüşü zəhərləyər, nə Zeynəb dəli olar, nə də özü bu çıxılmaz vəziyyətə düşərdi. Faciələrin səbəbkarı kimi cəmiyyəti, ətrafındakıları, ailəsini ittiham etməmək üçün özü mübariz olmalı, qərarında qətiyyətli olmalı idi. Təsədüfən görüb sevdiyi qızla – Gümüşlə evənərkən Atabəy ilk cəsarətli addımını atmışdı. İkinci dəfə ata-anasının istəyi ilə məcbur evləndiriləndə də ikinci cəsarətli addımını ata bilirdi. Təəssüf ki, bunu etmədi. Ona elə gəlirdi ki bu dəfə hissə qapılmayıb “ağıllı addım” atır. Lakin bu “ağıllı addım” onun ən böyük ağılsızlığı oldu və sonrakı peşmançılığı isə faciələrin qarşısını ala bilmədi. Cəsarətli addım əvəzinə hisslərə qapılır, çıxış yolunu xəyal aləmində axtarır: “...O, xoşbəxtidir. Heç kəsə pislik eləməyəcək, valideynlərinin iradəsi ona mane olmur, istədikləri kimi qanad çalib uçurlar. Kaş ki, mən də quş olaydım...” [4, s.117] Özü də bilirdi ki, aşıqləri ayıran tale deyil, valideynləri iradəsidir. Gümüş də eyni hərəkəti edir. Ata-anasının ondan ayrı qalmaması üçün sevdiyi, ailə qurduğu Atabəylə Daşkəndə qayıtmır. Əgər qayıtsaydı, Atabəyi ikinci dəfə evlənməyə məcbur etməzdilər. Valideynlərin istəyi, arzusu ancaq gəncləri bədbəxt etmədi, özləri də faciələrin girdabına düşürlər. Gümüşün qəbri üzərindəki başdaşında yazılmışdı: “Abidəni sevimli arvadı üçün ürəkdən kədərənən əri qoymuşdur. Bu, çoxarvadlılıq adətinin kədərli nəticəsi üçün bir nümunədir.” [A.Q., 328] Bu sözlərlə A.Qədri ailə qurarkən başqalarının iradəsini əsas götürən adətlərə öz etirazını bildirir.

Romanda özbəklərin bir şox adət-ənələrini, etnoqrafik rituallarını müəllif sevgi və hörmətlə qələmə almışdır. Elçilik, toy, yas mərasimlərinin keçirilməsi ən xırda detalları ilə oxucuya çatdırılır. “Söhbətin sonrası el adəti ilə davam edirdi: dua eləyib Allahdan gənclərə xoşbəxtlik dilədilər, oğul-uşaq sahibi olmalarını istədilər, sonra elçilərə xaradan tikilmiş xalatlar bağışladılar.” [4, 36] Toydan əvvəl xına mərasiminin keçirilməsi oxucunu öz keçmişinə bağlayır, onda xoş duyğular oyadır: “Bu gün xınanahandır. Qızlar əlvan çiçəklər kimi bəzəkli paltarlar geyinib par-par parıldayırlar. Müğənnilər, rəqqasələr, dəfvuranlar, dütar çalanlar da gəlmişdi. Qızlar rəqs etdikcə “Min bir gecə” nağıllarındakı əfsanəvi pərilərə bənzəyirdilər...” [4, s.42]

Obrazların xarici görünüşü, milli geyimlərinin təsviri A.Qədrinin öz xalqının milli məişətinə yaxından bələd olduğunu göstərir. “Atabəy çox qəşəng geyinmişdi: başında gümüşü xaradan çalma vardı, çiynlərinə samur xəzindən tikilmiş kürk atmışdı, kürkün altından mavi rəngli mahud arxalıq görünürdü. Mahud şalvarın üstündən uzunboğaz çəkmə geyinmişdi. Gümüşün incə tikmələrlə işlədiyi yaylıq qurşağına bağlamışdı.” [A.Q., 46] “Gümüş çox gözəl idi, geyimi də ona yaraşırdı. Əynində ağ paltar, başında ağ yaylıq, üzünə gümüşü tafta çəkilmiş xəz arxalıq geyinmişdi. Arxalığın yaxasına samur xəzi tikilmişdi...” [4, s.42]

Abdulla Qədrinin “Ötən günlər” romanı kompozisiyası, maraqlı süjet xətti, milli adət-ənələri, milli koloriti ilə seçilən əsərlərdən biri kimi yalnız özbək ədəbiyyatının deyil, ümumtürk ədəbiyyatının incilərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev, E. Türk xalqları ədəbiyyatı / E.Quliyev, – Bakı: Elm və təhsil, –2017, –632 s.
2. Xəlilov, P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. 2 cildə / P.Xəlilov, –Bakı: Maarif, –c. 2, –1977, –360 s.
3. Quliyev E. Abdulla Qədri: müasir özbək ədəbiyyatının inkişafında xidmətləri olan sənətkar. [URL] <http://www.anl.az>
4. Abdulla, Q. Ötən günlər / Q. Abdulla, –Bakı: Gənclik, –1987, –336 s.
5. Almaz Ü. Abdulla Qədri və Azərbaycan. [URL] <http://jspi.uz>
6. Əliyev, R. Y. Bədii mətn və onun təhlili / R. Y. Əliyev // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 21-24. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202322>

РЕЗЮМЕ
ТРАГЕДИЯ ОБЩЕСТВА И ЛИЧНОСТИ В РОМАНЕ АБДУЛЛЫ ГАДРИ
"ЭТЕН ГУНЛЕР"
Алиева А.А.

Ключевые слова: *Абдулла Гадри, «Этен гунлер», узбекская литература, традиции, национальный колорит.*

Деятельность и жизнь Абдуллы Гадри [Джулкунбая], одного из ярких литературных образов узбекской литературы XX века, богаты фактами и реальными событиями. По словам купеческой молодости Абдуллы Гадри, это сказалось и на его творчестве, и он писал о событиях, которые видел и свидетелем которых был в своих произведениях. В романе «Öten gunler» описаны события, происходившие в Узбекистане в первой половине XIX века. Этот период писатель называет «черными и грязными днями нашего народа». Он не зря употребил такое выражение. Этот период был одним из самых тяжелых в жизни узбекского народа. В романе описывается правление ханства, жизнь купцов. Непринужденно и живо описаны уникальные традиции, национальная кухня и этнографические обряды узбекского народа.

SUMMARY
THE TRAGEDY OF SOCIETY AND PERSONALITY IN ABDULLAH GADRI'S
NOVEL "BEYOND DAYS"
Aliyeva A.A.

Keywords: *Abdulla Gadri, "Last days", Uzbek literature, traditions, national color*

The activity and life of Abdullah Gadri [Julkunbay], one of the prominent literary image of the twentieth century Uzbek literature have very rich facts and real events. According to Abdullah Gadri's youth among merchants, it also affected his creativity and he wrote about the events which he saw and witnessed in his works. The novel "Öten gunler" describes the events that took place in Uzbekistan in the first half of the XIX century. The writer calls this period "the black and dirty days of our people." It was not in vain that he used such an expression. This period was one of the most difficult in the life of the Uzbek people. The novel describes the rule of the khanate, the life of the merchants. The unique traditions, national cuisine and ethnographic rituals of the Uzbek people are described in a naturally and lively.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.06.2021
	Son variant	20.09.2021

MUSTAFA ÇƏMƏNLİ YARADICILIĞINDA YENİ QƏHRƏMAN AXTARIŞI**BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant*femida278@mail.ru*Açar sözlər: ədəbiyyat, qəhrəman, Mustafa Çəmənli, ideologiya, milli kimlik, mənəvi dəyər.*

Fəlsəfi, sosial və ideoloji fikir sisteminə görə bir-birindən fərqlənən dövrlər ədəbiyyatın təkanverici amili kimi qəbul olunur. Yaradıcı insanlar da hər dövrün diqtə etdiyi dəyişiklik və inkişafdan yan keçə bilmirlər. Onlar öz mühakimələrindən çıxış edərək ictimai durumu təsvir edərək real gerçəkliyə müxtəlif metodlarla şərh verməyə çalışırlar. Bu səbəbdən də, tarix və zamanla birgə dəyişən və inkişaf edən ədəbiyyat hər bir xalqın, dövlətin dünya müstəvisində milli, bəşəri, sosial, fəlsəfi, mənəvi, siyasi və ideoloji baxışının, yaşamasının əksidir. Milli dərk, mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi ilə ölçülən real gerçəklik xarakter və konflikt prizmasından təhlil edilir. Buna görə də ədəbiyyatşünaslığın əsas kateqoriyalarından biri olan xarakter, qəhrəman bütün bədii əsərlərdə əsas kriteriya kimi hər zaman önə çəkilməmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mir Cəlal Paşayev, Mikayıl Rəfili, Yaşar Qarayev, Rafiq Yusifoğlu, Nizaməddin Şəmsizadə və s. tərəfindən bu terminlə bağlı bir çox şərhlər verilmişdir. Bu sahə ilə dərin tədqiqatları olan Rafiq Yusifoğlu yazır: “Xarakter – bədii əsərdə müəyyən fərdi əlamət və keyfiyyəti olan ətraflı, mükəmməl, hərtərəfli işlənmiş insan surətlərinə deyilir”. [1, s.53] Nizaməddin Şəmsizadə isə araşdırmalarında qeyd edir ki, xarakterin ən yüksək zirvəsi milli xarakterdir. Milli xarakter xalqın milli mənəviyyatının fərdi daşıyıcısı, bədii-psixoloji aynasıdır. [2, s.111] Hər iki alimin dediklərinin cəmi olaraq demək olar ki, hər hansı bir xalqa aid qəhrəman bəşəri, xüsusən də milli dəyərlər kompleksi cəhətdən təyin olunmalı, dövrün, cəmiyyətin və fərdlərin simasını əks etdirməlidir.

Ümumilikdə, XX əsrə ictimai-siyasi, hərbi hadisələrinə nəzər yetirsək, görürük ki, bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycan dövləti üçün də qanlı-qadalı bir tarix olmuşdur. 1905-ci ildə ermənilərin xalqımızı susdurma və məhv etmə cəbası, I Dünya müharibəsinin bizə çatan dalğaları, sonra Şərqdə - Şimali Azərbaycanda ilk demokratik cümhuriyyətin yaradılması, azadlığı dadmağımız, lakin sonra rusların sosializm və kommunizm şüarı ilə daxili çəkişmələrdən zəifləmiş ölkəmizin istilasını, II Dünya müharibəsi və nəhayət, 70 illik əsarətə “Dayan!” deyən azadlıq üsyanı, müstəqilliyin geri qaytarılması, rusların ermənilərin əli ilə bizi cəzalandırması, yəni Qarabağ müharibəsi və s. tarixi-hərbi hadisələrin yaratdığı iqtisadi, sosial, psixoloji problemlər real həyatda olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da yeni obrazların yaradılmasında təsirsiz ötüşməmişdir. XX əsrin əvvəllərinə diqqət yetirərkən yazıçı və dramaturqlarımızın qatı mollaların qanımıza hopdurduğu cahillikdən, mövhumatdan qurtulmaq üçün maarif və mədəniyyəti əks etdirən əsərlər və bu əsərlərdə müasir obrazlar yaratmağa çalışdıqlarını görürük. Ziyalılarımız xalqı elmə, işığa dəvət edərək gələcək, müstəqil Azərbaycanın bünövrəsi üçün zəmin yaratmağa çalışmışlar. Lakin 23 aylıq müstəqillikdən sonra rus imperiyasının siyasətinə aldanıb Sovetlər Birliyinə daxil olduğumuz Azərbaycan vətəndaşlarının simasını dəyişməyə başladı. Sovet bolşevik rejiminin senzurasının diqtə etdiyi qaydalara əsasən bədii obrazlar da mövcud quruluşun ideologiyasının tələblərinə cavab verməli oldu. Bədii ədəbiyyatda həyatından, ətrafında baş verən hər şeydən razı olan və bunu dəyişməyə çalışan hər bir şəxsə, fakt və hadisəyə qarşı mübarizə aparən ideal sovet vətəndaşı obrazı yaradılmağa başlandı. Bu “ideallığın” içində milliliyimiz, tarixi kimiliyimiz və mental

xüsusiyyətlərimizin əridilməsi prosesinə məcburən göz yumduğumuzu anlamaq üçün bədii ədəbiyyata və ədəbi tənqiddə kiçik nəzər yetirmək kifayətdir.

II Dünya müharibəsi! Reallıqda və Azərbaycan ədəbiyyatında belə bir təsvir ilə üz-üzə qalırıq: Azərbaycan yekdilliklə, bütün səyi ilə “böyük qardaş”ına kömək edir, döyüşməyə oğul, yeməyə çörək, geyinməyə paltar, düşmənin başını əzmək üçün tank və təyyarələrə neft, dəmir və s. verir. Hər bir bədii mətni insanları səbrə, şücaətə, qələbəyə motivə edir. Nəhayət, bütün sovet respublikalarının birgə zəhməti, dostluğu, sevgisi sayəsində faşizm üzərində qələbə çalınır. Müharibə nəticəsində zəifləmiş iqtisadi, sosial rifahı tənzimləmək üçün hamı bərqərar olur. Hətta ədəbiyyat da bunun üçün bir vasitəyə çevrilir. Sanki bir eyforiya halı yaşanır. Traktor, kombayn, zəmilər, pambıq yığıcı, planı dordurma uğrunda mübarizə insan amilini ikinci plana keçirir. Artıq heç kimi insan qəlbi və düşüncəsi maraqlandırmır. Hər şey yalnız planın dolub-dolmamasına bağlıdır. Planı yerinə yetirənlər, bəzən bu da qeyri-adil idi, bir günün içində müsbət qəhrəmanlara çevrilir, üzərinə məcburən qoyulan öhdəliyi yerinə yetirməyənlər isə mənfi qəhrəman kimi təqdim olunurdular.

Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Əbülhəsən, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov və s. kimi yazıçıların həmin illərdə yazdıqları əsərlərin qəhrəmanları hər zaman öz həqiqətlərinin üzərində israr edirlər. Lakin bu israrlılıq, başqasını dinləyə və anlaya bilməmə, eqoizm və xudpəsəndlik kimi ifadə olunmur. Bunu bir sosializm, kommunizm qurucusunun əsas müsbət keyfiyyəti, liderliyin vacib şərti kimi təqdim edirdilər. Bununla bağlı Nərgiz Paşayeva yazır: “Müsbət qəhrəman – sovet adamı” sinfi düşməne qarşı amansız mübarizə məktəbi keçmişdi, sonra müharibədən qalib çıxmışdı, indi isə istehsalatda, kənd təsərrüfatında qabaqcıl olmalı idi. Həmin “qabaqcılıq” ciddi-cəhdi ona gətirib çıxardı ki, müsbət qəhrəman “qalib sovet adamı” “istehsalat” romanlarında böyük uğursuzluğa düçar oldu” [3, s.33]. Həqiqətən də, bədii qəhrəman bir canlı insan, xarakter kimi yox, hər hansı bir istehsalatın, prosesin bir ünsürü – “iş adamı” kimi təqdim olunur. Yəni sərbəst şəkildə bir fərd olaraq təhlil edilmir. Bu səbəbdən inandırıcılığını, reallığını itirən “müqəvva obrazlar silsiləsi” [3, s.33] əks etdirən əsərlər bu gün oxunulmur. Yeni oxucu üçün demək olar ki, heç bir maraq kəsb etmir.

Bununla bağlı olaraq, Elçin Əfəndiyev “Tənqid və nəsr” əsərində fikrini belə ifadə edir. “Azərbaycan sovet bədii nəsrinin naqis cəhətlərindən biri də o idi ki, əsərlərdə təsvir edilən surətlərin hər hansı mənfi hərəkətinin, eləcə də müsbət hərəkətinin fəlsəfəsini tapmağa cəhd belə yox idi”. [4, s.94]

Deməli, sovet rejiminin ilk illərində bədii qəhrəman kəndlirdirsə, bir qədər keçəndən sonra, təəssüflər olsun ki, ideologiya uğrunda doğmalarını belə sata bilənlər, zombi-işgüzarlardır. Məşhur yazıçımız Elçin “Ölüm hökmü” (1989) [5] əsərində bu dövrü çox maraqlı aspektdən təsvir etmişdir. Qızının ad günü məclisində Xosrov müəllimin Stalin və Bağirovun ünvanına söylənilən sağıqlardan bezərək indi də “Arzunun şərəfinə içək” söyləməsi hər zaman vicdanlı və ədalətli olan Ələsgər müəllimi qorxudur. Arzunun bir Mişa Morozov davamçısı olduğunu dərk edən ata qızını qabaqlamaq üçün, kiçik də olsa, bağışlanılma ehtimalı ilə öz evində, məclisində baş verənləri “yuxarılara” xəbər verir. Lakin ümid etdiyi əfvi qazana bilmir və ölüm hökmünə məhkum olur. Həmin bu fraqment kifayətdir ki, kənardan “utopik, ideal” görsənən bir cəmiyyətin əsl iç üzünü açsın. Müəyyən mənada bu, fanatik dindarlığa, manqurtluğa bənzəyir. Düşünülməmiş, kor-koranə deyilənlərə müti şəkildə itaət etmək heç bir azad ruhlu doğulmuş insan övladını xoşbəxt edə bilməz. Bu mənada yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər ədəbiyyatşünas İsmayıl Vəliyevin “Ədəbiyyatda insan konsepsiyası” kitabında dediyi “Adi insanın xoşbəxtliyi xalqın xoşbəxtliyinə aparır. Xalqını düşünərək hərəkət edən ideal və ideyalı adamdır” [6, s.277] düşüncəsi ilə eyniyyət təşkil edir.

20 ildən çox davam edən bu “eyforiya dumanı” çəkildikcə böyük qardaşımızın haqsızlığı, ayrışdırıcılığı, ədalətli yanaşma tərzini seçmədiyi görünməyə başlayır. Göstərdiyi mərdlik, sədaqət, fədakarlığın və digər müsbət məziyyətlərin düzgün qiymətləndirilməməsi cəmiyyətdə sual doğurur. Niyə sualının ardınca məqsədli şəkildə unudurulmağa çalışılan tarix, milli kimlik yada düşməyə

başlayır. 1937-ci il repressiyası ilə gözü qorxudulmuş ziyalılarımız uzun zaman sussalar da, narazılıqlarını mətnaltı göstərməyə başlayırlar. İlk öncə türkçülüyümüz, milli tariximiz zərrə-zərrə gənc nəsə xatırladılmağa, tarixi yaddaş oyadılmağa başlanır. Buna M.Süleymanlının “Dəyirman”, “Köç” povestləri, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı, B.Vahabzadənin “Gülüstan” poemasını misal gətirmək olar.

Çox haqlı olaraq Heydər Əliyev də öz nitqlərində vurğulayır ki, “Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir” [7]. Bu baxımdan belə bir nəticəyə gəlmək olar: Həmin dövrə aid ədəbiyyat sadəcə bir ideologiya, təsvir ədəbiyyatı olub.

Elə bir zaman gəlmişdi ki, artıq cəmiyyət ideallaşdırılmış yalanlara inanmaq istəmir. Ölkəmizdə baş verən prosesləri dərk edən yazıçı və şairlərimiz nəzərlərini həmin problemlərin təsvirinə və həllinə yönəldirlər. Yəni cəmiyyətdəki “underground” (ingilis sözüdür, gizli, yeraltı deməkdir) yanaşma ədəbiyyata axın edir. Bu baxımdan M.Çəmənlili yaradıcılığı da maraq doğurur. Yuxarıda göstərilən istiqamətlər onun yaradıcılığının əsas leytmotivinə çevrilir. Sovet ideologiyasının tələbini yerinə yetirərkən belə, yazıçı milli dilinə, adət-ənənələrinə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə sadıq qalmaq bacarmışdır. Onun hekayə və povestlərindən aydın olur ki, o, Azərbaycan xalqının məişət tarixi, xalq mərasimləri, folkloru, tarixi taleyi fonunda hər bir xarakterin mahiyyətini dürüst şəkildə təhlil etməyə çalışmışdır. Həmin dövrdə yazılmış hekayələrin hamısını fərqləndirən bir xüsusiyyət vardır. Yazıçı hər bir prosesi, xarakteri təsvir edərkən “Niyə” sualını qoyur və bu sualı açıqlamaq üçün onların səbəblərini göstərir. Düzdür, yaradıcılığının ilk illərində bəzi qüsurlar olsa da, o, əsasən, bu işin öhdəsindən ustalıqla gəlmişdir.

Onun sovet dönməsində yazdığı hekayələrin qəhrəmanları kəndli, çoban, sağıcı və s. obrazlardır. Onlar bir müsbət qəhrəman kimi zəhmətkeş, dözümlü, fədakar və mənən saf insanlardır. Lakin yazıçı sətiraltı da olsa, kiçik epizodik fraqmentlərlə bu insanların xoşbəxt olmadıqlarını, narazılıqlarını ifadə edir. Məsələn, “Meşə yeri” hekayəsində yazıçının iki kolxoz sədrini müqayisə obyektı olaraq seçdiyini görürük. Mühəribənin qara üzünü görən, köhnə dünyanı təmsil edən Qara Hümmət və bu günün planbazlarından olan Vəli Səlimov. Qara Hümmət nə qədər sərt olsa da, hər zaman kənd camaatının qayğısına qalmağa çalışır, problemlərini həll etmək üçün imkan yaradır. Lakin Vəli birincilərdən olmaq və yuxarı vəzifələrə adlamaq üçün hər şeyi yaddan çıxardıb. Onu camaatın güzəranı, vəziyyəti yox, kağızlar üzərindəki rəqəmlər maraqlandırır. Kənd camaatının fikrini nəzərə almadan ədalətsizcəsinə milli dəyərləri tapdalayaraq plan dalınca qaçır, mühəribə dövründə, özü də daxil olmaqla, çoxlarını aclıqdan qurtarmış meşə yerini məhv edib pambıq sahəsinə çevirməyə çalışır. Bu da el içində narazılıq yaradır. İlk baxışda, bu hekayə “atalar və oğullar” problemi kimi də təhlil oluna bilər. Amma əslində yazıçı iki tip insanı, iki tip zamanı və dəyərləndirmə sistemini müqayisəli şəkildə təhlil edir. Bu müqayisəli təhlil müstəvisində biz sosial və mənəvi dəyişikliklərin bir-birindən asılı xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqla bilirik.

Bununla bağlı İsmayıl Vəliyevin fikirləri maraqlıdır: “İnsan xarakterinin bədii əsərdə hadisələrin qeyri-müəyyən axınında deyil, xarakterik hadisələrin qanunauyğun inkişafı prosesində həyatı konfliktlər və xüsusi vəziyyətlər içərisində müəyyənləşdiyi bəllidir”. [6, s.299] Mustafa Çəmənlili də bu metoddan istifadə edərək xarakter problemini təhlil predmetinə çevirmişdir.

Yazıçı hekayələrində kəndli obrazını estetik ideala çatdırmaqla yanaşı, həm də keçmişi onun vasitəsilə təmsil edir. Açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyi problemləri – qədim adət-ənənələrimizi, yaşam tərzimizi, tariximizi, insanlar arasındakı yazılmamış qanunlarımızı itirməmək üçün yaddaş motivinə əl atır. Həmin hekayələri oxuyarkən yazıçının keçmişimizi israrla xatırlatma çabasını görürük. Yazıçı bu hekayələrində sosial-iqtisadi problemləri təsvir edir və bu fonda urbanizasiyanın nəticələrini göstərir. Eyni zamanda, urbanizasiya problemlərini vurğulayaraq insanlarda baş verən mənəvi-əxlaqi dəyişiklikləri də xüsusilə qeyd edir. Onun “Toy” və “Qəbir” hekayələri bu baxımdan maraq doğurur. O, dəfn etmə mərasimində tək qalmış Bədəli təsvir etməklə adət-ənənələrimizin, mental xüsusiyyətlərimizin günü-gündən silindiyini, unudulduğunu ifadə edir. “Qəbir” hekayəsində

Bədəl milli keçmişimizi simvolizə edir. Yazıçı kəndin ağbirçəyi üçün qəbir qazan Bədəlin təkliyini keçmişin gələcək qarşısında naümid qalması ilə əlaqələndirir.

“Fəda”, “İstək” “Dəhliz” hekayələrində isə hadisələr şəhərdə baş verir. Burada yazıçı iş aləminə baş vurur və belə bir problem qoyur: “Niyə insanlar öz layiq olduqları yerlərdə oturma bilmirlər?” Bu problem nəticəsində yaranan şikayətlər, təəssüf ki, daxili narazılıq formasını adlayıb mübarizə mərhələsinə keçə bilmir və bu səbəbdən də, istəklər, reformasiyalar ölçətməz olaraq qalır. Nəticədə, “kiçilmiş insanlar” təbəqəsi yaranır.

Yazıcının müstəqillik dövründə yazdığı əsərlərini tədqiq edərkən aydın olur ki, o, bu dövrdə, əsasən, iki tip qəhrəman, xarakterə müraciət edib: a) mübarizə aparan və mübarizəyə çağıran; b) həyata, problemlərə və kənar təsirə boyun əyən tip.

Göstərilən birinci tip qəhrəmana müasir ədəbiyyatımızda müraciətlər var idi, amma kifayət qədər deyildi. Lakin 44 günlük Vətən müharibəsi bu tip qəhrəmanın təsvir və təhlilinə xüsusi bir təkan verdi. Mustafa Çəmənlinin “Fred Asif”, “Mübariz” sənədli povestləri, “Üçyaşlı əsir”, Aqil Abbasın “Dolu” romanı, Şərif Ağayının “Komandir” əsəri I Qarabağ müharibəsindən sonra yazılmış əsərlərdir. Azad Qaradərəlinin “Sevgilim Vətən”, “Cəbrayıl əfsanəsi”, “General Polad Həşimov xatirələrində” (“Hədəf nəşrləri” və “Xan” nəşriyyatının birgə hazırladığı xatirə-əsr), Tural Cəfərlinin “44 günlük zəfərə doğru” və s. kimi əsərlər isə II Qarabağ müharibəsindən sonra yazılmışdır. Birinci tipə aid bu qəhrəmanların hər biri inandırıcılıqla seçilir, çünki real həyatdan götürülmüş canlı obrazlardır. Onlar reallıqda da, ədəbiyyatda da məqsədyönlülük, fədakarlıq, Vətənə sevgi, insanlara təsiretmə gücünə malik insanlardır.

“Fred Asif” [8] əsərində biz güclü bir obrazla tanış oluruq. Tarixi faktlar, xatirələr əsasında yazılmış bu sənədli povest I Qarabağ müharibəsində şücaət göstərmiş, liderlik xüsusiyyətinə malik insandan bəhs edir. Bu obraz milli qəhrəmanımız Asif Məhərrəmovun prototipidir. Əsərdə pafos, şişirtmə olmadığından yaxın keçmişə aid hadisələr və xarakterlər canlı və dolğundurlar. Yeni xarakterlə, güclü obrazla üzbəüz qalan oxucuda öz qəhrəmanını tanıdıqca onun kimi olmaq istəyi yaranır.

“Mübariz” [9] əsərində isə yazıçı milli qəhrəmanımızın ölümünü bir son kimi təqdim etməmişdir. O, bu ölümü bir başlanğıc kimi, Azərbaycan dövlətçiliyində yeni bir etap kimi əks etdirir. Yazıçıya görə, güclü ideologiya cümlələri, yeni qəhrəman tipi yaranır. Artıq Azərbaycan vətəndaşı qarşısını kəsən baryerin o qədər də keçilməz olmadığını anlayaraq zamanı gəldikdə (hər şey bizdən asılı deyil) düşmənin başını əzmə gücünü tükətmədiyini dərk edir. Bunun həyatda reallaşmasını General Polad Həşimovun ölümündən sonra görürük. Atəşkəslik dövründə erməninin güc göstərmək istəyi fiaskoya uğrayır. Azərbaycan oğulları birləşərək, bütövləşərək dəmir yumruğa dönür və düşmənin başına çırpılaraq bütün dünyanı silkələyir.

“Üçyaşlı əsir” [10] povesti öz bədiiiliyi ilə seçilir. Burada mübarizə aparan gənc cəsurdur, amma qəddar və mərhəmətsiz deyil. Yazıçı bu əsərdə Əkrəm Əylislinin “Daş yuxular” povestindəki “kobud və qəddar azərbaycanlı” fikrini alt-üst edir. Gələcəkdə ona atılacaq güllənin sahibi olacağına baxmayaraq o, öz insanlığından, mərhəmət hissindən vaz keçmir və bir uşağı olacağı yerə - ailəsinə qaytarır.

M.Çəmənli “Fred Asif” sənədli povestində də qəhrəmanın mərhəmət hissini gözəl ifadə etmişdir. Xocalı faciəsinin şahidi olmasına baxmayaraq, insanlıq göstərərək, qara hisslərin ağuşuna düşməyərək yanındakı yoldaşlarını da bu alçaqlıq bataqlığına batmağa izin vermir.

Lakin əfsuslar olsun ki, gündəlik sosial-məişət həyatımızdan bəhs etdiyi əsərlərdə biz daha çox ikinci tip qəhrəmana rast gəlirik. Çarəsi tapılmayan mütilik bu qəhrəmanların əsas xüsusiyyətlərinə çevrilib desək, heç də yanlışlarıq. İkinci tip kateqoriyaya aid olan bədii qəhrəman öz dövrünün xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Zamanın ədalətsiz hökmünü dəyişmə gücündə olmayan bir cəmiyyətin qəhrəmanı da yüksək idealları qoruyub saxlaya bilməz. Bu səbəbdən də, öz güclü xarakter və təbiətini itirir. Şəxsiyyətin deqredasiyası baş verən bir cəmiyyətdə ədəbiyyatın qəhrəmanı ideal olarsa, bu, pafos dolu, irreal bir hal kimi qəbul edilir və inandırıcılıq gücünü itirir.

Necə ki, hal-hazırda sovet ədəbiyyatı qəhrəmanları bizim üçün şişirdilmiş xarakter daşıyırlar. Sovet ideologiyasının iç üzünü gördükdən və onların ikili yanaşmalarını dərk etdikdən sonra bu qəhrəmanlar öz "ideal sima"larını itirmişlər. Bu cəhətdən M.Çəmənlinin ilk baxışda zəif, müti görənən bu qəhrəmanları gerçəkliyin epik mahiyyətini özlərində real şəkildə, dolğun əks etdirirlər. Ona görə də oxucu oxuduğu hər fakta inanır, çünki bu, onun hər gün rast gəldiyi həyatın bədii inikasıdır.

Tarixə, taleyə, cəmiyyətdəki proseslərə cavab vermək hər bir yazıçının məqsədidir. Lakin hal-hazırda cəmiyyətimizdə gedən proseslər bir qədər acınacaqlı (keçid dövrü, müharibə, işsizlik və s.) olduğundan, insanın mənəvi və fiziki gücü tükəndiyindən daha zəif və uğursuz olmuşdur. Bunun nəticəsində kədər, qüssə dolu bir kütlə ordusu yaranmışdır. "Görülməyən və itirilmiş" nəslin qəlbi durğunluq və susqunluq içində çırpınır. O, özünə kömək edə bilmir, nə də kənardan köməyi var. Beləcə, istəklərin realizəsi üçün motivasiyasını itirmiş nəsil məqsədsiz, gözlənti içində tənhaləşir.

Bu halı da Mustafa Çəmənlili "Ruhların üsyanı" əsərində çox maraqlı, ierarxik şəkildə təsvir edə bilmişdir. O, bu əsərlə cəmiyyətimizdə olan problemləri xatırmağa çalışır. Nə qədər ki, varlı biznesmenlərə, oliqarxlara mübarizəsiz uduzan intelligensiya əlinə "silah" almayacaq, "döyüşməyəcək" cəmiyyət məhvə məhkum olacaq. "Kiçilmiş insan" statusundan "mübariz insan" statusuna keçidi yazıçı həm də dövlətimizin torpaqlarının işğalı ilə də əlaqələndirir. Ona görə ki, işğal, müharibə dövlətin iqtisadi, insanların mənəvi cəhətdən inkişafının qarşısını alır. "Ruhların üsyanı" əsərində yarımçıq və qırılmış insanlar 20% torpağı zəbt olunmuş vətənimizi və bir milyondan çox qaçqın və köçkünü olan Azərbaycanımızı simvolizə edir. Əsərdə vətəninə kənar qüvvələrə görə işğaldan azad edə bilməyən, öz "mən"ini xilas edə bilməyən cəmiyyətin alçaldığının, sürükləndiyinin təsvirini görürük. "Ruhlar üsyanı" əsərində əsas qəhrəman tək-tək fərdləri deyil, aid olduğu cəmiyyətin simasıdır. Qəhrəmanların daxilində gedən mübarizə, təlatümlər özünü kənardan psixikanın destruksiyası (dağılma) kimi büruzə verir. Əslində isə bu, "sınımış, qırılmış, durğun" cəmiyyətin özünüifadənin əksətdirmə prinsipidir.

Yazıçı "Ruhların üsyanı" əsərində azadlığa olan sevgini, gözləntini insanın özünü ifadə etməsi ilə müqayisə edir. Yəni azadlıq insana özünü dinləmək, hesab vermək, fikrini dürüst və düzgün şəkildə ifadə etmək kimi xüsusiyyətlərin formalaşdırmasına və inkişafına şərait yaradır. Məhkumluq, asılılıq, mütilik isə əlacsızlıq, qorxu, utanc, ağrı, yaltaqlıq təlqin edir. Yazıçı qul və atabəy obrazlarını müqayisəli şəkildə təsvir edərək keçmişlə bu gün və gələcək arasında paralellər aparır, zaman və məkan baryerlərini dağıdaraq düşüncəni, "mən"in özünü təsdiqini ön plana gətirir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cəmiyyətin alt qatında belə hər kəs yüksəlişə çata, müəyyən mövqe əldə edə bilər. Baxmayaraq ki, cəmiyyətin üst qatında dəyərləndirmə prinsipi fərdin malik olduğu maddi nəsnələr əsasında aparılır.

O, "Ruhların üsyanı", "Şələ" əsərlərində diqqətimizi dəfələrlə "ağır mənəvi yük altda əzilən insan qəhrəman olar, yoxsa nökrə?" sualına yönəldir. Bu cür vəziyyətdə qul formasını dəyişsə də, mahiyyətini dəyişmir. Yəni illərin mütiliyi insanı qəhrəman yox, qul edər cavabını oxucu üçün təbliğ edir.

"Ruhların üsyanı" əsərində yaddaş motivinə əl atan müəllifin Eldəgizlər dövləti, Qarabağ xanlığı və müasir dövrə bədii-fəlsəfi səyahəti povestə daha çox məna yükü qatır. Keçmiş qəhrəmana mənəvi, psixoloji güc verir, çünki qul və nökrəçilikdən atabəyliyə çatan ağıl, şücaət və qüdrətə malikdir. Müəllif müqayisəli-didaktik metoddan istifadə edərək fəlsəfi-mənəvi düşüncələr vasitəsi ilə Azərbaycan vətəndaşına kimliyini, gücünü, cəsarətini göstərir. Qarabağ xanlığının tarixini xatırlatma isə, öz növbəsində, güc, ağıl, Vətənə sevginin vəhdəti, lakin hər zaman həmrəy ola bilməmək probleminin inikasıdır. Mustafa Çəmənlili bu müqayisəli təhlil müstəvisində üç dövr arasında paralellər aparır, tarixin, cəmiyyətin, insanın ortaq və fərqli xüsusiyyətlərini araşdırır.

Ədəbiyyatşünas, tənqidçi Vaqif Yusifli düzgün olaraq qey edir ki, əgər bugünkü nəsrimizin qəhrəmanlar qalereyasını nəzərdən keçirsək, düşünən filosoflara yox, "düşünən" adılərə, sıravilərə daha çox rast gələrik". [12] "Ruhların üsyanı" povestinin qəhrəmanı da məhz "düşünən"

adilərdəndir. Adi insan dedikdə, biz real, canlı, yaxşısı və pisi ilə vəhdət təşkil edən varlıq nəzərdə tuturuq. O, birinci tip qəhrəmanlar kimi mübariz və çılgın deyil, lakin dərk edir, problemin mənbəyini görə bilir, zahirən olmasa da, daxilən narazılığını bildirir.

Lakin əsərin sonunda bir ümid var. Bu ümid işğal olmuş doğma yurdumuzun qaytarılmasına bağlıdır. Yəni yazıçı sərhədlərimizin bütövlüyünün bərpasını insanların ədalətli şəkildə dəyərləndirilməsində, cəmiyyətimizin xoşbəxt inkişafında müsbət təsiredici amil olacağına inanır.

Mustafa Çəmənli yaratdığı obrazların mənfi xüsusiyyətlərini göstərməkdən yayınmır. O, hər iki tip obrazı, müsbət və ya mənfi, detallı şəkildə ifadə etməyə çalışır. Nəticədə alınmış təsvirlər onu göstərir ki, yazıçı hər iki tip obraza öz ideali, ümumi mənəvi-əxlaqi dəyərləndirmə müstəvisindən ədalətli yanaşa, milli-sosial xarakter yarada bilir.

Ümumilikdə, yazıcının yaradıcılığında ideal qəhrəman yaratma istəyini hiss etmirik. Bütün yaradıcılığına bələd olduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müəllif ideal insan fenomeninə inanmır. Onu insanların gördükləri işdən çox hansı ruha, insanlığa malik olduqları maraqlandırır. Cəmiyyətin yetirməsi olan insanı zahiri keyfiyyətlərinə görə deyil, hiss, duyğu və düşüncələrinə görə dəyərləndirir. Onların iç dünyasına enərək mühitə, hadisələrə reaksiyası istiqamətindən təhlillər aparır.

Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq demək olar ki, ədəbiyyat öz yanaşması ilə təzadlarla dolu həyatı mühakimə edən hakim rolunda çıxış edir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar: ədəbiyyat həyatı formalaşdırma bilməz, əksinə, realı ədəbiyyata istiqamət verir və onun axınını müəyyən edir. Yəni, qəhrəmanların seçimi də həyatda, cəmiyyətdə baş verən proseslərin diqtəsi ilə baş verir.

Tədqiqat işindən aydın olur ki, Mustafa Çəmənli dəyişməkdə olan cəmiyyətin içindən qəhrəmanını düzgün seçə bilmişdir. O, qəhrəmanların şəxsi düşüncələri, dialoqları vasitəsi ilə zaman və situasiyanın mahiyyətini təsvir edərək hadisələrə real və bədii fəlsəfi yanaşmasını təqdim etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / R.Yusifoğlu. – Bakı: ADPU, – 2009. – 288 s.
2. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / N.Şəmsizadə. – Bakı: Proqres, – 2012. – 434 s.
3. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı / N. Paşayeva. – Bakı: ATİ, – 2004. – 224 s.
4. Elçin Ə. Tənqid və nəsr / Ə.Elçin. – Bakı: Günəş, –1999, –216 s.
5. Elçin Ə. Ölüm hökmü. Bakı, Yazıçı, 1989, 368 səh.
6. Vəliyev İ. Ədəbiyyatda insan konsepsiyası. – Bakı, 2000. – doktorluq 458. .
7. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2010/dekabr/145895.htm>
8. Çəmənli M. Fred Arif / M.Çəmənli. – Bakı: Gənclik, - 1996, - 172 s.
9. Çəmənli M. Mübariz / M. Çəmənli. – Bakı: Təhsil, - 2016, 96 s.
10. Çəmənli M. Üçyaşlı əsir / M.Çəmənli. – Bakı: Elm və təhsil, - 2016, - 240 s.
11. Çəmənli M. Ruhların üsyanı / M.Çəmənli. – Bakı: Adiloğlu, - 320 s.
12. https://rc32.ucoz.ru/publ/f_ndiyev_elcin_yaradiciligi_n_srimizd_konflikt_v_xarakter_problemi_nin_t_dqiqi_m_qal/1-1-0-564

РЕЗЮМЕ

ПОИСКИ НОВОГО ГЕРОЯ В ТВОРЧЕСТВЕ МУСТАФЫ ЧЕМЕНЛИ

Бабаева А.Н.

Ключевые слова: литература, герой, Мустафа Чемамли, идеология, национальное самосознание, моральная ценность.

Мустафа Чемамли, выражая свою гражданскую позицию, сумел сохранить верность национальному языку, традициям и моральным ценностям. Он ценит человека, героя не из-за его физических качеств, а из-за его чувств, эмоций, мыслей. Спускаясь в их внутренний мир анализирует их реакцию на окружающую среду и события.

Исследование показывает, что писатель, публицист Мустафа Чаменли сумел правильно выбрать героя из меняющегося общества. Он представлял реальный и художественно-философский подход к событиям, описывая сущность времени и ситуации через личные мысли и диалоги героев.

SUMMARY
SEARCH FOR A NEW HERO IN THE WORKS OF MUSTAFA CHEMAENLI

Babayeva A.N.

Keywords: *literature, hero, Mustafa Chemenli, ideology, national identity, moral value.*

Mustafa Chemenli, expressing his civil position, manages to remain faithful to the national language, traditions and moral values. He appreciates a person, a hero, not because of his physical qualities, but because of his feelings, emotions, thoughts. Descending into their inner world analyzes their reactions to the environment and events.

The research shows that the writer, publicist Mustafa Chamenli is able to choose hero from a changing society. He presents a real and artistic-philosophical approach to events, describing the essence of time and situation through the personal thoughts and dialogues of the characters.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.02.2022
	Son variant	03.03.2022

УДК 327.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_46

АНАЛИЗ КОНФИГУРАЦИИ И ПРОЦЕССА ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

КУНИНА ИРИНА АЛЕКСАНДРОВНА

Азербайджанский университет языков, доцент

kunina.irina@mail.ru

Ключевые слова: *международные отношения; система; интеракции; флуктуации; бифуркация; точка бифуркации; структурные трансформации.*

В современной науке разработка проблематики, связанной с исследованием и конструированием системы разного рода, проводятся в рамках системного подхода, общей теории систем, различных специальных теорий, системном анализе, синергетике, теории катастроф, термодинамики неравновесных систем. Все эти подходы также актуальны и для исследования системы международных отношений. Анализ становления и эволюции системы международных отношений дает основание утверждать, что ее спецификой является внутрисистемное переустройство, которое представляет собой непрерывный и динамичный процесс. Так, например, в течение XX века система международных отношений не единожды находилась в процессе трансформации. К тому же, состояние международной системы коррелирует с состоянием миропорядка, и в результате значительных модификаций системы международных отношений, формируется и новый мировой порядок. Так как современная система международных отношений все еще находится в процессе концептуализации, существует настоятельная необходимость комплексного исследования процесса трансформации системы международных отношений.

Поле международных взаимодействий всегда достаточно сложно организовано. В нем одновременно и поэтапно, параллельно и последовательно, системно и в особом порядке осуществляются различного уровня значимости, интенсивности и актуальности международные действия, взаимодействия и процессы. Все они составляют пространственно-обособленные сегментарные ряды и ансамбли международных интеракций, секторально-отраслевые комплексы межсоциумных обменных процессов, в совокупности своей и составляющих конфигурацию реальной системы международных отношений.

Система — это совокупность элементов, находящихся в отношениях друг с другом, которая образует определенную целостность, единство. [10, с.584] Под системой понимается комплексность объектов с заданными свойствами, отличающихся функциональной взаимозависимостью. Применительно к политике это означает, что все ее составляющие внутренне взаимосвязаны между собой и взаимодействуют в рамках определенного общего «кода». Американский специалист в области теории политических систем Д.Истон рассматривает любую из них как «механизм производства общественного порядка, достигаемого путем преобразования известных факторов (входов) в известную форму продукции (выходов), которые называются политикой. Объект системы, не подлежащий делению на части, является элементом системы. [4, с.384] Следует уточнить тот факт, что эта условно неделимая часть системы — это предел размежевания системы с точки зрения решения конкретной задачи и поставленной цели. Основным элементом системы международных отношений является государство, как основной субъект международных

отношений, со своими определенными целями и конкретными параметрами. Взаимодействие государств как основных субъектов международных отношений составляет каркас международной системы и обеспечивает ее жизнеспособность. Структурными компонентами системы также являются конкурирующие, а в некоторых случаях конфликтующие подсистемы. Подсистема – это совокупность взаимосвязанных элементов, обладающих свойствами системы, играющая определенную роль в формировании целостности самой системы международных отношений, имеющую свои подцели и задачи, направленные на достижение общей цели. Так, например, с момента появления Вестфальской системы международных отношений, была сформирована европейская подсистема, которая успешно функционировала, и стала совершенствоваться с формированием новой системы Венской.

При исследовании системы недостаточно дать анализ элементов, из которых она состоит. Необходимо исследовать систему на основании определенных взаимосвязей, взаиморасположение составных частей, ее устройство и строение. Все это определяется понятием «структура». Совокупность отношений, заданных на множестве подсистем и элементов, образующих некоторую систему образуют структуру этой системы. Именно структура показывает и определяет межкомпонентное соединение между элементами и группами элементов, определяет функционирование системы и ее основные свойства. Можно выделить три уровня структурирования системы международных отношений: 1) состав – множество образующих ее элементов; 2) внутренняя структура – совокупность закономерных взаимосвязей между элементами; 3) внешняя структура – совокупность взаимосвязи системы как целого со средой. Таким образом, структура организует систему, придавая ей иерархичность, устойчивость, определяя ее состав и схему связей между элементами. В международных отношениях, структура дает возможность определить линию поведения государств, обладающих разной весовой категорией на мировой арене. Структура является формой адаптации системы к внешним условиям.

При этом связь определяет одновременно и статистическое строение системы, и динамическое ее поведение. Связь определяют, как ограничение свободы элементов. Основные характеристики связи: направление, сила, характер, направленность процессов.

Следующим важным понятием, лежащим в основе развития системы, является цель системы. К наиболее сложным видам системы относятся целенаправленные системы, поведение которых подчиненно достижению определённых целей и самоорганизующиеся, способные в процессе функционирования видоизменять свою структуру. Цель системы – состояние или результат функционирования системы. Глобальная цель системы – конечное состояние, к которому стремится система в силу своей структурной организации. Цель достигается путем постановки и решения определенных задач. В свою очередь задачи системы - цели, которые желательно достичь к определенному моменту времени в пределах определенного периода функционирования системы. Как отмечает А.В.Акимов «цель системы международных отношений не представляет собой четко определяемую категорию, и ее следует выявить из прослеживаемых тенденций развития системы». [1, с.57]

Современная система международных отношений не укладывается в только лишь в государственно-центристские рамки, так как имеет гораздо высокий уровень взаимодействий, что выводит ее на более высокий уровень сложности. Если рассматривать в системе международных отношений взаимодействие между ее элементами, как качество, определяющее этот процесс, то это помогает осознать некоторую специфику процесса:

- во-первых, позволяет проследить фактор возникновения, развития и прекращение данного процесса;
- во-вторых, позволяет обусловить количество участников этого процесса;
- в-третьих, отражает используемый потенциал воздействия и характеризует по различным параметрам его изменение применительно к каждому участнику конкретного процесса;

- в-четвертых, воспроизводит общий ресурс происходящего в системе процесса, который является производным от суммы ресурсов всех участников во множестве известных параметров. [5, с.152]

В этой связи следует отметить, что, хотя взаимодействие является несущей конструкцией системы, все же ключевым объектом исследования является процесс. Процесс функционирования системы международных отношений в целом можно подразделить на ряд входящих в него видов субпроцессов: процессы взаимодействия системы с ее элементами, процессы взаимодействия между элементами системы, процессы взаимодействия внутри элементов (подсистем) системы. К политическим процессам относятся следующие действия: конфликты и война как высшая форма, а также вытекающее стратегическое поведение акторов; сотрудничество- переговоры, многосторонняя дипломатия; виды интеграции, координация деятельности государств и других участников международных отношений; принятие внешнеполитических решений.

Политический процесс коррелятивно отражает динамическую характеристику системы и последовательные изменения функций ее состояния. В международных отношениях политические процессы являются итогом суммарных акций взаимодействий субъектов и акторов международных отношений. Итогом процесса взаимодействия элементов системы международных отношений являются изменения. Изменения объекта означают, что меняются его содержание, свойства, функции, качественные и количественные характеристики. Эти изменения происходят в определенном пространственно-временном континууме, в рамках которого определяются пороги устойчивости системы международных отношений, и ее дальнейший процесс эволюции. В рамках временного критерия, и на основе фиксированных в историческом взаимодействии акторов можно выделить примеры таких систем как греческие полисы или европейские государства-монархии XVII-XIX вв. На основании пространственного критерия выделяются региональные, субрегиональные системы. Ярким примером являются такие системы как азиатско-тихоокеанская система или Евразия.

Объективно-субъективный характер международных систем относит их к социетальному типу систем. При этом следует отметить, что социетальность, понимаемая в социологии как совокупность всех уровней и видов общественных отношений, означает, что любая, а тем более глобальная международная система, представляет собой сложный комплекс, включающий множество взаимодействующих и в то же время относительно самостоятельных подсистем и их элементов, которые в свою очередь могут быть представлены как подсистемы подсистем. Особенность политической глобальной международной системы состоит в специфике ее среды. Важным аспектом исследования системы международных отношений является понимание системы как группы элементов, составляющих одно целое, ограниченным от своего внешнего окружения (энвайромента), с которым она находится в постоянном взаимодействии, и испытывающим влияние со стороны указанных внутренних изменений (контекста). Именно это фундаментальное понятие имеет важное методологическое значение, с помощью которого можно изучить процесс функционирования системы и ее эволюцию. Согласно Д.Истону среду политической системы можно разделить на две части: интрасоциетальную и экстрасоциетальную. Так, интрасоциетальная среда(контекст) включает все неполитические системы (подсистемы-элементы) глобальной международной системы. Экстрасоциетальный энвайромент включает системы, которые являются внешними по отношению к данному обществу, но находятся в состоянии постоянного и сложного взаимодействия с ним в силу открытости глобальной международной системы, так и в силу эволюции характера самой окружающей среды, испытывающей возрастающее воздействие со стороны глобальной международной системы.

Функции системы международных отношений – это реакция системы на воздействие среды, направленной на сохранение определенного типа отношений между элементами системы, таким образом на сохранение ее устойчивости. Детерминантами системы международных отношений являются события, действия, условия, потребности, интересы – то, что определяет действия элементов системы. Именно детерминанты являются тем возмущающим воздействием, при помощи которого происходит влияние окружения на международную систему, и изменения самой системы. «Системный анализ политической жизни, – отмечает Д.Истон – опирается на представление о системе, находящейся в некоторой среде и подвергающейся внешним возмущающим воздействиям, угрожающим вывести существующие переменные системы за пределы их критических значений. В рамках этого анализа важным является допущение о том, что для того, чтобы выжить система должна быть способна отвечать с помощью действий, устраняющих стресс». [4, с.206]

Таким образом, иерархичность, многоуровневость, структурность – свойства не только строения, морфологии системы, но и ее поведения. Отдельные уровни системы обуславливают определенные аспекты ее поведения, а целостное функционирование оказывается результатом процесса взаимодействия всех ее элементов и компонентов, которые создают определённую конфигурацию. В данном случае «среда системы международных отношений» имеет емкий смысл, так как отражает объективные и субъективные условия, при которых формируются, развиваются и осуществляются отношения между элементами системы международных отношений.

Как и любая другая система, система международных отношений подчиняется законам синергетики – теории самоорганизации систем. Международная система – открытая система, для которой характерны статика и динамика, симметрия и ассиметрия, единообразие и многообразие и т.д. Исследуя проблему трансформации системы международных отношений следует в первую очередь рассмотреть и ее динамику, которая происходит в рамках двух процессов – функционирования и развития. Функционирование – это процессы, которые происходят в системе стабильно реализующую фиксированную цель. Под развитием же понимаются изменения, происходящие с системой при смене ее целей.

Не вызывает сомнения факт, что науке всегда был присущ детерминизм, который подразумевает жесткие причинно-следственные связи, неизменность пространственно-временных характеристик, линейный характер изменений объектов, закономерности происходящего, взаимосвязь всех явлений в мире. Особенно в науке о международных отношениях можно заметить целый ряд подходов «механистической» картины мира, которые наиболее сильно отражены в политическом реализме.

Система международных отношений относится к сложной системе, отличительными особенностями которой является нелинейность взаимосвязей между элементами и невозможность рассматривать ее вне динамического взаимодействия со средой. При этом проявление особенностей существования отдельных слоев, уровней в системе международных отношений зависит, с одной стороны, от уровней международных взаимодействий в ситуативных условиях конкретных пространственно-временных континуумов международной среды, а с другой – от значимости этих процессов для изменения структур международных отношений, для оптимизации жизни всего международного сообщества. [11, с.336]

В сильно неравновесных условиях процессы самоорганизации системы соответствуют тонкому взаимодействию между случайностью и необходимостью, флуктуациями и детерминистскими законами.

Флуктуации побуждают систему выбрать тот путь, по которому будет происходить дальнейшая эволюция системы. Чем сложнее системы, тем более значительны типы флуктуаций, угрожающие ее устойчивости. Следует также отметить, что и малые

флуктуации при усилении могут изменить всю структуру. Очевидно, что флуктуации могут иметь как внутреннее, так и внешнее происхождение. Также немаловажным является тот факт, что чувствительность неравновесных состояний относится не только к флуктуациям, обусловленным их внутренней активностью, но и к флуктуациям, идущим из внешней среды.

В ходе эволюции системы энтропия, как характеристика состояния системы, является мерой неупорядоченности, или хаотичности. Чтобы понизить уровень энтропии нужно подвергнуть систему внешнему воздействию и совершить над ней работу. Таким образом, принцип эволюции системы в условиях увеличения энтропии, как принципа нелинейного развития, приводит в случае нарушения внутрисистемной симметрии: - либо к появлению у системы выбора пути развития и способности двигаться к нему; - либо, в целом, к отбору ансамблей способных к адаптации к обусловленным хаосом новым условиям, то есть способных к необратимой эволюции.

Соответственно, когда международная система уже не способна сохранять устойчивость, и даже малые флуктуации, или незначительные воздействия пришедшие из других сегментов международной среды нарушают ее внутреннюю симметрию и будут уже достаточны для сдвигов ее в новое состояние, международная система как бы получает возможность критического выбора. Но, само движение международной системы к тому или иному новому, достаточно устойчивому состоянию может быть связано как со случайным накоплением внутренних флуктуаций, так и с «перевешивающим» воздействием других сегментов международной среды. Этот режим критического выбора, когда международная система под воздействием динамики флуктуаций теряет устойчивость и стремится перейти к новому достаточно стабилизированному состоянию, определяется в синергетике как бифуркации. Сигналы и вызовы, индуцированные внешним для международной системы полем, и соответствующие реакции и ответы на них социумов – структурных элементов этой системы, составляют для данной системы собственно области бифуркаций (11, с.338).

Точка бифуркации – одно из наиболее значимых понятий теории самоорганизации. Это такой период или момент в истории системы, в рамках которого она переходит порог устойчивости, что приводит к изменениям и возникает неопределенность: останется ли система хаотичной или перейдет на новый наиболее высокий уровень упорядоченности. Иными словами, если флуктуации и нарушение системного равновесия становятся слишком сильными, система оказывается в точке бифуркации. Такое радикальное изменение качественных характеристик при достижении точки бифуркации влечет изменение сущности всей системы. Достаточно лишь небольшого энергетического воздействия («взмах крыльев бабочки»), чтобы система перестроилась, и возник новый уровень организации. [12, с.118] Затем система вновь переходит в стабильное состояние, и снова вероятность сценария ее поведения будет предсказуема. К примеру, убийство эрцгерцога Фердинанда в 1914 году послужило поводом для начала Первой мировой войны, и как следствие смены одной системы международных отношений на другую.

Исторически так сложилось, что структурные трансформации системы международных отношений фактически были следствием разрешения международных кризисов. Преобразовываясь, система международных интеракций устанавливала новый порядок через хаос. Итоги этих изменений были постулированы и кодифицированы, что подтверждало начало становления и развития новой системы международных отношений. Здесь, следует отметить тот факт, что прослеживается органическая зависимость будущих состояний от предыдущего развития. Таким образом, распад биполярной системы, является точкой отсчета периода структурной трансформации системы международных отношений на современном этапе.

Это означает, что система достигла своего критического состояния, или точки бифуркации, что привело ее в неравновесное состояние. Если, исходя из истории эволюции

системы международных отношений, точки бифуркации предыдущих системных образований в основном приходились на пик обострения международной ситуации, то в современном состоянии переходного периода, система не достигла критической остроты, что не привело к общему обострению международной ситуации. Однако, кризис мирового системного управления налицо, что послужило толчком для формирования новой структуры системы международных отношений. Неопределенность существует относительно выбора дальнейшего пути развития системы и следующего этапа бифуркации. Это качественно новый этап в международных отношениях – исторический феномен, который не имеет precedентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимов, А.В. Методологические аспекты моделирования международных отношений / А.В. Акимов, –Екатеринбург: изд-во Урал.ун-та. – 2007. –с.54-73
2. Дугин А.Г. Теория многополярного мира / Дугин А.Г. М.: Евразийское движение, –2013, – 532 с.
3. Кондратов А.И. Внешнеполитическая деятельность государств в международно-политическом процессе / - М.: Вестник МГИМО-Универ. –2011. – №2. –с.151-156.
4. Международные отношения и мировая политика / Под ред. П.А. Цыганкова. –М.: Политическая энциклопедия. –2014. –639 с.
4. Олейнов А. Международные отношения в объекте научного исследования// Журнал Государственная служба, –2011. –№3, –с.82-87
6. Пригожин, И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И.Стенгерс. –М.: Едиториал УРСС, –2014. –304 с.
7. Философский энциклопедический словарь, –1989.
8. Хонин, В.И. Международные системы: порядок из хаоса // Гилея: научный вестник –Вып. 114(11), –2016. –с.336-341.
9. Ятманова, М.Г. Эволюция системного подхода в исследованиях международных отношений // –Санкт- Петербург: Вестник Санкт-Петербургского университета, –Серия 6, –Вып. №4, –2007. –с.108-120.
10. Məmmədova, N. X. Beynəlxalq münasibətlərdə “humanitar fəlakət” və “humanitar Yardım” anlayışlarının siyasi-hüquqi aspektləri / N. X. Məmmədova // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 3. – P. 65-71.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=44219941>
11. Art R. The Fungibility of Force / International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues. Seventh Edition. Ed R.Art, R.Jervis. –N.Y., –2005. –pp.608.
12. Easton D. The Political System, An Inquiry into the State of Political Science –Alfred A. Knopf; 1st edition. –1953. –p.320.
13. Kaplan M.A. System and Process in International Politics. / M.A. Kaplan. – N.Y.: Wiley, –1957.
14. Кунина, И. А. Модель системы международных отношений в рамках реалистической парадигмы / И. А. Кунина // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Т. 17. – № 2. – С. 48-53. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46294133>

XÜLASƏ
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNİN
KONFIGURASIYASININ VƏ TRANSFORMASIYA PROSESİNİN TƏHLİLİ
Kunina İ.A.

Açar sözlər: *beynəlxalq münasibətlər; sistem; interaksiya; fluktuasiya; bifurkasiya; bifurkasiya nöqtəsi; struktur transformasiyası*

Müasir elmdə müxtəlif növ sistemlərin tədqiqi və layihələndirilməsi ilə bağlı problemlərin işlənməsi sistem yanaşması, ümumi sistemlər nəzəriyyəsi, müxtəlif xüsusi nəzəriyyələr, sistem analizi, sinergetika, fəlakət nəzəriyyəsi, qeyri-müəyyən elementlərin termodinamikası çərçivəsində həyata keçirilir. Bütün bu yanaşmalar həmçinin beynəlxalq münasibətlərdə tədqiqat olaraq aktualdır. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması və təkamülünün təhlili onu deməyə əsas verir ki, onun spesifikliyi davamlı və dinamik proses olan daxili yenidənqurmadır.

SUMMARY
ANALYSIS OF THE CONFIGURATION AND PROCESS OF TRANSFORMATION OF THE
SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS AT THE PRESENT STAGE
Kunina I.A.

Keywords: *international relations; system; interactions; fluctuations; bifurcation; bifurcation point; structural transformations.*

In modern science, the development of problems related to the research and construction of systems of various kinds is carried out within the framework of the system approach, general theory of systems, various special theories, system analysis, synergetics, catastrophe theory, thermodynamics of nonequilibrium systems. All these approaches are also actual for the study of the system of international relations. The analysis of the formation and evolution of the system of international relations gives grounds to assert that its specificity is the intra-system reorganization, which is a continuous and dynamic process.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.02.2022
	Son variant	03.03.2022

UOT 930.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_53

QARABAĞIN AZƏRBAYCANA MƏXSUSLUĞU YAZILI VƏ ARXEOLOJİ MƏNBƏLƏRDƏ

HACIYEV VÜQAR QASIM OĞLU

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, doktorant
vuqar.73@mail.ru

Açar sözlər: Qarabağ, Albaniya, mənbələr, abidələr, ermənilər, saxtakarlıq

Giriş. Məqalənin mövzuna keçməzdən əvvəl, Cənubi Qafqaza köçürüldükdən sonra bu regionun guya aborigen xalqı olduğuna, daha sonra Qarabağa, hətta Şərqi Anadolu torpaqlarına iddia edən ermənilərin öz alim və siyasətçilərinin bunu təkzib edən yazılarına qısa bir nəzər yetirmək vacibdir.

Erməni alim Manuk Abeqyan bildirir: “Erməni xalqının əsli nədir; necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla o buraya (İrəvan torpaqlarına - müəl.) gəlib, erməni olmazdən əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərmiş? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur”. [7, s.11]

Digər bir erməni tarixçisi B.İşxanyan bu haqda belə yazır: “Tarixi qədimlik təsəvvürünə görə, ermənilərin Böyük Ermənistan hesab edilən həqiqi vətəni Rusiya hüduqlarından kənarda, daha doğrusu Kiçik Asiyada yerləşir. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə gəlincə, onların bir hissəsi aborigen olub, xristian dinini qoruyub saxlayan qədim albanların nəslindəndir. Bir hissəsi təqib və hücumlardan qurtarmaq üçün Azərbaycan torpaqlarında sığınacaq tapan İran və Türkiyə qaçqınlarıdır”. [9, s.18]

Yazıçı-jurnalist, terrorçu olduğu halda “ictimai xadim” kimi sınıyan Zori Balayan özünü tarix elmində də sınağa çalaraq erməni tarixçilərinin yazdıqları uydurma tarix nağıllarını təkrarlamaqla kifayətlənməmiş, bir çox hallarda onları təkzib etdiyinə də fərqi varmamışdır. O, “Ocaq” kitabında belə fikirlər irəli sürmüşdür: “1828-ci ildə məşhur «Türkmənçay» müqaviləsi olmasaydı, Qriboyedov və Abovyan olmasaydı, rus əsgərləri olmasaydı, bu gün müasir kənd və şəhərlərə çevrilən yüzlərlə yeni yaradılan erməni ocaqları olmayacaqdı...”, yaxud “Təkcə son onillikdə (60-70-ci illərdə) vətənə 200 mindən çox erməni köçürülmüşdür”. [8, s.120,192,273] Balayanın birinci cümlədəki sözləri və ikinci misaldakı bir-birinin ziddinə olan “vətən”, sözü ilə “200 mindən çox erməni köçürülmüşdür” sözləri öz-özlüyündə hər şeyi açıq ifadə edir.

Tarixçi Qaraqaşyan yazırdı ki, «ermənilərin keçmiş haqqında tarix və ya salnamə sayıla biləcək məlumatlar yoxdur». [10]

Erməni yazıçısı və alimi Nalbəndyan da digər erməni və rus tarixçiləri kimi təsdiq edir ki, «erməni xalqı Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarları boylarına söykənən ərazilərdə bərqərar olmuşdu. Bu ərazilərin aborigenləri isə (hetlər, hurrilər, urartulular) yüksək inkişaf etmiş xalqlar idi”. [12, s.7]

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, demək olar ki, ermənilərin Cənubi Qafqazda iddia etdikləri ərazilər, xüsusilə də Qarabağ heç vaxt onlara məxsus olmamışdır.

Qarabağın heç vaxt ermənilərə məxsus olmamasını tarixi-arxeoloji mənbələr də sübut edir. Təbii ki, XX əsrin əvvəllərində “Daşnatsütyun” partiyasının təsirindən, qorxusundan, eyni zamanda erməni ideoloqlarının yalanlarından uzaq olan tarixçilər tarixi faktlara obyektiv yanaşır, hər şeyi

olduğu kimi yazırdılar. Lakin, bir müddət sonra, yəni 1918-ci ildən başlayaraq həmin tarixçilərin bir çoxu “Daşnaksütyun” partiyasının təsirinə məruz qalaraq obyektivlikdən uzaqlaşdılar.

Ermənişünas alim İosif Orbelinin XX əsrin başlanğıcında yazdığı əsərlər buna nümunədir. Albaniya dövlətinin mövcudluğunu inkar edərək həmin ərazinin “Böyük Ermənistan” olduğunu iddia edən erməni müəlliflərinin saxtakarlığının cavabını Orbelinin əsərlərində görmək mümkündür. Onun Qarabağın (Arsaxın) IX-XVI əsrlər tarixinə dair əsərləri 1963-cü ildə Yerevanda “Seçilmiş əsərləri” adı altında çap edilmişdir. Kitabda İ.Orbelinin XX əsrin ilk illərində Qarabağ ərazisində apardığı tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair yazdığı məqalələr yer almışdır. Təbii ki, bu kitabda İ.Orbelinin erməni millətçilərinin təzyiqlərinə məruz qalaraq tarixi gerçəklikləri inkar edən yazıları da yer almışdır. [13]

İ.Orbeli öz əsərlərində əsas yeri alban hakimi, Xaçın knyazı Həsən Cəlala və onun hakimiyyəti dövrünə vermişdir. Xaçının erməni knyazlığı olmamasını İ.Orbelinin “Xaçın knyazı Həsən Cəlal” adlı digər bir məqaləsində də görmək mümkündür. Akademik Orbeli bildirir ki, XII-XIII əsrlərdə Arsax (Qarabağ) ərazisində Xaçın knyazlığı fəaliyyət göstərmişdir ki, o, qədim Albaniyanın bir hissəsi olmuşdur. Həsən Cəlal Xaçının və qismən də Arsaxın süzeren (orta əsrlərdə tabeçiliyində kiçik feodallardan ibarət vassalları olan iri feodal hökmdar) knyazı olmuşdur. Erməni, gürcü və fars sinxron mənbələrində, həmçinin Həsən Cəlal yüksək – “çarlar çarı”, “Albaniyanın çarı”, “Albaniyanın ucqarlarının böyük qoruyucusu” – titullarına layiq görülmüşdür. [15]

Tanınmış Azərbaycan tarixçisi İqrar Əliyev “Dağlıq Qarabağ; Tarix. Faktlar. Hadisələr.” əsərində bu barədə tutarlı faktlar irəli sürür və eyni zamanda İ.Orbelinin fikirlərini də təsdiq edir. O, yazır: “Hər şeydən əvvəl yaxşı məlumdur ki, Xaçının hakimləri suveren olmuşlar, qonşu gürcü çarlığından və erməni Zakaryanlar knyazlığından qətiyyənlə asılı olmamışlar. Bu sonuncu özü gürcülərdən vassal asılılığında idi. Xaçının erməni müəllifləri tərəfindən hər cür şəkildə təkrar olunan, necə deyirlər, ermənilərə məxsusluğuna qarşı belə bir dəlil var ki, heç yerdə, heç bir mənbədə Xaçının sakinlərinin ermənilərdən ibarət olmaları barədə heç bir danışmaq getmir...” [1, s.72]

İ.Əliyev fikrini belə yekunlaşdırır: “Alban renessansı dövründə Mxitar Qoş tərəfindən «Alban (məhz alban! – İ.Ə.) salnaməsi yazılmışdır. Bu da müəllifin qayəsinə görə Dasxurantsi Kalankatuyski tərəfindən yazılmış alban tarixinin davamı idi. Qoşun «...Bizim alban (erməni deyil! – İ.Ə.) ölkəmizdə...» sözləri məhz Xaçına aiddir. Bu da Xaçının erməni xarakterinə qarşıdır ki, ölkənin baş məbədinin – Qandzasar məbədinin təntənəli surətdə müqəddəs sayılması mərasimində Ermənistanın deyil, Albaniyanın katolikosu iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Artsaxın ruhaniləri dünyəvi əyanlarla birlikdə bütün alban kilsə məclislərində iştirak etmişlər. Erməni kilsə məclislərində deyil! Albaniyanın bir çox patriarxları Artsax ruhanilərinin nümayəndələri içərisindən seçilirdilər. Artsaxda meydana gəlmiş Xaçın knyazlığı İ.A.Orbelinin sözləri ilə desək, «qədim Albaniyanın bir hissəsi» olmuşdur. Bütün bu deyilənlər Qandzasarın qəti surətdə albanlara məxsus olduğunu sübut edir” [1, s.72].

Orbelinin Qarabağ ərazisində topladığı materiallar əsasında 1919-cu ildə Petroqradda çap etdirdiyi “Qandzasar və havotsptuk üzərindəki yazılar” adlı kitabı Qarabağın heç vaxt ermənilərə aid olmadığını təsdiq edən tutarlı əsərdir. Kitab haqqında danışmadan əvvəl, qeyd etmək vacibdir ki, məhz bu səbəbdən müəllif öz kitabını çapdan çıxıqdan qısa bir müddət sonra tipografiyadan götürərək məhv etməyə məcbur edilmişdir. Alim kitabda Xaçın knyazı Həsən Cəlalin hakimiyyəti dövründən bəhs edir və bildirir ki, bu dövrü Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf dövrü kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu yüksəliş özünü ədəbiyyatda, mülki tikililərdə, arxitekturalarda, ibadət tikililərinin yaradılmasında göstərirdi. Onun tərəfindən tikdirilən ən böyük ibadətqahlardan biri Gəncəsər məbədi kompleksidir. 1216-1238-ci illərdə alban patriarxı Nersesin təkidi ilə Həsən Cəlal Gəncəsər kilsəsini tikdirmiş və onu “Albaniya taxt-tacının baş kilsəsi” adlandırmışdır. Gəncəsərdə demək olar ki, bütün sonrakı alban katalikos-patriarxları dəfn edilmişdir ki, bunu da 1828-ci ilə qədər tarixləri göstərilmiş qəbirüstü piltələrdə olan epigraflıq yazılar sübut edir. Burada mühüm bir məsələni qeyd etmək vacibdir. Azərbaycanlı politoloq Fuad Axundov

bildirir ki, Petroqrada gedərək, kitabın yeganə nüsxəsini əldə etmişdir. Kitab 12 çap vərəqi, abidələr üzərindəki yazılardan ibarət tərcümə olunmuş 25 cədvəl və şərhərdən ibarətdir. Politoloq F.Axundov yazdığı “İ.Orbelinin kitabının yoxa çıxmasının səbəbləri haqqında” adlı kitabında bildirir ki, müəllifin kitabı məhv etməsinin səbəbi Daşnaksütyun partiyasının apardığı saxta ideologiyanın, 1918-ci ildən başladığı ərazi və digər iddiaların əleyhinə olması idi, başqa sözlə desək, Orbeli öz kitabını Daşnaksütyun partiyasının və Ermənistan hakimiyyət dairələrinin tələbi və təhdidi ilə məhv etməyə məcbur olmuşdur. [17]

Ermənilərin alban abidələrini saxtalaşdıraraq erməniləşdirməsi məsələlərini İ.Orbeli “XII və XIII əsrlər Xaçın xaç daşlarında məişət relyefləri” adlı məqaləsində açıq göstərmişdir. Məqalədə XIX əsrin sonlarında ermənilərin alban məbədlərini mənimsəyərək erməniləşdirmələri haqda dəqiq məlumatlar öz əksini tapmışdır. [16, s.196]

Orbeli bildirir ki, ermənilər təkcə bu regionda deyil, bütün Cənubi Qafqazda saxtalaşdırma, erməniləşdirmə siyasəti aparmışlar. O, məqalələrinin birində xüsusilə qeyd edir ki, Tiflisə getmiş, Umeka kilsəsini tapmış və əmin olmuşdur ki, onun üzərindəki yazı iki yerdən məhv edilmişdir, yəni yazıdan iki daş çıxarılmışdır. Əvvəlcə yazının bir hissəsi 1832-ci ildə dəyişdirilmiş, 1881-ci ildə isə o, tamamilə məhv edilərək dəyişdirilmişdir. [14, s.219]

Alban abidələrinin erməniləşdirilməsi prosesi Rusiya imperatoru I Nikolayın əmri ilə 1836-cı ildə Alban kilsəsinin ləğvindən, onun arxivində olan əmlakın, kitabların və s. erməni kilsəsinə verilməsindən sonra daha geniş vüsət almışdır.

1926-cı ildə Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti Qarqarçay hövzəsi abidələrinin planlı şəkildə tədqiqi üçün arxeoloji ekspedisiya təşkil etmişdir. 1927, 1929 və 1933-cü illərdə Mil-Qarabağ və Qarabağın dağlıq hissəsi ilə yanaşı ekspedisiya ölkənin başqa ərazilərində də arxeoloji işlər aparmışdı. Akademik İ.İ.Meşaninovun rəhbərliyi, C.Aleksandroviç-Nəsinin, İ.Əzimbəyovun, Ə.Ələkbərovun, İ.Cəfərzadənin, B.Latininin və T.Passekin iştirakı ilə Xocalı qəbiristanlığının sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, kurqanlarda və daş qutularda, böyük kurqanlıq sahədə və Qarqarçayın sol sahili qayalıq sahəsində qazıntılar aparılmış və toponimik planlar tərtib edilmişdir. Təbii ki, bu araşdırmalar nəticəsində ermənilərin maddi və ya mənəvi mədəniyyətini əks etdirən heç bir nümunə aşkar edilməmişdir.

Tanınmış rus alimi İ.B.Petruşevski 1928-ci ildə Q.M.Ter-Sarkisyanla birgə Qarabağa səyahət etmiş, bölgə əhalisinin mədəniyyəti, incəsənəti, məişəti haqqında geniş məlumat toplamışdır. O, topladığı materiallar əsasında «Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin xristianlığa qədərki dini görüşlərinə dair» adlı əsər yazmışdır. Petruşevski ermənilərin xristian kilsəsinə münasibəti barədə yazırdı: “Ermənilər bura çox az hallarda gəlirlər, son zamanlar isə ümumiyyətlə gəlmirlər. Bu mənada onlar böyük xəsislik göstərilər. Bu yerləri daha çox yerli türk maldarları əsasən qış və yay otlaqlarına keçid zamanı ziyarət edirlər. Bununla da onlar böyük səxavət göstərilər. Bu, bir daha sübut edir ki, ermənilər bu yerlərə gəlmədirlər və buranın müqəddəs yerləri onlar üçün əhəmiyyətsizdir, amma burda uzun əsrlər yaşayan azərbaycanlılar isə nəsildən nəsilə bu müqəddəs yerlərə inam göstərilər”. Yerli əhalinin etnosunu, məişətini və mədəniyyətini uzun müddət öyrənən və tədqiq edən alim belə bir nəticəyə gəlir: “Qarabağ heç vaxt erməni mədəniyyətinin mərkəzi olmamışdır. Qarabağ mədəniyyəti vahiddir və o, Azərbaycan xalqına aiddir”. [18, s.13]

Ermənilər bütün sahələrdə olduğu kimi, öz mənfur siyasətlərində, ideologiyalarında daim Rusiyaya, yəni öz himayədarlarına arxalanırdılar. Azərbaycan alimləri bir məqalə belə nəşr etdirə bilmədikləri halda, ermənilər Rusiyada xeyli kitablar çap etdirə bilirdilər və bu vəziyyət indi də davam etməkdədir.

Azərbaycan xalqının humanistliyindən, həm də SSRİ dövründə dövlət səviyyəsində aparılan “xalqlar dostluğu” siyasətindən öz mənfur məqsədləri üçün yararlanmağa çalışan ermənilər bunu tarix sahəsində də həyata keçirməyə cəhd edirdilər. Məsələn, erməni etnoqrafı Stepan Lisisyanın 1981-ci ildə “Dağlıq Qarabağ (Arsak) erməniləri” adı ilə nəşr olunmuş kitabı saxtakarlıqla yanaşı, erməni həyasızlığının nümunələrindən biridir. S.Lisisyan 1920-ci illərdə Dağlıq Qarabağda yaşayan

ermənilər haqda etnoqrafik materiallar toplayaraq kitab şəklində çap etdirmək istəsə də, kitab Azərbaycan SSR EA-nın rəhbərliyi tərəfindən haqlı olaraq nəşrə layiq görülməmiş və o, yalnız 1981-ci ildə Rusiyada işıq üzü görmüşdür. Qeyd edək ki, kitabın uzun müddət çap edilməməsi də bir çox obyektiv səbərlərlə bağlı idi. Belə ki, müəllif kitabda Dağlıq Qarabağın erməni sakinlərinin əsas məşğuliyyətlərinin, maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin əsas aspektlərinin, ailə və ailə-məişət, mərasim sahələrinin, xalq inanclarının, təqvim üzrə bayramlarının öz əksini tapdığını yazır. Əslində isə kitabda yer alan nəinki etnoqrafik məlumatlar, hətta toponim və etnonimlərin böyük əksəriyyəti xristian-albanlara və türk-müsəlman əhalisinə aiddir. Bunu hətta kitabın sonunda verilmiş izahlı lüğətdən belə asan görmək mümkündür. [11]

Burada bir məsələni də qeyd etmək vacibdir ki, ermənilər bütün sahələrdə olduğu kimi elm sahəsində saxtakarlıqda da öz havadarlarına, yəni Rusiyaya arxalanmışlar. Belə ki, kitabını Azərbaycanda çap etdirə bilməyən Lisisyan Rusiya EA-na müraciət etmiş, lakin uzun müddət Azərbaycan və Rusiya Elmlər Akademiyası arasında yazışmalara baxmayaraq, o zamankı AEA rəhbərliyi müəlliflik hüququndan istifadə edərək Lisisyanın əsərini nəinki nəşr etmiş, hətta onu nə REA-na, nə də, müəllifə verməmişdir. Yalnız, Lisisyanın ölümündən sonra qızları onun natamam əlyazmaları əsasında kitab tərtib edərək, onu Rusiyada çap etdirmişlər.

Azərbaycan tarixçi və arxeoloqlarının həm maddi mədəniyyət nümunələri, həm də gerçək tarixi mənbələr əsasında yazdıqları əsərlər daim erməni saxtakarlığını puça çıxarmış, Qarabağ ərazisindəki maddi və mənəvi mədəniyyətin ermənilərə yox, xristian-albanlara və türk-müsəlmanlara aid olduğu sübut edilmişdir.

Albaniyada xristianlıq abidələri arxeoloji cəhətdən ilk dəfə Rəhim Vahidov tərəfindən öyrənilmişdir. Onun tədqiqatlarında həm Qarabağda, həm də digər bölgələrdə yerləşən alban xristianlığına aid abidələrin bəzi ümumi cəhətlərinin təhlili verilmişdir ki, bu da ermənilərin alban abidələrini saxtalaşdırmalarına qarşı tutarlı cavabdır. [6]

Bu baxımdan Y.Mahmudov və K.Şükürovun həmmüəllifliyi ilə ərsəyə gələn “Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər” adlı kitab xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [5]

Qarabağ tarixinin müfəssəl tədqiqatçılarından olan Qasım Hacıyevin yazdığı və üç dildə (rus, ingilis, fransız) çap edilən “Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti” kitabında Qarabağ ərazisində yerləşən maddi mədəniyyət abidələrinin və nümunələrinin öz tarixi, arxeoloji və mədəni mənşəyi baxımından xristian albanlara və türk-müsəlman xalqlarına məxsusluğu sübut edilmişdir. [4]

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi və arxeoloqu Rəşid Göyüşovun «Qarabağ ərazisində erməni saxtakarlığı» adlı məqaləsində ermənilərin Qarabağ ərazisindəki alban xristian məbədləri və digər abidələr üzərində apardıqları erməniləşdirmədən, başqa sözlə abidələri saxtalaşdırmaqdan bəhs edilir və tutarlı dəlillər əsasında həmin abidələrin ermənilərə heç bir aidiyyətinin olmaması öz təsdiqini tapır [2].

R.Göyüşovun «Qarabağın keçmişinə səyahət» adlı əsərində Qarabağ bölgəsində aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqat nəticələrinə əsasən dağlıq və düzən Qarabağ ərazilərinin, həmçinin Qarqarçay hövzəsinin tarixinə dair maraqlı məsələlərə toxunmuş, faktoloji materiallar əsasında ümumiləşdirmələr aparılmış, bu bölgənin tarixi ərazisi, etnik tərkibi, həmçinin maddi və mənəvi mədəniyyətinə dair məlumat vermişdir [3].

Nəticə. Qeyd etmək lazımdır ki, 70 illik Sovet hakimiyyəti dövründə erməni tarixçi və siyasətçiləri onlara yaradılan şəraitdən, cavabsızlıq mühitindən istifadə edərək uydurma “Böyük Ermənistan” ideologiyası naminə xeyli saxta “əsərlər” yazmışlar. Lakin bununla kifayətlənməyərək, yerləşdikləri ərazilərdə, xüsusilə Dağlıq Qarabağda yerli xalqlara aid maddi mədəniyyət nümunələrinin xeyli qismini də saxtalaşdıraraq erməniləşdirməyə çalışmışlar. Təbii ki, onlar tarixi nağıllarla, abidələr üzərində saxtalaşdırma əməlləri ilə geçək tarixi dəyişməyin mümkün olmadığını da bilməmiş deyildilər. Odur ki, uydurma ideya naminə həyata keçirilən bu proses daim iflasa uğramışdır. Göründüyü kimi, həm azərbaycanlı, həm rus və hətta tarixə obyektiv yanaşan erməni müəlliflərinin əsərləri, həmçinin, yazılı və arxeoloji mənbələr, maddi və mənəvi

mədəniyyət abidələri Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, İ. Dağlıq Qarabağ: Tarix. Faktlar. Hadisələr / Əliyev İ. –Bakı: Elm. –1989. –120 s. – s.72.
2. Göyüşov, R. Qarabağ ərazisində erməni saxtakarlığı / Göyüşov, R. Eltural. 1-2.
3. Göyüşov, R. Qarabağın keçmişinə səyahət / Göyüşov, R. –Bakı: Azərənəşr. –1993. –83 s.
4. Hacıyev, Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti / Q.Hacıyev, –Bakı: Təhsil. –2010. –152 s.
5. Mahmudov, Y. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər / Y.Mahmudov, K.Şükürov, –Bakı: Təhsil. –2005. –380 s.
6. Vahidov R. Gavurqalada arxeoloji qazıntılar. IV (Azərbaycanın maddi mədəniyyəti). 1965.
7. Абебян, М. История армянской литературы / М.Абебян, –Ереван, –1975, –с.11.
8. Балаян, З. Очаг. / З.Балаян, –М., –1984, –519 с., – с.120.
9. Ишханян, Б. Народы Кавказа / Б.Ишханян, –Петроград, –1916, –с.18.
10. Каракашян. История восточного вопроса / Каракашян. –Лондон, –1905.
11. Лисицян Ст. Армяне Нагорного Карабаха (этнографическая справка) // Армянская этнография и фольклор. № 12. Ереван, 1981. 239 с.
12. Налбандян, В. Армянская литература / В.Налбандян. –М., –1976, –с.7
13. Орбели, И. Избранные труды / И.Орбели, –Ереван, –1963. –683 с.
14. Орбели, И. Избранные труды / И.Орбели, –Ереван, –1963. –с.219.
15. Орбели, И. Гасан Джалал, князь Хаченский / «Известия АН». –СПб, сер. IV, –1909, № 6. –с.377.
16. Орбели И. Бытовые рельефы на хаченских крестных камнях XII и XIII вв. (Ук. Соч., с.196-204 (Оригинал в журнале «Записки Восточного отделения Императорского Русского Археологического общества», 1915, т XXII, вып. 3-4)
17. Орбели И. Надписи Гандзасара и Аваптука. Пг., –1919.12 п.л.
18. Петрушевский И. «О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха» / Петрушевский И. –Воронеж, –1930, –43 с., –с.13.

РЕЗЮМЕ

ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ КАРАБАХА АЗЕРБАЙДЖАНУ В ПИСЬМЕННЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Ключевые слова: Карабах, Албания, источники, памятники, армяне, фальсификация

Армяне, никогда не имевшие государства в мире, сумели создать государство на древних землях Азербайджана в начале XX века, используя исторические условия при поддержке царской России, покровительствовавшей им в их собственных интересах. Однако через некоторое время они стали утверждать, что являются уроженцами региона, отрицая недавние исторические процессы, известные не только истории региона, но и мировому научному и общественно-политическому миру. Здесь начался процесс усвоения всех образцов материальной и духовной культуры местных неармянских народов без какой-либо этимологической основы. Не удовлетворившись этим, армяне стали претендовать на другие приграничные территории. Один из них - Карабах, который всегда был землей Азербайджана. Эта статья, основанная на письменных и историко-археологических источниках, доказывает, что армяне были пришельцами в регион и что их территориальные претензии к Карабаху, древней земле Азербайджана, необоснованны.

SUMMARY
BELONGING OF KARABAKH TO AZERBAIJAN
IN WRITTEN AND ARCHAEOLOGICAL SOURCES

Keywords: *Karabakh, Albania, sources, monuments, Armenians, falsification*

The Armenians, who never had a state in the world, managed to establish a state in the ancient lands of Azerbaijan at the beginning of the 20th century, using historical conditions with the support of Tsarist Russia, who patronized them in their own interests. However, after a while they began to claim that they were natives of the region, denying recent historical processes known not only to the history of the region, but also to the world scientific and socio-political world. Here the process of assimilation of all samples of the material and spiritual culture of local non-Armenian peoples began without any etymological basis. Not satisfied with this, the Armenians began to claim other border territories. One of them is Karabakh, which has always been the land of Azerbaijan. This article, based on written and historical-archaeological sources, proves that the Armenians were newcomers to the region and that their territorial claims to Karabakh, the ancient land of Azerbaijan are unfounded.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.09.2022
	Son variant	01.02.2022

UOT 94 (479.24).

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_59

DAĞLIQ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BAŞ VERMƏSİNDƏ SSRİ RƏHBƏRLİYİNİN CİNAYƏTKAR ROLU

ƏZİZOVA RÜBABƏ YASİN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant

azizova60@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, müharibə, cinayətkarlıq, Moskva, günahkarlar

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan 2020-ci ilin 27 sentyabr - 10 noyabrında 44 günlük zəfərlə bitən Vətən müharibəsinə qədər bu problem haqqında yüzrlərlə kitab, monoqrafiya, digər tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Ona görə də məsələnin tarixi kökləri, münaqişənin gedişi və mərhələləri, nəticələri haqqında danışmaq mövqeyindən kənar duraraq, yalnız bir məsələyə diqqət yetirməyi qərara almışıq. İttifaq rəhbərliyində himayə olunan erməni millətçilərinin 1988-ci ilin fevral günlərindən başlamış əsassız ərazi iddiaları kampaniyasının son mərhələsində ittifaq rəhbərliyinin cinayətkar mövqeyindən bəhs etmək zəruridir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökləri əvvəlki onilliklərə gedib çıxsada, siyasi böhrana, sonda müharibəyə, 33 ildən çox davam edən üzüntülərə, bədbəxtliklərə gətirən son mərhələ M.Qorbaçovun yaxın ətrafındakı erməni əlaltılarının təsiri ilə başladı.

Bu bir həqiqət idi ki, “1987-ci ildə H.Əliyevin Moskvada tutduğu vəzifələrdən uzaqlaşdırılaraq guya səhhəti ilə bağlı “təqaüdə göndərilməsi” Dağlıq Qarabağda separatçıların çıxışlarına şərait yaratdı” [5, s.178].

M.Qorbaçovun erməni milliyyətli köməkçilərindən biri olan A.Ağanbekyanın 1987-ci ilin noyabrın 18-də Parisdəki “Humanite” qəzetinə verdiyi müsahibə Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-dən ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsini qarşıya məqsəd qoyan çıxışların başlanması üçün signal oldu.

Hadisələrin gedişinə vaxtında və operativ müdaxilə etməli olan respublika rəhbərliyi dərhal təcili, zəruri tədbirlər görməli olduğu halda, bundan əvvəl də adət etdiyi kimi, mərkəzin buyruqlarına müntəzir dayanmışdı. “Dağlıq Qarabağda erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla vermək haqqında məsələ qaldırırdılar. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi bu məsələyə çox biganə yanaşırdı, öz məsuliyyətini dərk etmirdi və beləliklə, vəziyyəti nəzarətdən buraxmışdı” [5, s.62-63].

1988-ci ilin fevralın 20-də vilayət sovetinin sessiyasında erməni deputatların əksəriyyəti vilayətin Azərbaycan SSR-dən alınıb Ermənistan SSR-ə verilməsi lehinə səs verdilər. “Müvafiq müraziətlər Bakı, Yerevan və Moskvadakı Ali Sovetlərə göndərildi” [15, s.27].

Bədnam “birləşmə” haqqında qərarın qəbul edilməsi, respublika və ittifaq rəhbərliyinin lazımı addımlar atmaq əvəzində, xalqa sovet milli təbliğatının ən məşhur şüarlarından olan “emosiyalara uymayın” sözləri ilə cavab verməsi proseslərin hansı təhlükəli məcralarda davam edəcəyindən açıqca xəbər verirdi.

1988-ci ilin fevralın 21-də Sov.İKP MK Siyasi Bürosunda qəbul edilmiş qərarla vilayətdə baş verənlər formal olaraq pislənilmiş və “DQMV XDS-nin məlum qərarının həyata keçirilməsinin mümkün olmadığı” göstərilmişdi [1]. İstər Bakıda, istərsə də rayonlarda keçirilən izdihamlı mitinqlərdə səslənən fikirlərdə sonralar yalnız taktiki gediş kimi qiymətləndirilən bu qərarın az qala, vilayətdəki separatçı qüvvələrin məğlubiyyəti, vəziyyətin əvvəlki məcrasına qayıtması kimi qiymətləndirilməsi tam yanlışlıq idi.

DQMV-də 1988-ci ilin fevralın 13-də başlanan anti - konstitusiyon çıxışları, müxtəlif cinayət xarakterli hərəkətləri, (sonda Şuşa şəhəri istisna olmaqla, azərbaycanlıların vilayətdən zorla tam çıxarılmasına qədər), baş verənləri bir neçə mərhələyə bölmək olar.

Moskvanın vilayətdəki hadisələrə münasibəti elə ilk günlərdən təəccüb və təəssüf doğururdu. Azərbaycan rəhbərliyinin hələ fevralın 13-də həmin günlərdə vilayətdə açıq separatçı çıxışların başladığı barədə Moskvanı rəsmi şəkildə xəbərdar edərək operativ tədbirlərin görülməsini xahiş etməsinə baxmayaraq, vəziyyəti guya sabitləşdirəcək ilk konkret addımların atılması hadisələrin başlanmasından ən tezi 8-10 gün sonra baş verdi.

Qeyd etməliyə ki, sovet rejimində real müstəqillik imkanlarından tam məhrum olan milli respublikaların mərkəzin xəbəri, razılığı olmadan konkret addımlar ata bilməsi praktik olaraq qeyri - mümkün idi. Eyni zamanda, yaxın əhatəsi, köməkçilərinin çoxu ermənilərdən ibarət olan M.Qorbaçovun Dağlıq Qarabağ hadisələrinin elə ilk günlərindən tutduğu ikiüzlü mövqe, məkrli siyasəti, ölkə liderinin həyat yoldaşının erməni dairələri ilə şübhəli "yaxınlığı", habelə bir sıra başqa amillər də respublika rəhbərliyinin bu məsələdə əl - qolunu bağlayırdı.

İttifaq rəhbərliyinin vəziyyətə münasibəti sakitləşdirici təsir bağışlasa da, bu, zahirən belə idi. Bakı yaranmış vəziyyətdə istifadə edilməsi mümkün olan bütün vasitələrdən, hətta ilk baxışda əhəmiyyətsiz görünənlərdən tam istifadə etməli idi. Amma bu baş vermədi.

Mərkəzin respublika ictimaiyyətinin, xalqın diqqətini Dağlıq Qarabağda baş verən proseslərdən yayındırmaq məqsədi ilə atdığı ilk addımı Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların tarixi torpaqlarımızdan qovulması ilə başlayan deportasiyasının son mərhələsinin başlanğıcına "xeyir - dua" verilməsi oldu. Nəticədə hadisələrin ilk aylarında *"Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqədar respublikada Ermənistan SSR-dən qovulmuş 33942 ailə, 160875 azərbaycanlı qeydə alınmış və onlar respublikanın 50 şəhər və rayonunda müvəqqəti məskunlaşdırılmışdılar"* [14, v.241].

Tezliklə respublikada siyasi vəziyyət daha da pisləşdi, ardınca Xankəndi şəhəri yaxınlığında azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər zorla boşaldıldı. Ardınca *"erməni silahlı birləşmələri Xocalıda azərbaycanlılara qarşı müxtəlif cinayətlər - silahlı təcavüz, insanlıq əleyhinə cinayətlər və soyqırım cinayətləri törətmişdilər"* [2, s.120]. Bunlar 1988-ci ilin fevralın 21-də Sov.İKP MK Siyasi Bürosunda qəbul edilmiş qərarın icrası istiqamətində yenicə atılmış ilk addımların səmərəsini heçə endirdi. Çünki əlverişli məqam, fürsət əldən verilmişdi və bu hal vilayətdəki separatçı qüvvələrin özbaşınalıqlarını daha da gücləndirmişdi.

Ən kədərli hadisələrdən biri də bu oldu ki, *"Azərbaycanlıların yaşadığı Nüvədi kəndinin əhalisi 1991-ci il avqustun 8-də sovet əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu* [6, s.139]. Bundan sonra əl - qolları açılmış erməni separatçıların Azərbaycana ərazi iddialarının vilayətin hüduqlarından kənara çıxaraq onun inzibati sərhədləri boyu ətraf rayonların işğal edilməsi yolu ilə vilayətin ətrafında təhlükəsizlik qurşağı yaratmaq məqsədinə xidmət edəcək yeni gizli siyasi planların hazırlanmasına başlandı.

İttifaq rəhbərliyindən hələ də vilayətdəki özbaşınalıqların qarşısının alınmasını gözləyən respublika rəhbərliyinə, Azərbaycan ictimaiyyətinə təlqin edilirdi ki, onlar münaqişəni yatırmaq üçün gücdən yox, yalnız partiya xəttinə uyğun inandırma metodundan istifadə etməlidir. *"Sov.İKP MK-nın 1989-cu il fevralın 29-da keçirdiyi iclasında baş vermiş hadisənin siyasi tərəfi maksimal dərəcədə arxa plana keçirilərək, millətlərarası münaqişə xuliqanlıq hadisəsi kimi qələmə verildi"* [8].

Bütün bunlar onu göstərirdi ki, Moskva vilayətdə baş verənlərin qarşısını almaqdan daha çox, onların səbəblərini müxtəlif vasitələrlə təhrif etməyə, ən əsası hadisələrin Dağlıq Qarabağdakı erməni dairələrinin separatçılıq çıxışları ilə deyil, xristian - müsəlman qarşıdurması, guya vilayətdə illərlə yığılıb qalmış sosial - iqtisadi problemlərin Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən vaxtında həll edilməməsi, vilayətin rəhbər təşkilatlarının əhali arasında aparmalı olduğu sovet beynəlmiləçiliyi təbliğatının zəifliyi və digər əsas olmayan bəhanələrə əsaslandırmağa çalışırdı.

Bu baxımından Moskvanın Bakıya tez-tez ezam etdiyi rəsmilərdən biri - Sov.İKP MK katibi Q.Razumovskinin 24 fevral 1989-cu ildə respublikanın partiya və təsərrüfat fəallarının toplantısında söylədiyi fikirlər qeyd edilməlidir. O bildirirdi ki, *“Yerevanda Azərbaycan milli teatrı var, Bakıda erməni teatrı yoxdur, Dağlıq Qarabağda retranslyator olmadığı üçün erməni dilində verilişlər göstərilmir* [16, v.5].

Bu cür yanaşma ölkə rəhbərliyinin hadisələrin təqsirkarlarını müəyyən edib cəzalandırmaq, vilayətdə qanunçuluğu bərpa etmək əvəzində balanslı siyasət yürütmək kimi ənənəvi mövqeyinin bir daha davamı demək idi.

Burada xüsusi təəssüfləndirici hallardan biri də bu idi ki, SSRİ rəhbərliyi bir tərəfdən vilayətdə baş verən hüquq pozuntularının, qanunazidd hərəkətlərin yolverilməzliyindən bəhs edir, digər tərəfdən isə erməni separatçıların Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə hazırladığı gizli planlarını şahmat gedişləri kimi ardıcıl həyata keçirilməsinə rəvac verirdi. Əgər belə olmasaydı, rəsmən *“1988-ci ilin fevralın sonunda ittifaqın ən yüksək idarəçilik orqanı səviyyəsində “ermənilərin iddiasının”, dövlətin mövcud milli ərazi quruluşunun dəyişdirilməsinə cəhdin yolverilməz olduğunun sözdə bəyan edilməsinin ardınca vilayətdə işdə buna rəvac verən növbəti addımlar atılmazdı”* [8].

Həmin ilin fevralın 24-də M.Qorbaçovun köməkçisi X.Şahnazaryanın xahişi ilə özlərini erməni ziyalıları adlandıran, əsil həqiqətdə isə *“vilayətdə və Ermənistanda millətçilik, separatçılıq hərəkətinin nəzəri platformasını və ideologiyasını hazırlayan 2 qatı cinayətkar millətçininin - S.Kaputikyanın və Z.Balayanın M.Qorbaçov tərəfindən qəbulunun təşkili”* həqiqətdə bir çox gizli mətləblərdən xəbər verirdi [3, s.8].

İttifaq rəhbərliyinin Azərbaycanın diqqətini Qarabağdakı vəziyyətdən uzaqlaşdırmağa yönələn tədbirlər sırasında növbəti addım kimi *“1988-ci ilin fevralında Sumqayıt hadisələrinin baş verməsi”* [7, s.11] ittifaqın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən əvvəlcədən düşünüldü və gizli şəkildə hazırlanmış hadisələrin senarisində növbəti gediş idi. Sumqayıt hadisələrinin tədqiqatçıları prof. H.Sadiqov və prof. R.Məmmədov haqlı olaraq bildirirlər ki, *“Sumqayıtda törədilmiş 1988-ci il fevral hadisələrindən mümkün qədər çox bəhrələnmək, dünya ictimaiyyəti nəzərində azərbaycanlıların zalım, qəddar, qaniçən, barbar obrazını yaratmaq və guya bu səbəbdən də onlarla birgə yaşamağın qeyri-mümkünlüyü haqqında fikir formalaşdırmaq məqsədi güdən erməni millətçiləri dəridən-qabıqdan çıxır, hər cür vasitələrə əl atırlar.”*[10, s.157]

İllər keçdikcə, həmin faciədən uzaqlaşdıqca, bəzi müəmmalı məqamlara aydınlıq gətirmək mümkün olmuşdur. Lakin bu da qeyd edilməlidir ki, hadisələr ərəfəsində ittifaq rəhbərliyinin birbaşa göstərişi ilə vilayətdə ermənilərin cinayətkar hərəkətlərinə haqq qazandırılması üçün *“tutarlı”* səbəblər hazırlanmalı idi.

Həmin günlərdəki hadisələrlə bağlı çoxlu müəmmaların tam açılması, ictimailəşdirilməsi, görünür, hələ bundan sonra da bir müddət baş tutmayacaq. Bu müəmmalardan birini qeyd edək. Faciənin məhz baş verdiyi gündə ittifaqın, hətta Avropa xarici informasiya agentliklərinin müxbir və repartyorlarının çəkiliş aparatları ilə nəyisə durub gözləmələri şəhər sakinlərinin diqqətindən yayınmamışdı. Sözsüz ki, bu cür insanları ciddi səbəb, habelə rəsmilərin icazəsi olmadan cəmi bir neçə saat sonra baş verəcək hadisələri lentə almaq üçün dəvət etmək, bir yerdə toplamaq qeyri - mümkün idi.

İttifaqın inzibati orqanlarının apardığı istintaq materiallarında hadisəni törədənlər, onun icraçıları, zərərçəkənlər, öldürülənlər haqqında çoxlu faktik materiallar, hesabatlar var. Lakin bunlar hamısı aysberqin görünən tərəfi idi. İ.Əliyev qeyd etmişdir ki, *“Sumqayıt hadisələrindən istifadə edib Azərbaycana qarşı qarayaxma kampaniyası daha geniş vüsət alır və nəticə etibarilə Dağlıq Qarabağda münaqişə baş verir”* [4, s.66].

Həmin hadisədən artıq 34 il keçməsinə, bu günədək postsovet məkanında, habelə xarici müəlliflər tərəfindən hadisənin əsil mahiyyətindən, bir çox həqiqətlərdən bəhs edən onlarla kitablar

yazılsa, tədqiqatlar aparılsa da, eyni zamanda günahkarların rəsmən müəyyən olunmasına baxmayaraq, M.Qorbaçov başda olmaqla bu işdə təqsiri olanlar hələ də cəzalandırılmamışdır.

Sumqayıt hadisələri vilayətdə, ardınca Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı zorakılıq və vəhşiliklərin gücləndirilməsi üçün bəhanə və fürsət oldu.

Moskvada geniş tirajla yayımlanan "Trud" qəzetinin Dağıstan və Azərbaycan üzrə xüsusi müxbiri Lev Əsgərovun yazısı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müəllifin SSRİ DTK-nın arxivində üzərində "Azərbaycan. Məlumatlar. Təkliflər. Tövsiyələr" sözləri yazılmış qovluqda rast gəldiyi faktlar və məlumatlar istər vilayətdə, istərsə də mərkəzdə Dağlıq Qarabağ hadisələrinin, o cümlədən Sumqayıt hadisələrinin əvvəlcədən planlaşdırılmasına hazırlığın illərlə əvvəl başladığını sübut edirdi [12].

Bu sənədlərin məzmunu əsasən iki istiqaməti əhatə edir. Birinci istiqamət vilayətdə, eləcə də Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı törədilən təxribatlara, separatçı çıxışlara hazırlıq işləri haqqında çoxsaylı məlumatları əhatə edir. İkincisi istiqamət isə respublika rəhbərliyinin, dövlət təhlükəsizlik sistemi strukturlarının mərkəzə müraciətləri və vəziyyətin aradan qaldırılması üçün etdiyi təkliflərindən ibarətdir.

Yenə həmin qovluqda 33 səhifədən ibarət "Siyasi Büroya və şəxsən M.Qorbaçova" adlı məktubun taleyi də xüsusi maraq doğurur. Belə ki, məktubu imzalamış Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından Z.Bunyadov, A.Mirzəcanzadə, A.Milman, o vaxt Azərbaycan KP MK-nın birinci katibinin köməkçisi olmuş V.Kesarın familiyalarının altından karandaşla çəkilmiş xəttin artıq bəhs etdiyimiz X.Şahnazaryana məxsusluğu açıq aydın idi [12]. Müraciətin sonuncunun dərkənarı ilə o vaxtki SSRİ DTK-nın sədri B.Kryuçkova göndərilməsinin nə ilə nəticələcəyini anlamaq o qədər çətin deyildi. Digər tərəfdən, X.Şahnazaryanın adlarını xüsusi işarələdiyi ziyalılara qarşı o vaxt respublikada gizli təqiblərin başlanması da təsadüfi deyildi.

Sumqayıt hadisələrinin əsil mahiyyətindən ətraflı bəhs edilmiş həmin məktubun o günlərdə ittifaqın "İzvestiya", "Pravda" və digər nüfuzlu qəzetlərinə ünvanlanmasına baxmayaraq, Moskvanın məsələ haqqında əvvəlcədən "hazırlanmış" mövqeyini nəzərə alan redaktorlar onu dərc etməkdən imtina etmişdilər.

Daha bir vacib faktı qeyd etmək istərdik. Sumqayıt hadisələri haqqında SSRİ Ali Sovetində keçirilmiş müşavirədə azərbaycanlı *deputatın* "Sumqayıt hadisələri məlum qüvvələr tərəfindən təşkil edilməmişdirmi?" - sualına M.Qorbaçov cavab vermişdi ki, "heç kəs heç nə təşkil etməmişdi, sadəcə olaraq qoşunlar şəhərə bir qədər gecikmişdilər, vəssəlam. Sadəcə biz vilayətin yeni statusundan danışırıdık, bu zaman Sumqayıt hadisələri baş verdi" [11, c.82].

Bu cavab ölkə başçısının Dağlıq Qarabağ hadisələrinin gedişində dəfələrlə etdiyi riyakarlıqlardan biri idi. Çünki M.Qorbaçovun ixtiyarında, cəmi 28 kilometrlik məsafədə yerləşən Bakıda, eləcə də digər şəhərlərdə on minlərlə hərbiçinin olduğu, onun vaxtaşırı bütün ölkə üzrə operativ informasiyalar alması bir yana qalsın, bu informasiyaları ona çatdıran X.Şahnazaryanın və digər ermənilərin bu ərəfədə vəziyyətdən xəbərdar olmamaları qeyri - mümkün idi.

Dağlıq Qarabağdakı özbaşınalıqlara münasibətdə ittifaq rəhbərliyinin xalqı qəzəbləndirən bu mövqeyini də qeyd etmək lazımdır ki, M.Qorbaçovun baş verənlərin mahiyyətini yaxşı dərk etdiyi halda, elan edilmiş "aşkarlıq" və "yenidənqurma" kampaniyalarının gedişində guya sovet rejimi dövründə on illərlə mövcud olmuş ictimai, siyasi, milli problemlərə yeni nöqtəyi - nəzərdən yanaşılmasının mümkünlüyü barədə danışması cəfəngiyyat idi. Sovet liderinin "yenidənqurma sınıxdırılmış xalqların milli - azadlıq hərəkəti üçün əlverişli şərait yaratmışdır" ifadəsi [9, s.38] vilayətdəki cinayətkar separatçıların özbaşınalıqlarına haqq qazandıрмаğa, respublika rəhbərliyinin hadisələrə münasibətini, mövqeyini neytrallaşdırmağa xidmət edirdi. Bütün bunlar bir daha açıqca göstərirdi ki, Qarabağ problemindən Azərbaycanı əldə saxlamaq üçün istifadə olunur.

Ola bilsin ki, ittifaq rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ problemini yaratmaqla Azərbaycanda oyanmaqda olan xalq hərəkətinin qarşısını almaq, yaxud onun istiqamətlərini özü üçün əlverişli səmtə yönəltmək niyyətində idi. Lakin hadisələr mərkəzin gözləntilərinin əksini ortaya qoydu.

Mərkəzin Dağlıq Qarabağ problemini yaratmaqla milli - azadlıq hərəkatının perspektivlərinə onun başlanğıcında son qoymaq niyyətinə, buna xidmət edən bütün cəhdlərə qarşı çıxan xalq kütlələri üçün isə ən əsas vəzifə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasının qarşısını almaq idi.

Moskvanın fikrincə, bu vəziyyətdə, Azərbaycan və Ermənistanda rəhbərliyin dəyişilməsi ən azı bir müddət bu respublikalarda siyasi sabitliyə nail olmağa kömək edər, əhalinin diqqətini müzakirə edilən, həlli təcili tələb olunan problemlərdən uzaqlaşdırı bilərdi.

Bəzi müəlliflər həmin günlərdə K.Bağırovun vəzifədən getməsi haqqında Moskvaya ərizə ilə müraciət etməsini bildirsələr də, fikrimizcə, bu həqiqət kimi qəbul oluna bilməz. Moskvanın eyni vaxtda hər iki respublikada birinciləri dəyişməsi, həm də mərkəzin Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində, SSRİ-nin dağılmasına qədər kimin günahkar olmasından asılı olmayaraq, balanslı siyasət yürütməsini göstərən inkaredilməz faktlardan biri idi.

Beləliklə, vəziyyətin sabitləşməsində maraqlı olmayan mərkəz həmişə olduğu kimi yalnız kadr dəyişikliklərinə üstünlük verdi. Azərbaycan hakimiyyəti isə təşəbbüsü ələ almaq, respublikanın hüquqlarını müdafiə etmək və xalqı böhrandan çıxarmaq üçün heç bir iş görə bilmədi. Vəziyyətin nəzarətdən çıxacağından qorxuya düşən Moskva respublika rəhbərliyini dəyişməklə xalqın qəzəbinin qarşısını almaq niyyətində idi. Bu niyyətin icrası özünü çox da gözlətmədi.

Azərbaycan KP MK-nın 21 may 1988-ci ildə keçirilən plenumunda Moskva daha bir məkrli məqsədinə nail ola bildi. Plenumda iştirak edən Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü Y.Liqaçov bildirdi ki, *“bu günlərdə K.Bağırov yoldaş Sov.İKP Siyasi Bürosuna səhhəti ilə əlaqədar tutduğu vəzifədən azad edilməsi xahişi ilə müraciət etmişdir. Xahiş təmin edilmişdir və yoldaş K.Bağırov səhhəti ilə bağlı təqaüdə göndərilmişdir... Siyasi Büro Azərbaycan KP MK-nın I katibi vəzifəsinə namizəd məsələsini müzakirə edərək bu vəzifəyə Ə.Vəzirovun seçilməsini tövsiyə etmişdir”* [13, v.3-4]. Beləliklə, 1988-ci ilin mayın sonunda uzun illər Azərbaycandan kənarda yaşamış Ə.Vəzirov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində K.Bağırovu əvəz etdi.

Qeyd edildiyi kimi, bununla eyni vaxtda Ermənistan SSR rəhbərliyinin dəyişdirilməsi vilayətin Azərbaycandan ayrılması planını daha da tezləşdirmək məqsədinə xidmət edəcək siyasi mülahizələrlə bağlı idi.

Beləliklə, apardığımız tədqiqat göstərdi ki, Dağlıq Qarabağ konfliktinin, onun ətrafında baş verənlərin əsas günahkarı, ilk növbədə Moskva, “erməni aşığı” M.Qorbaçov idi. Təəssüflər ki, Qarabağ müharibəsinin baş verməsinin və onun törətdiyi fəlakətlərin əsas səbəbkarı olan M.Qorbaçov öz layiqli cəzasını almamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağayev N. Meydan hərəkatı barədə: <https://azrefs.org/elman-ceferli-tebriz-agayev.html?page=5>
2. Ermənistanın işğalçı siyasətinin iflası. Məqalələr toplusu /Lay. müəll. E. Süleymanov. –Bakı, – 2019. –304 s.
3. Əhmədov, E. Sumqayıt hadisələri SSRİ DTK-nın hazırladığı planın tərkib hissəsi idi // Xalq. – 2020, 29 fevral. – s.8.
4. Əliyev, İ. İnkişaf - məqsədimizdir: [105 cildə] / İ.Əliyev. –Bakı: Azərənşr, 98-ci kitab. noyabr 2019 - dekabr 2019. –2019, –392 s.
5. Əliyev, İ. İnkişaf - məqsədimizdir: [105 cildə] / İ.Əliyev. –Bakı: Azərənşr, 103-cü kitab. may 2020 - iyun 2020. –2020, –392 s.
6. Əsgərova, C.M. Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsi və siyasi durum (1989-1991-ci illər) // –Bakı, Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, –2013. №3, – s.134-140.
7. İsmayılov, A. Sumqayıt – SSRİ-nin süqutunun başlanğıcı prosesi / A. İsmayılov. –Bakı: Çarşıoğlu, –2010. –204 s.
8. Kreçetnikov, A. “Qara bağ”: SSRİ dağılmağa nədən başladı: [URL] https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/02/130212_karabakh_history

9. Nəcəfov, E. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının xüsusiyyətləri // –Bakı: Azərbaycan bu gün və sabah. –2007. № 5, –s.29-38.
10. Sadiqov, H. Sumqayıt-milli əsarət ya milli səxavət? / H.Sadiqov, R.Məmmədov. –Sumqayıt, –2004. –160 s.
11. Али-Заде, З. Азербайджан: конец второй республики. 1988-1993 / З.Али Заде, Р.Агаев. – Баку, –2006. –615 с.
12. Архивные документы Лубянки раскрыли причины трагедии в Сумгаите:[URL] / <https://www.infox.ru/news/251/231366-arhivnye-dokumenty-lubanki-araskryli-priviny-tragedii-v-sumgaite>
13. Материалы 11-го пленума ЦК КП Азербайджана от 21 мая 1988 г. // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv, Fond № 1, siyahı №83, iş № 7, vərəq –1-186.
14. О работе проводимой по обустройству беженцев из Армянской ССР и возмещению причиненного им материального ущерба // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv, Fond № 411, siyahı №56, iş № 27, vərəq – 241-256.
15. Помпеев, Ю. Кровавый омут Карабаха / Ю.Помпеев. –Баку: Азербайджан, –1992. –208 с.
16. Протокол собрания партийного актива Азербайджана. 24 февраля 1989 года // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv, Fond № 1, siyahı №83, iş № 180, vərəq – 5-7, 22.

РЕЗЮМЕ
ПРЕСТУПНАЯ РОЛЬ РУКОВОДСТВА СССР В РАЗВЯЗЫВАНИИ
НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Азизова Р.Я.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, война, преступность, Москва, виновные*

Хотя корни нагорно-карабахского конфликта уходят в предыдущие десятилетия, заключительный этап, приведший к политическому кризису, войне и более чем 33 годам горя и несчастий, начался под влиянием армянских приспешников Горбачева. На сегодняшний день написаны, исследованы и официально идентифицированы десятки книг на постсоветском пространстве, а также зарубежными авторами об истинной природе случившегося и многих истинах.

Исследование показало, что главным виновником нагорно-карабахского конфликта и того, что происходило вокруг него, была, прежде всего, Москва, М.Горбачева. К сожалению, М.Горбачев, главный виновник карабахской войны и ее бедствий, не понес заслуженного наказания.

SUMMARU
THE CRIMINAL ROLE OF THE USSR LEADERSHIP IN UNLEASHING
THE NAGORNO-KARABAKH WAR

Azizova R.Y.

Key words: *Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, war, crime, Moscow, guilty*

Although the roots of the Nagorno-Karabakh conflict go back to previous decades, the final stage, which led to a political crisis, war and more than 33 years of grief and misfortune, began under the influence of Armenian minions around Gorbachev. To date, dozens of books have been written, researched and officially identified in the post-Soviet space, as well as by foreign authors about the true nature of what happened and many truths.

The study showed that the main culprit of the Nagorno-Karabakh conflict and what was happening around it was, first of all, Moscow, M. Gorbachev's "Armenian lover". Unfortunately, M. Gorbachev, the main culprit of the Karabakh war and its disasters, did not suffer the deserved punishment.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.03.2021
	Son variant	07.01.2022

UOT 94.

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_65

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA SSRİ – TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA

KƏRİMOVA SAMİRƏ ƏKBƏR qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant*samira.kerimova80@mail.ru*Açar sözlər: Türkiyə, SSRİ, boğazlar məsələsi, NATO, ABŞ, Avropa dövlətləri*

Sovet rejiminin dağıldıqdan sonra Rusiya Federasiyası özünü keçmiş SSRİ-nin varisi elan etdi. Ona görə də XX əsrin 50-ci illərində SSRİ-Türkiyə münasibətləri bu gün Rusiya-Türkiyə münasibətləri təmsalında davam edir. Bu bir həqiqətdir ki, müasir Türkiyə XX əsrin 50-ci illərindəki Türkiyədən hərbi, siyasi və iqtisadi gücünə görə müsbət mənada kəskin şəkildə fərqlənir. Ancaq müasir Türkiyənin Rusiya Federasiyası ilə münasibətləri Avropa və ABŞ-la olan münasibətlərində müəyyən dərəcədə problemlər yaradır ki, bu da XX əsrin 50-ci illərində gedən proseslərin bəzi məqamları ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan problemin araşdırılması müasir dövr tarixşünaslığı üçün aktualdır.

Boğazlara və Şərq vilayətlərinə iddialar irəli sürməklə Sovetlər Birliyi tək Türkiyə üçün deyil, özü üçün də əlavə problemlər yaratdı. 1950-ci illərin ikinci yarısında Stalin kursunu təftiş edən, Sovet rəhbərliyi daxilində Malenkov, Molotov və Kaqanoviç qruplaşmasına qarşı mübarizə aparan Sov.İKP MK-nın Baş katibi Nikita Xruşov Türkiyəyə münasibətdə buraxılan səhvlərdən öz əleyhdarlarına qarşı məharətlə istifadə etdi. [8, s.507]

N.Xruşov hökumətinin xarici siyasətinin ilk prioritetlərindən biri Türkiyə ilə olan münasibətləri nizama salmaqdan ibarət idi. Türk hökumətinin Sovet Rusiyasına qarşı soyuq münasibət göstərməyinin bir səbəbi güvənməmək idisə digər səbəbi rusların türk hökumətinə qarşı mənfi təbliğat aparmasından ibarət idi. Sovet Rusiyasının bir tərəfdən Türkiyəyə yaxınlaşmaq siyasətini davam etdirərkən, digər tərəfdən Yuqoslaviyanı Balkan paktından ayıraraq paktın dağılmasını sürətləndirmək, Yaxın Şərqdə Misir və Suriyanı Türkiyəyə qarşı istifadə etmək cəhdləri Türkiyə tərəfindən heçdə yaxşı qarşılanmırdı.

Sovet Rusiyasının siyasi və iqtisadi sahədə əməkdaşlıq təklifləri 1956-1957-ci illər ərzində də davam etmişdir. 1956-cı ilin martın 16-da 1921-ci il müqaviləsinin 35-ci il dönümü münasibətilə Pravda və İzvestiya qəzetlərində Türkiyə-SSRİ dostluğunun tarixi və bu dostluğun yenidən bərpa edilməsinin hər iki dövlət və Yaxın Şərqdə sülhün təmin edilməsində faydalarından bəhs edən yazı dərc edilmişdir. [24, s. 401]

1957-ci ilin iyulun 13-də SSRİ Türkiyənin ixrac edəcəyi neft və digər məhsullar üçün uzun müddətli kredit ayıra biləcəyini bildirmişdi. [14, s.437] Türkiyə tərəfi isə bu təkliflə maraqlanmamış, hətta Baş Nazir A.Menderes Amerika radiosuna verdiyi müsahibəsində Misir və Suriyanı nəzərdə tutaraq Rusiyadan “silah alan ölkələrin sülhə xidmət etdiyini qəbul etmək çətindir” deyər bildirmişdi.

50-ci illərin ikinci yarısında Yaxın Şərqdə yaranmış bir sıra böhranlı hadisələr çox qısa zaman ərzində Sovet-Türk münasibətlərini gərginlik həddinə çatdırmışdı. 1950-ci illərdə beynəlxalq mühit və xüsusilə Yaxın və Orta Şərq bölgəsi böyük problemlərin və əhəmiyyətli qarşıdurmaların yaşandığı bir əraziyə çevrildi. SSRİ bölgəyə hərbi texnika və mütəxəssislər göndərərək burada nüfuz qazanmağa və kommunist ideologiyayı yaymağa çalışır, ABŞ, Fransa və İngiltərə isə bu

təşəbbüslərə qarşı regional əməkdaşlıq və müdafiə təşkilatları quraraq tədbirlər görməyə çalışdılar. [13, s. 213-214]

Qərb dövlətlərinə görə Yaxın və Orta Şərqi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Türkiyə önəmli rola malik idi və kommunizm təhlükəsinə qarşı mübarizədə Türkiyədən istifadəni planlaşdırırdılar. Əhalisi müsəlmanlardan ibarət olan, Qərbin dəyərləri və idarə sistemini mənimsəyən Türkiyə Yaxın Şərqi dünyəvi sistemlə tənzimlənməsində nümunə ola bilərdi. Bu çərçivədə Türkiyə qərblə şərq arasında körpü rolunu oynamağa başlamışdı. Bölgədə ittifaq yaratmaq üçün ilk addım 1955-ci ildə Suriya, İraq və Livana səfərlər edilərək atılmışdı. Lakin bu ittifaqa sadəcə İraq müsbət yanmış və 1955-ci ildə iki ölkə arasında müqavilə imzalanmışdı. Daha sonra müqaviləyə İngiltərə, Pakistan və İranda qoşularaq ittifaqı genişləndirmişdi. [11, s. 65-66]

ABŞ isə həm Misir və Səudiyyə Ərəbistanını narahat etməmək, həm də SSR-in bölgədə daha da aktiv siyasət yeritməsinə şərait yaratmamaq üçün bu pakta qoşulmadı. [7] 1955-ci ildə qurulan Bağdad Paktı bölgədə ciddi mənfi təsirlər göstərdi. Ərəb dünyasındakı keçmiş siyasətlərdən qaynaqlanan mənfi görüntü, Türkiyə baxımından daha da pis bir vəziyyət aldı. Eynilə, Türk-Sovet münasibətlərinin gərginləşdiyi müşahidə edilmişdir. Pakt, Ərəb Birliyi və Ərəb Təhlükəsizlik Müqaviləsinin üzvü olan İraqın bölgədə təcrid olunması ilə nəticələndi. Məsələyə münasibətdə Türkiyəyə gəlincə isə Türkiyə tərəfinin Süveyş böhranına göstərdiyi reaksiya diqqət çəkən məqamlardan biri olmuşdur. Kanala müdaxilə edən dövlətlər- İngiltərə və Fransa NATO-nun müttəfiqləri, İngiltərə isə eyni zamanda Bağdad Paktına üzv ölkədir. Bu baxımdan NATO-nun üzvü olan Türkiyə bitərəf qalaraq ABŞ-a dəstək vermişdir. [22, s.74]

Yaxın Şərq ölkələrində vəziyyəti normallaşdırmaq üçün Türkiyə, İsraildəki Türk səfirini geri çağırırdı. [21, s.128-129] Ancaq bu cəhdlər bir jest olmaqdan daha irəli gedib çıxa bilmədi və ərəblər üzərində istənilən təsiri yaratmadı. Çünki İsrailə olan münasibətlər Türkiyə-ABŞ münasibətlərinə təsir edən bir faktor olduğundan Türkiyə İsrailə münasibətlərində korlanmasını istəmirdi. Və buna görə də səfirin geri çağırılmasından öncə qarşı tərəfə bunun nə məqsədlə olduğunu izahı verilmişdi. [3, s.93]

Bu dövrdə SSRİ ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərə təsir edən digər amil Suriya hadisələri idi. SSRİ-nin Suriya böhranı ilə bağlı siyasətində əsas məqsədi Qərbin Yaxın Şərqdə müdaxiləsinin qarşısının almaqdan ibarət idi. Və bu yolla Yaxın Şərq siyasətində həll edici rol oynamışdı. 1953-cü ildə Beyrutdakı nümayəndəliyini Dəməşqə köçürən SSRİ, 1955-ci ildə Bağdad paktının yaradılması ilə Suriyadakı təmsilçiliyini Səfirlik səviyyəsinə qaldırdı. 1955-ci ilin oktyabrında Suriyanın Misirlə müdafiə ittifaqının bağlanması onun sentyabrda SSRİ ilə silah ticarəti haqqında müqavilə imzalamasına kömək etmiş oldu. Süveyş böhranı ilə əlaqədar olaraq İngiltərə və Fransa ilə diplomatika münasibətləri kəsmiş Suriyada nüfuz uğrunda ABŞ və SSRİ arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Suriya bu məsələdə SSRİ ilə münasibətlərə üstünlük verərək ABŞ "Eyzenhauer doktrinası"nı rədd etmiş, 1957-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı ilə iqtisadi və texniki sahədə əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalamışdı. [9, s.185]

Türkiyənin məsələ ilə bağlı narahatlığı ondan ibarət idi ki, SSRİ-dən alınan silahlarla Suriya cənubdan təhlükəyə çevriləcəkdə. Türkiyə bu narahatlığını 1956-cı ilin sentyabrından bildirməyə başladı. Türkiyə SSRİ-nin Sputnik ilə əldə etdiyi texnoloji üstünlüyünü təbliğat vasitəsi kimi istifadə edərək, bu yolla Qərb bloku daxilində birliyi pozaraq Yaxın Şərqə sızmağı hədəflədiyini iddia etdi. Buna uyğun olaraq Türkiyə 1956-cı ilin noyabrın 14-də Qərb müttəfiqlərinə məmoranum təqdim etdi. Məmoranuma görə SSRİ-nin Yaxın Şərqlə bağlı yürütdüyü siyasətin əsas məqsədi aşağıdakı kimi idi: 1. Bağdad paktını ləğv etmək; 2. Türkiyəni mühasirəyə alaraq təcrid etmək; 3) Yaxın Şərqdə bazalarının sayını artırmaq; 4. ABŞ və İngiltərəni Yaxın Şərqdən çıxarmaq. [17] Məmoranumda Suriyanın bu qədər güclü silahlanmasından sonra Türkiyənin bölgədə müharibə elan etmədən baş verəcək silahlı hücumda iştirak etmə ehtimalına da toxunulub. O, bu qətiyyətlərin daha üç hadisədə özünü büruzə verdiyini iddia edirdi: SSRİ təyyarələri Türkiyə ərazisi üzərində uçurdu, Suriya sürətlə SSRİ-nin hərbi bazasına çevrilirdi və sona qədər özünü müdafiə etmək əzmində olan, lakin gücü çatmayan İran özünü təhlükədə hiss edirdi. Türkiyənin

narahatlığı ondan ibarət idi ki, SSRİ-dən alınan silahlarla Suriya cənubdan təhlükəyə çevriləcək. Türkiyə 14 noyabr 1956-cı ildə Qərb müttəfiqlərinə memorandum təqdim etdi. SSRİ-nin Yaxın Şərqlə bağlı yürütdüyü siyasətin mövcud məqamı belə idi: 1) Bağdad paktını ləğv etmək; 2) peykə çevirə bilmədiyi Türkiyəni mühasirəyə alıb təcrid etmək; 3) bir-iki yenisini əlavə etmək. Yaxın Şərqdə peyklər; 4) ABŞ və İngiltərəni Yaxın Şərqdən çıxarmaq. [18, s.99]

Bu memorandum SSRİ-nin Türkiyəyə qarşı dost münasibəti noyabrın 27-də Moskva radiosunda və "Pravda"-da çıxan xəbərlərlə əksinə çevrildi. İki dövlət arasında artan gərginlik İngiltərəni noyabrın 29-da SSRİ-nin Türkiyəyə hücum edə biləcəyini düşünməyə vadar etmişdi. Suriyadakı hadisələrlə bağlı iki dövlət arasında gedən məktublaşmalar, notalar mübadiləsi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Suriyada sovet tərəfdarlarının çevriliş etməsi və Türkiyənin Suriya ilə sərhəddinə hərbi qüvvə yerləşdirməsi SSRİ tərəfindən müsbət qarşılanmamışdı. İlk olaraq sentyabrın 10-da Bulqanin Menderese məktub göndərdi. [12, s.258] O məktubuna SSRİ-nin son zamanlar iki ölkə arasında münasibətlərin dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad əsasında qurulmasına cəhdlər etdiyini və bu prosesin addım-addım getdiyini xatırlatmaqla başladı. Bu məktub Suriya böhranı zamanı SSRİ-nin Türkiyəyə etmiş olduğu ilk xəbərdarlıq olaraq önəmli hadisə idi. Bu məktubun ardınca SSRİ Türkiyəyə 11 sentyabrda nota göndərdi. Notada Türkiyənin Suriyaya hücum hazırlığında olduğundan bəs edilirdi. Menderes Bulaginın notasını sentyabrın 30-da cavablandırdı. Cavab məktubunda ikitərəfli münasibətlərin tarixi xatırladılaraq İkinci Dünya müharibəsindən sonra baş verən hadisələrdə Sovet İttifaqının günahkar olduğu bildirilib. Türkiyə SSRİ-nin münasibətləri yaxşılaşdırmaq cəhdlərinə müsbət yanaşdığını söyləsədə bunun sadəcə sözdən ibarət olduğunda xüsusi vurğulayırdı. Türkiyə bu sözlərin yəinə yetirilməsi üçün SSRİ tərəfində əməli addımların atılmasını gözləyirdi. [15, s.5] Suriyada öz növbəsində oktyabrın 9-da Türkiyəyə nota verərək Türkiyənin sərhədə hərbi qüvvə yerləşdirməsinə qarşı çıxmışdır. [20, s.2] Türkiyə isə cavab notasında qüvvələrin öz təhlükəsizliyini müdafiəsi üçün olduğunu bildirərək Suriyanın təhdidlərini rədd etmişdi. [4, s.3]

Nəhayət, oktyabr ayında Türkiyənin təkbaşına Suriyaya müdaxiləsi gündəmə gəldikdə ABŞ belə bir halda SSRİ-nin Türkiyəyə müdaxiləsinin qaçılmaz olacağını düşünərək bunun qarşısını almağa çalışdı. ABŞ-ın Xarici İşlər Naziri C.F.Dalles sentyabrın 9-da və oktyabrın 11-də SSRİ-nin Türkiyəyə hücum edəcəyi təqdirdə ölkəsinin buna biganə qalmayacağını və baş verəcək olan hadisələrdən Sovet İttifaqının məsuliyyət daşıyacağını söyləyirdi. 1957-ci ilin oktyabrın 10-da Eyzenhauer isə elan etdiyi doktrina çərçivəsində Türkiyəni dəstəklədiyini açıqlamış, 25 oktyabrda İngiltərə Baş Naziri ilə ortaq bəyanat yayaraq Türkiyəyə qarşı yönəldilən Sovet təhdidlərinə lazım gələrsə NATO müqaviləsinin 5-ci maddəsinə uyğun cavab veriləcəyini bildirmişdi. [16, s.162]

1957-ci ilin oktyabr ayında Suriya məsələni BMT-nin gündəliyinə çıxardı. SSRİ-də Türkiyənin Suriyaya hücum edəcəyi düşüncəsi get-gedə güclənirdi. 1957-ci il oktyabrın 29-da Xruşov Yaxın Şərqdə təhlükənin olmadığını və bütün məsələnin yanlış anlaşıldığını bəyan edərək, SSRİ-nin Türkiyəyə hücum etməyəcəyini elan etmiş oldu. Nəhayət 1957-ci ilin noyabr ayında Suriyanın Türkiyəyə qarşı sözlərini geri götürməsi və buna qarşılıq olaraq Türkiyənin də ölkə sərhəddinə yığmış olduğu hərbi qüvvələri geri götürməsi nəticəsində böhran sona çatdı. Türkiyə hökuməti 1957-ci il noyabrın 22-də və 1958-ci il yanvarın 17-də N. Bulganinin göndərdiyi mesajlara 1958-ci ilin yanvarın 20-də cavab vermişdir. Cavab məktubunda Türkiyə hökuməti Suriya hadisələrində suçlamaları rədd etmiş və iki ölkə arasında münasibətlərin normallaşdırmaq cəhdlərinin faydasız olacağını bildirmişdi. [16, s.437]

Türkiyə ilə SSRİ arasında yaranan gərginliyin digəri səbəbi isə İraqda baş verən hərbi çevriliş olmuşdur. ABŞ prezidenti Eyzenhauerin "Koreya müharibəsindən sonra ən böyük böhran" olaraq xarakterizə etdiyi və bütün dünya ilə birlikdə bölgəni də şoka salan çevriliş 14 iyul 1958-ci ildə general Əbdül Kərim Qasimin liderliyində həyata keçirilmişdi. [2] Türkiyənin İraqın yeni idarəsində iştirak edəcəyi xəbərləri Türkiyə-SSRİ münasibətlərinin yenidən gərginləşməsinə səbəb oldu. Türkiyənin hadisələrə müdaxiləsinin iki səbəbi vardı. Birincisi İraqın Bağdat Paktından çıxması Türkiyənin böyük əmək sərf etdiyi ittifaqı dağıdacaq və İraq yenidən ərəb dövlətlərinin yanına keçə biləcəkdi. İkincisi, İraqda Çevriliş Hökumətinə qarşı üsyan edən kürdlərin bir növ muxtar dövlət yaratmaq ehtimalı yarandı. Bu, Türkiyə və İran üçün qəbul edilməz bir hadisə idi. [10, s.131]

Bu hadisələr qarşısında SSRİ ilk olaraq iyulun 16-da Türkiyəyə şifahi bəyanat verərək Türkiyənin Yaxın Şərqdə sülhün qorunması üçün səy göstərəcəyinə ümid etdiyini bildirdi. ABŞ və İngiltərə Türkiyənin müdaxiləsi halında SSRİ-nin cavab verəcəyini düşünürdülər və bu iş onların da qarışa biləcəyini nəzərə alaraq Türkiyəni belə bir müdaxilədən çəkəndirməyə çalışırdılar. 1958-ci ilin 25 iyulunda SSRİ tərəfi isə Türkiyəyə verdiyi nota ilə İraqda baş verənlərə müdaxilə etməmək barədə yenidən xəbərdarlıq etmişdi. [19, s.5] Sovet Rusiyasının cəhdləri ilə Balkan və Bağdad paktları təsirsiz hala gətirildikdən sonra Türkiyə-Sovet münasibətləri müsbətə doğru inkişaf etməyə başlamışdı.

Türkiyə tərəfi 1960-cı ildən sonra Rusiyanın münasibətləri yaxşılaşdırmaq cəhdlərinə müsbət yanaşmağa başlamışdır. Türkiyənin 1955-ci ildən sonra Qərbdən lazımi iqtisadi yardımı əldə edə bilməməsi bu siyasətə təsir göstərmişdir. İki ölkə arasında münasibətlərin normallasmasını 1960-cı il yanvarın 9-da TBMM-dəki çıxışında dilə gətirən xarici işlər naziri F.R.Zorlu Sovet Rusiyasının torpaq tələblərindən əl çəkməsini böyük sevinclə qarşıladıqlarını bildirmişdi. [5, s.1] Daha sonra 1960-cı ilin aprelin 11-də iki ölkə başçılarının vermiş olduğu ortaq bəyanatda Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında yüksək səviyyəli görüş keçiriləcəyi, Baş Nazirlərin qarşılıqlı səfərlərinin təşkil olunacağı və ilk səfərində 1960-cı ilin iyul ayında Baş Nazir A. Menderes tərəfindən həyata keçiriləcəyi açıqlanmışdı. [6, s.2] Lakin 27 may 1960-cı ildə Türkiyədə baş verən hərbi çevriliş səbəbindən bu görüş baş tutmamışdı. [1, s.75-78]

1960-cı ilin oktyabr ayında Xruşşovun istəyi üzərinə xarici işlər naziri Səlim Sarperlə görüş keçirilmişdi. Bu görüşdə SSRİ tərəfi ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirməkdə çox istəklili olduqlarını hətta bunun üçün lazım gələrsə Qafqazdan qarşılıqlı surətdə hərbi qüvvələrini geri çəkə biləcəklərini təkliflərini vermişdilər. [17, s.774]

Çevrilişdən təxminən iki ay sonra, 1960-cı ilin avqustunda Türkiyəyə Yupiter raketləri yerləşdirildi və Türkiyədə, xüsusən də Şərqi Anadolu bölgəsində sovet təbliğatı aparan radiolara qarşı yeni radiostansiyalar yaradılmağa başladı. [23, s.265] Bütün bunlara baxmayaraq, 1963-cü ilin mart ayında SSRİ-Türkiyə arasında mal dövriyyəsini artırmaq barədə protokolun imzalanması münasibətlərin normal məcraya istiqamətlənməsindən xəbər verirdi.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, bəzi təzyiq və təhdidlərə baxmayaraq müasir Türkiyə XX əsrin 50-ci illərində olduğu kimi öz dövlət maraqlarını əsas tutaraq ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri ilə Rusiya Federasiyası arasında balanslaşdırılmış siyasətini davam etdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın, C. Uluslararası ilişkiler ortamında 27 Mayıs Müdahalesi. Doktora tezi. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi Yayınları, –1999. – s.75-78. –262 s.
2. Öztürkci, A., “Soğuk Savaş’ın 1950’li Yıllarda Orta Doğu’da Yaşanan Askeri Darbelere Etkileri” // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctad/issue/37020/424840>
3. Aykan M. The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s. International Journal of Middle East Studies. –USA, Cambridge University Press, February – 1993, –Vol 25, №1, –pp.91-110, s.93. <http://www.jstor.org/stable/164160>.
4. Cevabı notamızı dün Suriyeye tevde ettik // Cumhuriyyet qazetesi. – 1957, 17 ekim, –s.3
5. Cumhuriyyet qazetesi, –1960, 11 ocak, –s. 1.
6. Cumhuriyyet qazetesi, –1960, 12 nisan, –s.2.
7. Gönlübol, M. Sovyet İdeolojisi ve Dış Politika. SBF Dergisi. Ankara, 1968, 1(23), 163185. 09.10.2015, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/413/4543.pdf>.
8. Həsənli, C. SSRİ-Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı / C.Həsənli. –Bakı: Adiloğlu, – 2005, –544 s.
9. İsmayılov, R. Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi (1945-ci ildən sonrakı dövr) / R.İsmayılov, N.Axundova, A.Bağirova. Bakı: Çəşnoğlu, –2003, –592 s. –s.185.
10. Kürkcüoğlu, Ö. Türkiyənin Arap Ortadoğusuna qarşı politikası (1945-1970) / Ö. Kürkcüoğlu, – Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları. – 1972, №2, –c.27, –s.131.

11. Kürkçüoğlu, Ö. Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası: 1945-1970 / Ö.Kürkçüoğlu, –Ankara: Barış Kitap Basım ve Yayın Dağıtım LTD. –1972, –s. 65-66.
12. Laquer Walter The Soviet Union and the Middle East / Frederick A.Praeger, –New York, – 1959, –382 s. –s.258
13. Laquer, W. The Struggle for the Middle East: The Soviet Union and the Middle East 1958-1968 / W.Laquer. –England, Pelican Books/Penguin Books, –1972. –s. 213-214.
14. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973) [2 ciltde]. // Gönlübol M, Cem Sar, Oral Sander və b. –Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler fakültesi. –1979, –608s.
15. Rus diktatörü Hrutçef bizi tehdid ediyor // Cumhuriyyet qazetesi. – 1957, 9 ekim, –s.5.
16. Sander O. Türk-Amerikan ilişkileri. 1947-1964 / O.Sander. –Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları. – 2016, –342 s. – s.162.
17. Tellal E. SSCB ile İlişkiler, Baskın Oran, ed. Türk Dış Politikası, Kurtuluş savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar // İstanbul: İletişim yayınları, –C.1, –8 baskı, –2003, –s. 774.
18. Tellal E. SSCB-Türkiye ilişkileri / E.Tellal. –Ankara: Siyasal Yayınevi. – 2020, –232 s. – s.99.
19. Ulus qazetesi. – 1958, 27 temmuz, – s.5.
20. Ulus qazetesi. –1957, 10 ekim, –s. 2.
21. Uslu, N. The Turkish-American Relationship between 1947 and 2003: the History of a Distinctive Alliance / N.Uslu, –New York: Nova Science Publishers, Inc, –2003, –s. 128-129.
22. Yeşilbursa, B. Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası. History Studies. Ortadoğu Özel Sayısı. – 2010, – s.67-98, –s.74.
23. Yetkin Ç. Türkiyede askeri darbeler ve Amerika. 27 mayıs 1960- 12 mart 1971-12 eylül 1980. –Ankara: Ümit, –1995, –265 s.
24. Холодная война 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива. Сборник статей. Отв. Ред. Н.И. Егорова. –М.: Олма-Пресс, –2003, –640 с. –с.401.

РЕЗЮМЕ

ОБ ОТНОШЕНИЯХ СССР И ТУРЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Керимова С.А.

Ключевые слова: Турция, СССР, проблема проливов, НАТО, США, европейские страны.

В статье описывается смягчение отношений между СССР и Турцией во второй половине 1950-х гг. В частности, отказ от прежней политики СССР в отношении Турции, новый подход Хрущева к отношениям СССР и Турции, официальная попытка СССР восстановить эти. Отношения современной Турции с Российской Федерацией создают определенные проблемы в отношениях с Европой и США, что совпадает с некоторыми моментами процессов, происходивших в 50-е годы XX века. В связи с этим исследование проблемы актуально для современной историографии

SUMMARY

ABOUT THE RELATIONS OF THE USSR AND TURKEY IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Karimova S.A.

Keywords: Turkey, USSR, Straits issue, NATO, USA, European countries

The article described the softening of relations between the USSR and Turkey in the second half of the 1950s. In particular, the rejection of the former USSR policy towards Turkey, Khrushchev's new approach to relations between the USSR and Turkey, the official attempt of the USSR to restore these. The relations of modern Turkey with the Russian Federation create certain problems in relations with Europe and the United States, which coincides with some moments of the processes that took place in the 50s of the XX century. In this regard, the study of the problem is relevant for modern historiography

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.12.2022
	Son variant	03.03.2021

УДК 330.101

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_70

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ ЭКОНОМИЧЕСКИМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ

МАМЕДОВА ШАФИГА САФАР кызы

Сумгаитский государственный университет, доцент

shafiga_mammadova@mail.ru

Ключевые слова: *Азербайджан, международные экономические организации, экономическое развитие, регулирование, сотрудничество*

Современная мировая экономика характеризуется рядом кризисов, масштабы которых становятся все более впечатляющими. Причины глобальных кризисов - глобальные проблемы (демографические, продовольственные, бедность в развивающихся странах и другие геополитические проблемы). Роль международных экономических организаций в решении этих проблем неоспорима. Во втором десятилетии XXI века участие в деятельности международных экономических организаций приобретает все большее значение как для отдельных стран, так и для мировой экономики. Международные экономические организации созданы с целью повышения уровня развития стран-участниц сотрудничества и международных экономических отношений, укрепления и повышения уровня жизни населения. Деятельность международных экономических организаций очень важна для Азербайджана, который готов использовать управленческий опыт международных финансовых институтов, а также свой реальный потенциал [4].

Наши исследования показали, что международные экономические организации играют важную роль в становлении и развитии национальной экономики Азербайджана. Условно это сотрудничество можно разделить на два этапа:

Первый касается формирования государственности республики, стабилизации денежной системы и финансовых реформ. К ним относятся программы МВФ по финансовой и экономической стабилизации, гуманитарная и экономическая поддержка со стороны ООН, а также ключевые программы.

На втором этапе - полной интеграции в мировую экономику - очень важно расширить участие организаций в инвестиционных проектах, модернизировать топливно-энергетический комплекс, провести структурные реформы во внешней торговле.

Для обеспечения интеграции Азербайджана в международные экономические организации необходимо решить три взаимосвязанные ключевые задачи:

1. Формирование развитой рыночной системы, основанной на принципах, нормах и экономических механизмах, принятых в мировой практике;
2. использовать возможности мировой экономической системы для восстановления народного хозяйства;
3. Превращение внешнеэкономической сферы в действенный фактор динамичного и высокоэффективного роста.

Являясь активным участником международных интеграционных объединений и экономических организаций, Азербайджан проводит последовательную внешнюю политику, направленную на продвижение своих интересов в области международной торговли и

экономического развития, используя выгодное географическое положение и значительные углеводородные ресурсы.

Как показывает процесс исследования, в современных условиях возрастает важность сотрудничества с международными финансовыми институтами. На наш взгляд, нынешняя макроэкономическая ситуация в Азербайджане позволяет нам более взвешенно и вдумчиво подходить к расширению сотрудничества с международными экономическими организациями. Особенно это касается правоотношений, связанных с иностранными заимствованиями [8].

При сотрудничестве с международными финансовыми организациями рекомендуется соблюдать следующие требования:

- использовать иностранные займы для конкретных инвестиционных проектов;
- минимизация негативного влияния заимствований на макроэкономические и социальные показатели;
- развивать сотрудничество, снижающее бедность в стране;
- использовать возможности международных финансовых организаций для разработки методологических, информационных, рекомендательных и соответствующих правил в регулировании финансового сектора, платежного баланса, макроэкономики.

Кроме того, по мере углубления интеграции в мировые финансовые рынки следует использовать существующие механизмы в МВФ и ВБ для предотвращения финансовых кризисов. В рамках ООН и ее структурных подразделений целесообразно принять следующие меры:

1. Разработка национальной программы человеческого развития республики.
2. Создание рамочных программ по сокращению и искоренению бедности в стране.
3. Использовать опыт международных организаций при разработке национальной стратегии развития топливно-энергетического комплекса.
4. Разработка и реализация инвестиционного проекта на основе более активного сотрудничества.
5. Расширение сотрудничества по реформе управления экономикой, системе правового регулирования, местным властям и муниципалитетам;
6. Осуществление мероприятий, связанных с созданием свободных экономических зон в различных регионах страны [5].

Несомненно, один из ключевых вопросов - вступление в ВТО как важный этап интеграции в мировую экономику. Присоединение к ВТО означает доступ к единому правовому и информационному пространству, а также создание многообещающих торговых, экономических и политических преимуществ. Основная проблема современности, на наш взгляд, - это получение условий для членства в ВТО, которые обеспечат реальное улучшение доступа к мировым рынкам. Это возможно в случае деятельности по трем направлениям:

1. Внедрение новых законов, институтов и подходов, соответствующих правилам и требованиям ВТО;
2. Внедрение механизмов защиты и стимулирования отечественных производителей.
3. Осуществление либерализации на минимальном уровне.

ВТО играет особую роль во внешней торговле нашей страны. Внешняя торговля - это динамичный процесс, который требует постоянного регулирования со стороны государства. Государственное регулирование внешней торговли заключается в создании максимально благоприятных условий для развития национальной экономики, выхода местных производителей на мировой рынок [6].

Самая распространенная форма сотрудничества с международными экономическими организациями в нашей стране - внешняя торговля. Внешнеторговые отношения - одно из наиболее динамично развивающихся направлений экономической жизни. В ходе эволюции

международные экономические отношения обогнали внешнюю торговлю. Происходящие там процессы отвечают интересам всех стран мира. И поэтому все государства должны в первую очередь регулировать свою внешнеэкономическую деятельность, чтобы обеспечить соблюдение своих интересов. Мировой опыт показывает, что существует объективная необходимость государственного регулирования такой внешнеэкономической деятельности в промышленно развитых странах.

Современный механизм регулирования внешнеэкономической деятельности имеет многоуровневый характер: на уровне государства, транснациональных компаний и международных экономических организаций.

На государственном уровне это регулирование состоит из инструментов внешней экономической политики государства. Они нацелены на достижение оптимального участия страны в международном разделении труда, защиту национальной экономики, особенно в случае кризисов, от негативных последствий мировой экономики, содействие экспорту и конкурентоспособности национальных производителей. Средствами регулирования являются таможенные тарифы, меры по поддержке и стимулированию национальных экспортеров, законодательство, регулирующее международное движение капитала и т. д.

Механизм влияния и регулирования транснациональных компаний различается как географически, так и по отраслям. Опираясь на преимущества транснациональных компаний, они создают новые центры силы и правил поведения на глобальном уровне [7].

Третий уровень регулирования - это международные экономические организации, деятельность которых в последние десятилетия была сосредоточена на товарах, капитале и т. д. направленный на устранение препятствий для свободного передвижения. Деятельность международных организаций, по сути, способствует развитию процессов глобализации на национальном и международном уровнях.

Внешнеторговая деятельность Азербайджана имеет специфические черты, характеризующиеся богатыми природными ресурсами и географическим положением (расположение Европы в транспортном коридоре). Эти особенности делают регулирование международных отношений нашей страны объективной необходимостью. Формирование законодательства Азербайджанской Республики в области регулирования международных экономических отношений можно разделить на три этапа.

Первый этап начался в 1997 году с принятия Таможенного кодекса Азербайджанской Республики с целью устранения имеющихся недостатков в регулировании международных торговых отношений [3].

Второй этап регулирования международных экономических отношений относится к концу XX - началу XXI века, в основном в 1999-2004 гг. В этот период были приняты меры по совершенствованию таможенных тарифов и разработан ряд механизмов контроля. Эти механизмы использовались для устранения нарушений в сфере таможенного законодательства. Основным положительным моментом на этом этапе было то, что в Азербайджане были установлены правила беспошлинной торговли, что стало новым шагом в либерализации международной торговли.

Третий этап регулирования международных экономических отношений охватывает период с 2005 г. по настоящее время. В этот период совершенствуется таможенное законодательство для обеспечения устойчивого развития и экономической безопасности национальной экономики. В этот период (01.01.2012) был принят новый Таможенный кодекс Азербайджанской Республики. Этот Кодекс помогает защитить внутренний рынок Азербайджанской Республики, стимулировать развитие национальной экономики, решать проблемы, вытекающие из экономической политики и других целей нашей страны.

Важным инструментом регулирования внешнеэкономической деятельности является Таможенный кодекс Азербайджанской Республики.

Основными задачами государственного регулирования внешнеэкономической деятельности в Азербайджане являются: обеспечение баланса экономики и внутреннего рынка; стимулирование прогрессивных структурных изменений в экономике; создание наиболее благоприятных условий для вовлечения национальной экономики в мировую систему разделения труда; подход к рыночным структурам развитых зарубежных стран.

В последние десятилетия развитие и усложнение системы международных экономических отношений Азербайджана привело к появлению новых форматов международного сотрудничества. Сегодня повышение конкурентоспособности азербайджанской экономики требует повышенного внимания в таких областях, как поддержание и улучшение инвестиционной и инновационной среды и поддержка частной инициативы, развитие и совершенствование международной торговой политики. Одной из основных задач в реализации внешнеэкономической политики является целенаправленное улучшение структуры экономики, улучшение торговли и услуг, внешней торговли и инвестиций.

Для увеличения объемов внешней торговли необходимо принять меры, направленные на упрощение и совершенствование внешнеторговых процедур и усиление государственной поддержки выхода предпринимателей на международные рынки. Реализация стимулирующих мер по увеличению экспортных возможностей малых и средних предприятий. Кроме того, необходимо применять стимулы для привлечения иностранных инвестиций в ненефтяной сектор экономики. В то же время для развития экспортной ориентации ненефтяного сектора необходимо развивать инвестиционное сотрудничество между государственным и частным секторами экономики.

Одним из важнейших направлений нынешней экономической политики Азербайджанской Республики является развитие экспорта, рост структуры продукции с высокой степенью переработки и повышение конкурентоспособности продукции страны на внешних рынках. Необходимость усиления экспортного потенциала Азербайджанской Республики обусловлена исключительной важностью экспорта как фактора развития национальной экономики. Экспортный потенциал - неотъемлемая часть национальной экономики. Это способность национальной экономики производить продукцию, конкурентоспособную на мировых рынках, и экспортировать в достаточных количествах по мировым ценам.

Азербайджан заинтересован в поддержке экспортных организаций, так как это увеличит местное производство, увеличит налоговые поступления и создаст дополнительные рабочие места. Для повышения заинтересованности экспортных производителей в развитии экспортного потенциала и его практическом применении государственная поддержка предоставляется через тарифное и нетарифное регулирование, льготные налоги и кредитование, государственное страхование экспортных операций и другие государственные нормы. Кроме того, современная сложная система международной торговли включает экономические стимулы для экспорта, административные меры по влиянию на экспорт и использование стимулов для экспортеров. Основная роль в этой системе принадлежит кредитно-финансовым инструментам.

Внешеэкономическая деятельность - это стремительно развивающийся механизм международных отношений. Интенсивное развитие внешнеэкономической деятельности является одним из направлений, ускоряющих интеграцию Азербайджана в систему международных экономических организаций. Однако, чтобы соответствовать представленности на мировом рынке, необходимо качественное изменение внешнеэкономической политики с точки зрения определения национальных интересов и приоритетов в экспортной стратегии.

Комплексный анализ показал, что однозначно дать оценку сотрудничеству Азербайджана с различными международными экономическими организациями очень сложно. Наряду с сильными сторонами международных организаций в интеграционном процессе нашей страны были и слабые стороны. Также считаем необходимым решить следующие вопросы, чтобы преодолеть слабые места:

1. Разработка согласованной макроэкономической политики в рамках международных экономических организаций.
2. Увеличение экспорта в рамках международных экономических организаций.
3. Импортозамещение промышленных товаров на общем рынке.
4. Совершенствование законодательства о международных экономических отношениях.
5. Создание единых транспортно-логистических центров среди членов организации.
6. Минимизация зависимости от ресурсной экономики, укрепление реального сектора экономики.
7. Стимулирование инвестиционной активности и др.

Все эти меры, несомненно, будут способствовать эффективной интеграции Азербайджана в международные экономические организации.

В заключение можно сказать, что Азербайджан заинтересован в расширении отношений с международными экономическими организациями. Мы видим в этом важный инструмент для дальнейшей модернизации экономики Азербайджана и применения международных стандартов, которые показали положительные результаты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. –Bakı, –2020, –220 s.
2. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019, 788 s
3. Borodulina, L.P. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Rus dilindən tərcümə / L.P.Borodulina, İ.A.Kudryaşova . –Bakı: İqtisad Universiteti, –2008, –373 s.
4. Əliyev S.İ. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və Azərbaycan / S.İ.Əliyev, A.N. Eminov, E.B. Süleymanov və b. –Bakı: Zərdabi-Nəşr MMC, –2016, –268 s.
5. Зубенко, В. В. Международная экономика и мировые экономические отношения: учебное пособие / В. В. Зубенко. –Люберцы: Юрайт-М, –2016, –с. 333.
6. Китиева М.И., Кокурхаева Р.М. Международные организации и их роль в мировой экономике // Colloquium-journal, –2019, –2(26), –с. 63-66.
7. Коновалов, В.В. Международные финансовые организации и их роль в мировой финансовой системе // Сборник научных трудов. –М., –2017, –с. 9 – 11.
8. Rüstəmov, G. R. Beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu / G. R. Q. Rüstəmov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 3. – pp. 78-81. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44219943>

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLARLA ƏMƏKDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ Məmmədova Ş.S.

Açar sözlər: Azərbaycan, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, iqtisadi inkişaf, tənzimləmə, əməkdaşlıq

Məqalədə Azərbaycanın Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlarla inteqrasiyasını təmin etmək üçün bir-biri ilə əlaqəli vəzifələr qeyd edilmişdir. Bundan başqa, ölkənin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq tələblərinin istiqamətləri və eyni zamanda BMT çərçivəsində həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər təklif olunmuşdur. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ilə dünya bazarına çıxışına əlverişli şəraitin yaradılması vəzifələrinin həll edilməsi də ölkə iqtisadiyyatı qarşısında duran vəzifələrdən hesab edilməlidir. Məqalədə

Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əlaqələrinin güclü və zəif tərəfləri araşdırılmışdır.

SUMMARY

BASIC DIRECTIONS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF COOPERATION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC WITH INTERNATIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS

Mamedova Sh.S.

Keywords: *Azerbaijan, international economic organizations, economic development, regulation, cooperation.*

The article outlines the interrelated tasks to ensure the integration of Azerbaijan in international economic organizations. In addition, there were proposals to address the needs of countries to cooperate with international financial institutions, as well as measures that should be implemented within the UN. With the entry of Azerbaijan into the WTO, the solution of the problem of creating favorable conditions for the exit to the world market should be considered one of the tasks facing the economy of the country. The article examines the strong and weak sides of the relations of the Republic of Azerbaijan with various international economic organizations.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.04.2022
	Son variant	15.06.2021

UOT 332.1

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_76

İNNOVASIYA İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASININ PRİNSİPLƏRİ¹**ƏHMƏDOVA TƏRANƏ MÜTƏLLİM qızı**²**MƏMMƏDOV İLQAR SƏMƏNDƏR oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2 - dosent*tarana.7474@mail.ru***Açar sözlər:** innovasiya, innovasiya infrastrukturunu, istehsal, məhsul, inkişaf, resurs, texnologiya*

Əsas dövlət sənədlərində “innovasiya infrastrukturunu” innovasiyaların istehsalına hərtərəfli dəstək vermək üçün yaradılmış müxtəlif qurumların: texnoparkların, biznes inkubatorların, patent bürolarının, texnologiyaların transfer mərkəzlərinin və s. toplusu kimi təqdim olunur [4, 5, 6]. Belə bir təyinetmənin (təsis elementlərinin sadalanması sayəsində) periodik olaraq korrektə edilməsinə ehtiyac duyulur. Hərçənd ki innovasiya infrastrukturunun təşkilatlar kompleksi daim genişlənir, yeni dəstək formaları meydana çıxır və buna uyğun olaraq vahid bir anlayışın formalaşdırılmasına zərurət yaranır. Elmi tədqiqat ədəbiyyatlarında innovasiya infrastrukturunu termini innovasiya iqtisadiyyatının spesifik sahəsi kimi müəyyən edilmişdir. Onun fəaliyyət göstərməsində məqsəd innovasiya fəaliyyətinin subyektlərinə resurs təminatının həyata keçirilməsindən ibarətdir. İnnovasiya infrastrukturunu təşkilatlarının xüsusiyyətləri və onların təqdim etdikləri resurslar cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1.**İnnovasiya infrastrukturunu**

№	İnnovasiya fəaliyyətinin resursları	Təşkilatlar
1	2	3
1	Texnoloji	İnnovasiya-texnoloji mərkəzlər, texnoparklar, texnoloji klasterlər, texniki tətbiqetmə zonaları, avadanlıqdan kollektiv istifadə mərkəzləri
2	İnformasiya	Texnologiyaların transfer mərkəzləri, texnologiyaların kommersiyalaşdırma ofisləri, biznes-inkubatorlar, innovasiya mərkəzləri, informasiya şəbəkələri, konsalting firmaları
3	Maliyyə	Texnoloji inkişafın büdcə və qeyri-büdcə fondları, vençur fondlar, səpələnmiş və startda olan fondlar, “biznes-mələkləri” assosiasiyaları, yerli və regional proqramları dəstəkləyən hakimiyyət orqanları
4	Kadrlar	Ali təhsil məktəbləri, innovasiya sahəsində heyətin ixtisasının yüksəldilməsini, texnoloji və elmi menecment sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasını həyata keçirdən digər təşkilatlar
5	Satış təşkilatları	Sərgilər, internet, vasitəçi firmalarla ixtisaslaşdırılmış xarici ticarət birlikləri

Beləliklə, innovasiya infrastrukturunu, innovasiya prosesinin bütün mərhələlərində innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resursların tam həcmində sərbəst hərəkətini təmin edərək xidmətlər göstərən cürbəcür istiqamətlərə və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalara aid bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlayan təşkilatlar toplusu kimi müəyyən etmək olar.

Təcrübədə infrastruktur təşkilatının hüquqi statusu və onun təqdim etdiyi resurslar arasında dəqiq asılılıq yaranmamışdır. İnnovasiya müəssisələrinin dəstəklənməsinin bütün prosesi son vaxtlara qədər olduqca mübahisəli olaraq qalır.

Ümumiləşdirilmiş formada, innovasiya infrastrukturunun fəaliyyətindəki bütün bir çox problemləri 4 böyük qrupa bölmək olar: ümumi sistemlə bağlı problemlər; strateji inkişaf problemləri; informasiya və marketinq aspektləri ilə əlaqəli problemlər.

Problemlərin ən çətin qrupu, tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrinə görə, innovasiyaya dəstək sisteminin hələ indiyə kimi formalaşmaması ilə bağlıdır. Onun elementləri dağınıqdır (vəhdətsizdir) və kompleks xarakter daşımır. Çox vaxt onlar innovasiya layihələrinin əhəmiyyətli dərəcədə uğurla yerinə yetirilməsinə təsir göstərən funksiyaların yerinə yetirilməsini əhatə etmirlər (məsələn, risklərin sığortalanması, daxili tələbin stimullaşdırılması, yüksək intellektli məhsullar üçün dövlət sifarişlərinin optimallaşdırılması və s.).

Problemlərin 2-ci qrupu, innovasiya infrastrukturunda marketinq dəstəyinin olmaması ilə şərtlənmişdir. Marketinq-bazar mühitində fəaliyyət göstərən istənilən müəssisənin iqtisadi siyasətinin ayrılmaz hissəsidir. Qloballaşma, artan beynəlxalq və regionlararası rəqabət, digər çağırışlar müasir realıqda ortaya çıxmaqla innovasiya məhsullarının istehsalı üçün marketinq strategiyalarının hazırlanmasının vacibliyini aktuallaşdırır. İnnovasiya infrastrukturunun xətti bir sxem kimi (fundamental tədqiqatlar - tətbiqi inkişaf - təcrübə-konstruktor işləmələri - seriyalı istehsal - bazara çıxış) innovasiya prosesləri haqqında ənənəvi təsəvvürlərə uyğun olaraq formalaşır.

Lakin müasir şəraitdə, innovasiya tsiklinin qeyri-xətti modeli getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu, tədqiqat firmalarının, təcrübə-eksperimental istehsalların və s.-nin müxtəlif təşkilati formalarında bazarla (bizneslə) elm arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur. Mövcud İnnovasiya infrastrukturunda elmi-istehsal kommunikasiyaların inkişafına görə məsul zümrə yoxdur. Eyni zamanda elmi-istehsal kommunikasiyaları innovasiya iqtisadiyyatının artımında mühüm amil kimi çıxış edir.

Nəhayət, innovasiya infrastrukturunun təşkilatları, yeni ideyaların, məhsulların yaranması, yeni istehsal sahələrinin təşkili və yeni bazarların yaradılması və s. üçün əlverişli, yenilikçi fəaliyyətin inkişafı üçün sistemli şəraitin yaradılmasını təmin edə bilmirlər. Başqa sözlə, bunlar müasir rəqabətli istehsalatların yaradılması baxımından ərazinin investisiya cəlbediciliyi amili kimi innovasiya mühitinin hasil edilməsi üçün şərait yaratmırlar.

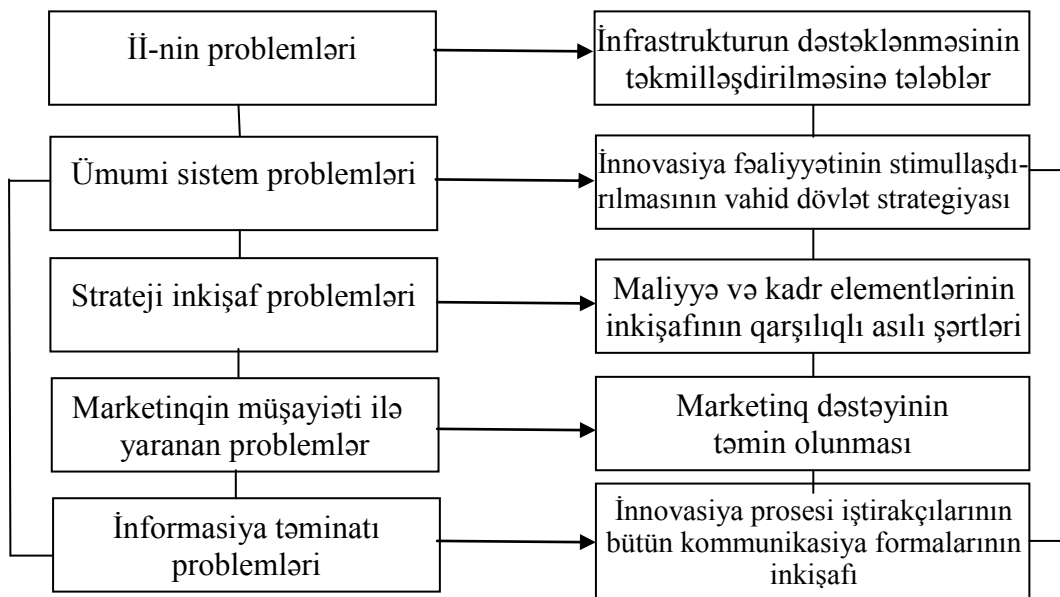
Qeyd edək ki, hal-hazırda mövcud inkişaf və tətbiqetmə prosedurlarının bir çoxu təşkilatın innovasiya mühitini, menecerlərin yeniliklərə münasibətini və müqavimət amilini nəzərə alaraq öyrənilməsinə nəzərdə tutmur. Şəxsi psixoloji xüsusiyyətləri və təşkilatın işçiləri tərəfindən gözlənilən dəyişikliklərin subyektiv qavranılması, işin təşkili və müəssisənin potensialı, adətən, nəzərə alınmır. [1, s.88-89]

İnnovasiya fəaliyyətində innovasiya infrastrukturunun qarşısına bir sıra tələblər qoyulur ki, onların da hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyac vardır. İnnovasiya infrastrukturunu təşkil edən təşkilatlar, əvvəlcə innovasiya prosesinə dəstəyin təmin edilməsində hər bir elementin dar bir funksional məqsəd daşmasını nəzərdə tutur. İnnovasiya infrastrukturunun formalaşmasına və inkişafına belə sadələşdirilmiş yanaşma nəzəriyyədə, dövlət tənzimləmələri aktlarında və praktikada həyata keçirilmişdir. İnnovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması ilə bağlı problemlərin təhlili bazar iqtisadiyyatının yerli modeli şəraitində bu yanaşmanın səmərəliliyinin aşağı olmasından xəbər verir. İnnovasiya fəaliyyəti epizodik olur və yeni iqtisadi artım keyfiyyətinin tələb etdiyi sosial effekti vermir. İnnovasiya fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi üçün infrastruktur dəstəklənməsinin digər bir anlamının olması zəruridir. Bu təkcə müəyyən bir funksional qurumlar komplekti olaraq deyil, həm də keyfiyyətcə digər iştirakçılar və başqa xarakterdə məsələləri həll edənlər kimi olmalıdır.

İnnovasiya infrastrukturunun işləmə problemlərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ənənəvi resurs prinsipi və onun qurulması artıq indiki gündə innovasiya müəssisələrinin

sınaqdan keçirdikləri bir çox ehtiyacları qane etmir. İnfrastruktur sisteminin müdafiə edilməsinə, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə zəruri olan şəraitin yaradılmasını təmin edən, yeni tələblər lazımdır (şəkil 1).

İnnovasiyaların istehsalı üçün infrastruktur dəstəyinin formalaşması və inkişafı prosesində yalnız zəruri olan bu və ya digər resursların kəmiyyət parametrləri deyil, eyni zamanda innovasiya mədəniyyətinin inkişaf dərəcəsi, generasiya səviyyəsi, yeni biliklərin yayılması və ötürülməsi, innovasiya bazarlarının müxtəliflik meyarları, innovasiya məhsullarının irəlilədilməsi texnologiyaları, investisiya iqliminin əlverişli şərtləri və s. kimi keyfiyyət xarakteristikaları nəzərə alınmalıdır. Buradan belə çıxır ki, infrastruktur dəstəyinin formalaşmasına və inkişafına institusional yanaşma nöqteyi-nəzərdən yaxınlaşmaq daha məqsədəuyğundur. Bu mənada “innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunu” ifadəsi daha məqbuldur.

Şəkil. *İnnovasiya infrastrukturunun problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və innovasiyaların infrastruktur dəstəyinə tələblər*

“İnnovasiya infrastrukturunu” və “innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunu” anlayışları rəsmi sənədlərdə və elmi işlərdə tez-tez bir-birinin əvəzinə istifadə olunur. Bununla birlikdə, bu təyinetmələr eyni mənada ola bilməz, çünki fərqli iqtisadi hadisələri ifadə edirlər. İnnovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunu anlayışı daha genişdir və prosesli xarakteri daşıyır. Əgər innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunu kompleksi yerli müəssisələrin elmtutumlu məhsullarının istehsal həcmələrinin artmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulubsa, innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönləndirilməlidir. Daha aydın şəkildə, 2 anlayış arasındakı fərq onların həyata keçirdiyi vəzifələrin müqayisə edilməsi yolu ilə araşdırıla bilər (cədvəl 2).

Bu mənada İFİ termini lazımi sosial-iqtisadi şəraitin yaradılması baxımından innovasiya prosesini təmin edən bir sıra qurumların məcmusu kimi başa düşülməlidir. Müvafiq olaraq, innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun idarə edilməsi, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən innovasiya fəaliyyətini dəstəkləyən qurumların formalaşdırılması və inkişafı məqsədi ilə həyata keçirilən idarəetmə təsirlərinin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. Burada institutlar dedikdə insanların, qrupların, təşkilatların dövlət və ictimai idarəetmə orqanları başa düşülür. Onların fəaliyyətləri müəyyən norma və qaydalara əsaslanmaqla ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir. İnnovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun tərkibinə daxil edilə biləcək institutların nümunəvi siyahısı cədvəl 2-də əks etdirilmişdir.

İnnovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun formalaşmasının tam sistemi onun tərkibindəki sosial-iqtisadi institutların sıx qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutur [3, c. 59-62].

Cədvəl 2.

İnnovasiyanın müdafiə edilməsi infrastrukturunun vəzifələri

№	İnnovasiya infrastrukturunun vəzifələri	İnnovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun vəzifələri
1	2	3
1	İnnovasiya müəssisələrinə texnoloji dəstəyin və güzəştli təşkilati şəraitin təqdim olunması	İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə institusional hüquqi şəraitin yaradılması
2	İnnovasiya məhsullarına satış dəstəyinin göstərilməsinin təşkili	İnnovasiya məhsullarının yaradılmasına və irəlilədilməsinə bazar vasitələrinin tətbiqinin aktivləşdirilməsi
3	İnformasiya və konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi	İnnovasiya prosesi iştirakçıları arasında səmərəli əməkdaşlığın və kommunikasiyaların stimullaşdırılmasının inkişafı
4	İnnovasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə və intellektual resursların təqdim edilməsi	İnnovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əlverişli şəraitin yaradılmasında dövlətin və cəmiyyətin səylərinin birləşdirilməsi

İnnovasiya infrastrukturunun ilk elementləri, elm-texnoloji parklar və biznes inkubatorları Rusiyada 90-cı illərin əvvəllərində Tomskda (1990), Moskvada və Zeleneqradda (1991) təhsil müəssisələrinin bazasında yaradılmışdır. 90-cı illərin ortalarında iri dövlət elmi mərkəzləri bazasında təşkil edilmiş texnoparklar meydana gəldi. Növbəti addım elmtutumlu məhsulların istehsalını inkişaf etdirmək üçün yaradılan regional texnoparkların meydana çıxması oldu. Belə texnoparklar öz binalarına, dövlət və regional hakimiyyət orqanlarının maliyyə dəstəyinə malik idilər, özünün divarları daxilində kiçik innovasiya firmalarını kifayət qədər uğurla inkişaf etdirirdilər.

90-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərində Rusiyanın Sənaye və Elm Nazirliyi, texnologiya parkları ilə vəzifələri daha çox üst-üstə düşən yenilik və texnologiya mərkəzləri (İTM) şəbəkəsi yaratdı. İTM-nin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar daha çətin yaradılma mərhələsi keçməklə kiçik innovasiya müəssisələrinin formalaşmasına dəstək üçün yaradılan strukturlardır. Buna görə də, ali təhsil müəssisələrində yaradılan və əsas vəzifəsi kiçik firmaların inkubasiya etdirməkdən ibarət olan texnoparklardan fərqli olaraq İTM-lər kiçik bizneslə sənayenin daha dayanıqlı əlaqəsini təmin etmək iqtidarında olmalıdırlar. Bu səbəbdən də bunlar müəssisələrdə yaxud elmi-istehsalat kimplekslərində yaradılmalıdırlar.

Artıq 2003-cü ildən başlayaraq texnologiyaların transfer mərkəzləri inkişaf etməkdədir. Onların vəzifəsi elmi-texniki nəticələrin kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirməkdən, kiçik innovasiya müəssisələrinin yaradılmasını texnoparklarda və innovasiya texnologiya mərkəzlərinin tərkibində təmin etməkdən ibarətdir.

İndiki vaxtda Rusiya Federasiyasının (RF-nın) regionlarında texnoparkların funksiyasını yerinə yetirən 100-dən artıq təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Qeyd edilənlərlə yanaşı innovasiya fəaliyyətinin informasiya təminatı, kadr hazırlığı, maliyyələşdirmə və s. müəssisələr yaradılmaqla fəaliyyət göstərməkdədir.

Hazırda kifayət qədər şaxələndirilmiş infrastruktur müəssisələr şəbəkəsi yaradılmışdır. Elmtutumlu məhsulların bazasında RF-nın payı 0,3-0,5 % arasında dəyişir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrdən dəfələrlə azdır. Bununla bərabər eyni zamanda kiçik innovasiya müəssisələrinin sayında azalma gedir, elmi əməkdaşların sayı ixtisar olunur.

Innovasiya sferasında yaranan situasiyanın və problemlərin səbəblərini anlamaq üçün milli innovasiya sistemində infrastrukturun yeri və onun yerinə yetirdiyi rolun araşdırılması lazımdır. Milli innovasiya sisteminin fəaliyyət göstərməsində dövlət həlledici rol oynayır. Dövlət normativ-hüquqi mühitin formalaşdırılması vasitəsi ilə innovasiya prosesi iştirakçıların fəaliyyət göstərməsi və qarşılıqlı təsir qaydalarını müəyyən edir. Milli innovasiya sistemə xüsusilə innovasiya fəaliyyətinin subyektləri – innovasiya məhsullarının yaradılmasında və irəlilədilməsində iştirak edən təşkilatlar və fiziki şəxslər, infrastruktur elementləri – innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə səbəb olan təşkilatlar daxildir [2].

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, innovasiya infrastrukturunu innovasiyaların dəstəklənməsi sistemindən çıxardıla bilməz. Bununla birlikdə, “Innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunu” konsepsiyasının tətbiqi ilə bu və ya digər məhdud resursların təqdim edilməsilə innovasiya infrastrukturunun qurulmasına dar yanaşmaya keçid etməyə imkan verdi. Eyni zamanda bunlar dövlətin həyatının və yeni tip iqtisadiyyatın qurulmasının bütün sferalarında innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün zəruri olan sosial-iqtisadi amillərin yeni institusional səviyyəsinə keçməyə əlverişli şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli, H. R. Müəssisədə idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin zəruriliyi / H. R. Köçərli // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 87-90. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598013&>
2. Инновационная инфраструктура: Методология формирования и развития: монография / Под общ. ред. д-ра экон. наук, засл. деят. науки РФ А.Ю.Егорова: А.А.Сафронова, В.Ф.Дроздов, А.М.Пантелеев. –М.: Палеотип, –2007, –140 с.
3. Райхлина А.В. Формирование и развитие инфраструктуры инновационной деятельности / Экономика, Статистика и Информатика, –2013, № 2, –120 с.
4. The Decree of the Government of the Russian Federation of 24 July 1998 No.832 “The Conception of Innovation policy in the Russian Federation 1998-2000” // The Russian Newspaper.- #32. –1998, 10 August.
5. “The Basic Policy in the Sphere of Science and Technology Development in the Russian Federation for the Period till 2010 and the Long-range outlook, confirmed by the president V.Putin. – 30 March, 2002 // <http://www.kremlin.ru>.
6. “The Conception of the Long-term Social and Economic Development of the Russian Federation for the Period till 2020”, confirmed by the Government of the Russian Federation. –17 November, 2008 // <http://www.economy.gov.ru/>

РЕЗЮМЕ

ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Ахмедова Т.М., Мамедов И.С.

Ключевые слова: инновация, инновационная инфраструктура, производство, продукт, разработка, ресурс, технология

Разработка принципов и методов формирования инновационной инфраструктуры важна с точки зрения выявления существующих проблем в этой сфере. В связи с этим тема статьи актуальна. В статье исследуются проблемы разработки принципов и методов формирования инновационной инфраструктуры. Изучены особенности формирования организаций инновационной инфраструктуры, предоставляемые ими ресурсы. Рассмотрены проблемы инновационных инфраструктур и их взаимосвязь. Обоснована необходимость определения требований к инновационной инфраструктуре. Объявлены задачи создания инфраструктуры защиты инноваций.

SUMMARY
PRINCIPLES OF FORMATION OF INNOVATION INFRASTRUCTURE
Ahmadova T.M., Mammadov I.S.

Key words: *innovation, innovation infrastructure, production, product, development, resource, technology*

The development of principles and methods for the formation of innovation infrastructure is important in terms of identifying existing problems in this area. In this regard, the topic of the article is more relevant. The article studies the problems of developing the principles and methods of formation of innovation infrastructure. Features of the formation of innovation infrastructure organizations and the resources have been provided. The issues of innovation infrastructures and the interrelation of these problems were considered here. The need to define the requirements for innovation infrastructure is justified. The tasks of innovation protection infrastructure have been announced.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.05.2021
	Son variant	20.09.2021

UOT 330.354

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_82

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ТАМОЖЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АХМЕДОВА ГЮЛЬНАРА САБИР КЫЗЫ

Сумгаитский государственный университет, ст.преподаватель

gulnaraahmadova.ga@gmail.com

Ключевые слова: информация, информационно - коммуникационные технологии, управление, таможенная служба, таможенные процедуры.

Как и во всех сферах современной экономической деятельности, информация является одним из основных инструментов управления в сфере внешнеэкономической деятельности. Быстрый рост информации, ее разнообразие, а также наличие противоречивой информации усложняют процесс управления. Вопросы совершенствования процесса управления и повышения его эффективности требуют создания единой национальной информационной инфраструктуры. Создание единой национальной информационной инфраструктуры, прежде всего, служит для устранения неопределенности в сфере внешнеэкономической деятельности, для управления существующими рисками [1, 142].

Подобная информационная инфраструктура в мировой экономике впервые была создана в США. В 1983 году в США была представлена автоматизированная коммерческая система. Однако революционные изменения в области информационной инфраструктуры относятся к 1990-м годам. В 1993 году Соединенные Штаты приняли Закон о модернизации таможни, который позволил улучшить процессы таможенного оформления. В результате принятия закона была предусмотрена электронная передача поступающих данных. Таким образом, использование информационных технологий стало одним из основных инструментов повышения эффективности таможни в 90-е годы. Так как таможенная деятельность является важнейшей сферой экономической деятельности страны. Несмотря на то, что таможенные меры, применяемые в связи с внешнеэкономической деятельностью, как правило, выполняют две основные функции: фискальную и регулирующую, влияние деятельности таможенных органов на национальную экономику сильно различается [2, 76]. Известно, что в процессе таможенных и коммерческих операций используются многочисленные бумажные документы (подготовка, подготовка, отправка, пересылка, размножение документов). Оформление документов имело ряд недостатков (например, потеря времени). При электронном обмене такие недостатки, присущие бумажным документам, устраняются. Это означает, что применение информационных технологий имеет ряд преимуществ. К таким преимуществам можно отнести высокую точность (данные поступают непосредственно из компьютерных файлов), высокую скорость автоматической обработки данных, а также относительно низкие затраты при выполнении этих операций [3, 322].

Согласно Киотской конвенции об упрощении и гармонизации таможенных процедур (с поправками, внесенными в 1999 г.), применение информационных технологий в таможенных органах в первую очередь направлено на повышение эффективности как таможенной, так и торговой деятельности и сокращение затрат; во-вторых, соблюдение

международных стандартов при использовании компьютерных систем, в-третьих, использование методов электронной коммерции.

Электронная коммерция – это новый тип коммерции, возникший в 1990-х годах. Электронная коммерция означает электронную передачу информации, услуг, некоторых продуктов и выполнение сервисных операций (подготовка, отправка, обработка платежных, транспортных и таможенных документов) электронными методами. Ряд вопросов могут быть решены таможенными органами с помощью методов электронной коммерции: например, автоматическое оформление таможенных деклараций и документов, прилагаемых к декларациям; повышение эффективности таможенного контроля; достижение полного применения таможенного законодательства; обеспечение полного взимания таможенных пошлин; автоматический сбор и анализ статистических и других данных.

Применение информационных и коммуникационных технологий в сфере таможенной службы Азербайджанской Республики было начато в 1995 году, а процесс гармонизации информационных и коммуникационных технологий азербайджанской таможни с уровнем международных стандартов начался в 1999 году. Например, в результате проекта «Усиление потенциала Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики и создания сети передачи данных», совместно разработанного Программой развития ООН и Правительством Азербайджана, организация автоматизированной системы управления повысила эффективность таможенных услуг. Развитие информационных и коммуникационных технологий также дало толчок к стимулированию бизнес-процессов.

Следует отметить, что на основании «Государственной программы развития связи и информационных технологий в Азербайджанской Республике на 2010-2012 годы (Электронный Азербайджан)», а также других нормативных правовых актов, принятых в связи с развитием информационных и коммуникационных технологий сформирована правовая база для предоставления электронных услуг в соответствии со стандартами. Государственный таможенный комитет был одной из пилотных организаций, выбранных для реализации этого проекта в стране. Реализация Указа Президента Азербайджанской Республики от 23 мая 2011 года «О некоторых мерах в области организации электронных услуг государственных органов» с целью повышения эффективности таможенной службы, обеспечения прозрачности и дальнейшего расширения и модернизации применения информационных и коммуникационных технологий в Государственном таможенном комитете. Выполнен ряд работ. До реализации проекта «Электронная таможня», который является частью государственной программы «Электронный Азербайджан», был реализован ряд проектов, связанных с применением информационно-коммуникационных технологий в таможенных органах. К таким проектам относятся: создание Единой автоматизированной системы управления (ЕССУ) таможенной службы в системе таможенных органов; обеспечение использования электронных подписей в корпоративных информационных системах таможенных органов (до 2009 года); применение автоматизированной системы контроля «Единого окна» при досмотре товаров и транспортных средств, проходящих через пункты пропуска через государственную границу (с 2010 г.); создание интернет-информационных ресурсов Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики (2009 г.); создание и ввод в эксплуатацию нового официального сайта Государственного таможенного комитета Азербайджанской Республики (2010 г.).

В Государственном таможенном комитете проведена соответствующая работа по дальнейшему совершенствованию делопроизводства, ведению его на основе единой автоматизированной системы, а с начала 2010 года действует автоматизированная система управления делопроизводством. Позже было решено вести делопроизводство и документооборот на базе автоматизированной системы управления, а с 1 сентября 2011 года делопроизводство была включена в структуре ГТК, который охватывает все ее организации.

В целях повышения эффективности таможенных процедур, улучшения регистрации обращений (заявлений), поступающих в таможенные органы, с самого начала 2011 года регистрация обращений по таможенному оформлению осуществляется в электронном виде в Единой автоматизированной системе управления (ЕАИС).

Проект электронной таможни основан на предварительном уведомлении и электронном декларировании, реализуя принципы внешней торговли и экономической безопасности в рамках государственной программы электронного Азербайджана. «Электронная таможня» позволяет участнику внешнеэкономической деятельности декларировать товары в электронном виде из любого места (из офиса, дома или любого другого места).

Государственный таможенный комитет Азербайджанской Республики в настоящее время имеет корпоративную информационно-коммуникационную сеть таможенной службы, основанную на современных технологиях, которая объединяет все таможенные органы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев, А.А. Таможенное дело и развитие мировой экономики: Монография / А.А. Алиев. –Баку: Чашыюглу, –2002, –236 с.
2. Толкушкин, А.В. Таможенное дело: учебник / А.В.Толкушкин. –М., –2011, –511 с.
3. Əhmədov, M. Ə. Milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin yüksəldilməsində gömrük fəaliyyətinin rolu / M. Ə. Əhmədov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 2. – P. 76-78. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169101>

XÜLASƏ

GÖMRÜK FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİDƏ MÜASİR İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU *Əhmədova G.S.*

Açar sözlər: informasiya, informasiya- kommunikasiya texnologiyaları, idarəetmə, gömrük xidməti, gömrük proseduraları

Məqalədə gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının rolu nəzərdən keçirilir. Burada eləcə də informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının üstünlükləri göstərilmişdir. Qeyd olunur ki, tarixən ABŞ-dan başlayan bazar iqtisadiyyatının informasiya cəmiyyətinə inteqrasiya prosesi hal-hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasını da əhatə edir.

SUMMARY

ROLE OF MODERN INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN IMPROVING CUSTOMS ACTIVITIES *Ahmadova G.S.*

Key words: information, information and communication technologies, management, customs service, customs procedures.

The article examines the role of modern information and communication technologies in improving customs activities. It also shows the benefits of information and communication technologies. It is noted that the process of integrating the market economy into the information society, which historically began in the United States, currently covers most of the countries of the world, including the Republic of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.10.2021
	Son variant	07.01.2022

UOT 338.1

DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_85

1946-1950-ci İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-nin TƏSƏRRÜFATININ BƏRPASI

DADAŞOVA ƏZƏT NAZİM qızı

Bakı Dövlət Universiteti, doktorant

ezet_000@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, kolxoz, məhsul, heyvandarlıq, iqtisadiyyat

İkinci dünya müharibəsi bütün ölkədə olduğu kimi Azərbaycanın da təsərrüfat və mədəni həyatına çox ağır zərbə vurmuşdu. Ölkə öz milli sərvətinin üçdə bir hissəsini itirmişdi. Azərbaycan ərazisində döyüşlər getməsə də, bununla belə respublika əhalisi müharibənin bütün ağırlığını çəkmişdir. Müharibə illərində respublika iqtisadiyyatı tənəzzülə uğramış, sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı il ilə müqayisədə 22 faiz, neft hasilatı 50 faiz azalmışdı. Məqalədə Azərbaycan SSR-nin xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsi, kolxozçuların əməyinin səmərəliliyinin və məhsuldarlığının artırılması, beşilliklərdə respublika xalq təsərrüfatının əsas sahələrində qarşıya qoyulan vəzifələr, sənaye sahələrində əldə edilən nailiyyətlər, respublikanın kənd təsərrüfatında bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması, Nazirlər Soveti və Azərbaycan PK MK qərarları, heyvandarlığın inkişaf ilə bağlı bir sıra məsələlər təhlil edilmişdir.

Sənaye sahələrində əldə edilən nailiyyətlər, görülən işlər respublikanın kənd təsərrüfatında da bərpa və yenidənqurma işlərinin aparılmasına şərait yaratdı. Beləliklə, 1947-ci ilin fevralında keçirilmiş ÜİK(b) P MK-nın Plenumu “Müharibədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatını yüksəltmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi. Plenumun qərarlarının respublikada həyata keçirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatının istehsalat texniki bazası, əkin sahələri xeyli genişləndirildi. Kənd təsərrüfatı işləri dinc quruculuq dövrünə uyğunlaşdırıldı.

1945-ci ildə 1940-cı ilə nisbətən pambıq istehsalı 154 min tondan 65 min tona, barama istehsalı 2384 tondan 1615 tona qədər, mal-qaranın sayı 1382 min başdan 1203.5 min başa enmişdi [5, s.94]. 1946-cı il martın 12-də açılan SSRİ Ali Sovetinin birinci sessiyası, 1946-1950-ci illər üçün xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı ilə bağlı beşillik müzakirə edib qəbul etdi. 1946-cı il avqustun 15-də Azərbaycan SSR-nin Ali Sovetinin səkkizinci sessiyası, SSRİ-nin qəbul etdiyi dördüncü beşillik plan haqqında qanuna uyğun olaraq, 1946-1950-cı illərdə Azərbaycan SSR-nin xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirməsinə dair beşillik plan haqqında qanun qəbul etdi.

Respublikaya çoxlu sayda yeni kənd təsərrüfatı texnikası traktor, kombayn, yük avtomobilləri gətirildi. Yük avtomobillərinin sayı 900-dən 3700-ə qədər, traktorların sayı 5100-dən 9400-ə qədər artırıldı, bərpa dövründə 12 MTS, 3 Maşın Heyvandarlıq Stansiyası yaradılmışdı [2]. Respublikanın kənd təsərrüfatında aparıcı sahə olan irriqasiya tikintisi genişləndirilmiş, suvarma sistemləri yenidən qurulmuş, əkinə yararlı torpaq sahələri genişləndirilmişdir. Həmçinin, kolxozların möhkəmləndirilməsinə diqqət artırılmışdır. Bu SSRİ XKS CƏ ÜİK(b) P MK-nın “Kolxozlarda kənd təsərrüfatı arteli Nizamnaməsinin pozuntularını ləğv etmək tədbirləri haqqında” 1946-cı il 19 sentyabr tarixli qərarı mühüm rol oynamışdır [4]. Məlum qərardan irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində kolxozların ictimai mülkiyyətinin möhkəmləndirilməsi, torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi, kolxozların əməyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, artel Nizamnaməsinin prinsiplərinə əməl edilməsi və digər sahələrdə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür [4]. Daha sonra kənd təsərrüfatı sahələrində inkişafın davamlılığının təmin olunmasında, kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsində, kolxozçuların əməyinin səmərəliliyinin və

məhsuldarlığının artırılmasında SSRİ Nazirlər Sovetinin “Xırda kolxozların iriləşdirilməsi haqqında” 1950-ci il iyunun 7-si tarixli qərarı da az rol oynamadı. Nəticədə, 1951-ci ildə respublikanın kənd təsərrüfatında 3136 artel 1044 təsərrüfatda birləşdirildi. Kolxozların sayı 1950-ci ildəki 1615-dən 1951-ci ildə 1359-a qədər azaldıldı [4]. Bərpa dövrünün sonuna isə sovxozların sayı cəmi 46 idi.

Respublikada xalq təsərrüfatının bərpası hələ işğal olunmuş ərazilər azad edildikcə başlanmışdı. Müvafiq olaraq Azərbaycan SSR xalq təsərrüfatını, xüsusilə neft sənayesinin bərpası və inkişafı üçün mühüm tədbirlər görüldü. 1945-ci il mayın 28-də SSRİ DMK “Bakıda neft hasilatını artırmaq tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdi [2]. Nəticədə, respublika sənayesi ümumi məhsulun həcmi müharibədən əvvəlki səviyyənin 80 faizinə çatdı [6].

Bütün bunlarla yanaşı, bərpa işlərində nöqsanlar, qüsurlar da az deyildi. Yerlərdə inzibatchılıq, zorakılıq halları baş verirdi. Kolxozlara və sovxozlara rəhbərlikdə totalitar rejimin prinsipləri özünü göstərirdi. İstehsalda sərbəstlik yox idi. Kolxozlar kortəbii olaraq rəhbərliyin göstərişlərini yerinə yetirməli olurdular. İstehsalın planlaşdırılmasında real imkanlar nəzərə alınmırdı, dövlətin tələb və planları əsas götürülürdü. İdarəetmə sistemi dəyişməmiş qalırdı, özbaşınalıq hökm sürürdü. Həmçinin əhalinin şəxsi təsərrüfatının inkişafına şərait yaradılmırdı. Kolxozçuların şəxsi mal-qaraları və digər sahələrinə qoyulan vergilərin miqdarı o qədər çox idi ki, kolxozçu mal-qara və digər təsərrüfat sahələri saxlaya bilmirdi.

1947-ci ildə siyasi şöbələrin bərpası kolxozçuların vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Kolxozçuların dövlətə məhsul təhvil verməsi üzərində nəzarət gücləndirildi. Bununla bərabər, bərpa dövründə respublikada tikinti işlərinin miqyası genişləndirildi. Sumqayıtda boru- prokat, alüminium zavodları tikilməyə başladı. Sintetik kauçuk zavodunun, Daşkəsən mədəninin tikintisinin, su, avtomobil, hava nəqliyyatının quruculuğu işlərinə diqqət artırıldı. Həmçinin rabitə, poçt, teleqraf, telefon rabitəsi yenidən quruldu.

Beşilliklərdə respublika xalq təsərrüfatının əsas sahələrində qarşıya qoyulan vəzifələr yerinə yetirildi:

1. Respublika sənayesinin ümumi məhsulu 78% artdı.
2. Neft sənayesi xeyli inkişaf etdi, hasilat 28-30% artdı, qaz çıxarılması 26% çoxaldı.
3. Kənd təsərrüfatında əkinə yararlı torpaqların sahəsi 47 min hektar artdı, pambıqçılıqda hər hektardan götürülən məhsul 2,8 dəfə artaraq, 1950-ci ildə 18,7 sentnerə çatdı [7].

Lakin bunlarla yanaşı, heyvandarlıqda vəziyyət o qədər də yaxşı deyildi. Heyvandarlığın inkişafında mövcud imkanlardan lazımınca istifadə edilməmişdi. Nazirlər Soveti və Azərbaycan KP M K qeyd edir ki, heyvandarlığın inkişafı haqqında dövlət planı respublikanın kolxoz və sovxozları tərəfindən qeyri-qənaətbəxş həyata keçirilir. 1948-ci il 1 iyula olan vəziyyətə görə, kolxozların heyvandarlığın inkişaf planı belə yerinə yetirilib: atlara görə 96,6 %, iribuynuzlu heyvanlara görə 101,1 %, o cümlədən inək və camışlar üzrə 85.8 %, qoyun və keçilər planı 107,1 %, donuzlar 83,4 % [1].

Atlar üzrə planın yerinə yetirilməsi əksər rayonlarda təhlükə altında idi. Balalama dövrü qurtarmasına baxmayaraq, yalnız respublikanın 10 rayonu atların sayına görə dövlət planını yerinə yetirmişdir. Samux, İsmayılı, Nuxa, Qonaqkənd rayonlarında, sovet partiya və kənd təsərrüfatı orqanlarının rəhbərlərinin laqeyd münasibəti nəticəsində, planı atlar üzrə 90% yerinə yetirib. İribuynuzlu heyvanlar üzrə respublikada əksər rayonlar dövlət planını yerinə yetirilməsində geri qalırdılar. Nazirlər Soveti və Azərbaycan KP MK qeyd edir ki, iribuynuzlu heyvanlar üzrə planı yerinə yetirmiş bir çox rayonların rəhbərləri, heyvanların sayının artırılması üzrə işləri zəiflətməmiş, qarşıda duran dövlətə ət tədarükünü nəzərə almamışlar. Bunun nəticəsində iyun ayında inək və camışların dövlətə tədarükü davam etsə də, 46 rayonda iribuynuzlu heyvanların sayının azalması baş verib. Bu da iyun ayında 3935 baş təşkil edib [4]. İnək və camış sayına görə planlar daha zəif yerinə yetirilir. Bu ilin 1 iyuluna olan vəziyyətə görə, Qazax, Əli-Bayramlı, Zərdab, Həştərxan –bazar, Qazıməmməd, Ağdam və bir sıra digər rayonların kolxozları, inək və camışların sayını artırmaq

əvəzinə, ilin əvvəlinə nəzərən azalmasına imkan yaradıblar, bununla dövlət planının yerinə yetirilməsini təhlükə altına qoymuşlar.

Belə bir vəziyyətin yaranmasına səbəb respublikanın bir çox kolxozlarının, damazlıq heyvanların minimum sayı haqqında qanunun yerinə yetirilməsinə çalışmamışlar, rayon partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanları bu məsələ ilə məşğul olmamış, bu mühüm siyasi-təsərrüfat tapşırığının həllinə laqeyd yanaşmışlar. Bunun nəticəsində məsələn, Gədəbəy rayonunda 64 kolxozdan yalnız 18-i, Zaqatala 71 kolxozdan 30-da, Ucar rayonunda 36 kolxozdan 20-ində fermalarda inəklərin sayının qanunla müəyyən edilmiş minimuma əməl edilib. Bu ilin 1 iyul ayına olan məlumata görə kolxozlarda quşların sayına görə plan yalnız 48,8 % yerinə yetirilib. Xüsusən, Ağdaş, Ağstafa, Yevlax, Qusar, Tovuz və digər rayonlar geridə qalır [1].

Respublikanın bir çox rayonlarında icraiyyə komitələri, rayon partiya komitələri və rayon kənd təsərrüfatı şöbələri kolxozlarda heyvanların sayının tənzimlənməsi üçün lazımı tədbirlər görmürlər, bu da kolxoz fermalarında heyvanların oğurlanmasına şərait yaradır. Mərzə, Şamxor, Zaqatala və digər rayonların rayon kənd təsərrüfatı şöbələrinin rəhbərlərinin səhlənkarlığı və sayıqlığını itirməsi nəticəsində kolxozlarda heyvan və süd məhsullarının oğurlanması halları baş vermişdir.

Bəzi rayonlarda kolxozçuların şəxsi istifadəsində olan heyvanların sayının azaldılması tamamilə yolverilməzdir. Belə ki, Əli-Bayramlı rayonunda kolxozçuların iribuynuzlu heyvanlarının sayı 1948-ci ilin birinci yarısı üçün 769 baş qoyun və keçi 3693 baş, Xudat rayonunda uyğun onlara 199 və 206 baş, Yardımlıda 184 və 1032 baş, Kürdəmirdə 163 və 328 baş, Zaqatalada qoyun və keçi 1576 baş, Mərzədə 1360 baş və s. azaldılıb [4]. Şirvan, Mil və Mingəçevir qoyunçuluq sovxozlarında və Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfat Nazirliyinin digər sovxozlarında heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi planı tamamilə yararsız yerinə yetirilmişdir. Nazirlər Soveti və Azərbaycan PK və MK rayon sovet, partiya orqanlarının, kənd təsərrüfatı orqanlarının rəhbərlərinin, sovxoz direktorlarının diqqətini xüsusilə ona yönəldir ki, indi onlar yeni tədarükdə əsaslı tədbirlər görməsələr, qarşıdan gələn qışda kolxoz və sovxozların bir çoxunun heyvanları yemsiz qala bilər. Respublikanın əksər rayonlarında ot biçimi, silos və yem hazırlığı qənaətbəxş deyildi.

Nazirlər Soveti və Azərbaycan PK MK qeyd edir ki, Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Baytarlıq idarəsi tərəfindən vaxtında operativ tədbirlərin görülməməsi nəticəsində, respublikada heyvanlar arasında qarayara, quş və donuzlarda tif xəstəliyi geniş yayılıb, bu da süd məhsulları, dövlətə və yumurta tədarükü planına təsir edib, kolxozlarda quşların sayının azalmasına gətirib çıxarıb.

“Nazirlər Soveti və Azərbaycan PK MK qərara alınır:

Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı Nazirliyi, Naxçıvan MSSR Nazirlər Soveti, DQMV və rayonların icraiyyə komitələri, Azərbaycan PK-nin vilayət və rayon kənd təsərrüfatı şöbələrinin müdirləri:

a) 1948-ci il üçün bütün növ heyvanlar üzrə heyvandarlığın inkişafına dair dövlət planlarının sözsüz yerinə yetirilməsi üçün konkret ölçülər götürülsün. [1]

b) Hər bir baş heyvanın, xüsusilə ilin əvvəlindən alınmış balaların dəqiq hesabını aparmaq, siyahıdan gizlədilmiş heyvanları dəqiqləşdirmək, heyvanların və heyvandarlıq məhsullarının dağıdılması və mənimlənməsində günahkarları müəyyənləşdirmək. [1]

c) Bütün kolxozlarda cari ildə alınmış bütün dayçaların saxlanması və qayğısına qalmasını təmin etmək həmçinin 1948-ci ilin atların sayının artırılması planının tam yerinə yetirilməsini təmin edilməsi üçün lazım olan atların alınmasını təşkil etmək. [1]

d) Bütün diş inək, camış və atları siyahıya almaq, onların qorunması üçün vəsiqələr vermək, onlar üçün ən yaxşı tövlə, yem və otlaqlar ayırmaq, onlara lazımı qayğını təşkil etmək, bununla da hər anadan bala alınmasını və onun tam qorunmasını təmin etmək.

e) Bala verməmiş diş heyvanların saxlanması, yedizdirilməsinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görmək ki, cari ildə onlardan bala alınması təmin olunsun. [1]

f) İnəklərin süni mayalanması planını və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədi ilə, iribuynuzlu heyvanların süni mayalanma məntəqələrinin yoxlanılmasını aparmaq və həmin məntəqələrə aid olan bütün heyvanların ora gətirilməsinə nail olmaq. [1]

g) Dərhal qoyunların süni mayalanma məntəqələrini yoxlamaq, oranın işçilərinin süni mayalanma planının artıqlaması ilə yerinə yetirmələrini, bala verən qoyunların maksimum məhsuldarlığını və cinslərin yaxşılaşdırılmasını təşkil etmək. [1]

h) Hər bir kolxozun dövlətə ətin tədərükünə görə olan borcunu müəyyənləşdirmək, bu borcları ödəmək üçün lazım olan mal-qaranın, əsasən qoyun və keçilərin sayını dəqiqləşdirmək, bu zaman yararsız heyvanları çıxmaq şərtilə, məhsuldar inək və camışların təhvil verilməsinə imkan verməmək". [1]

Bərpa dövründə respublikanın iqtisadi həyatında müvəffəqiyyətlərlə yanaşı, xeyli mənfi hallar da mövcud idi: yuxarıdan zorakı planların yerinə yetirilməməsinə səbəb olurdu. Lakin aidıyyatı qurumlar, rəhbərliklər bunun səbəbini araşdırmaq əvəzinə "ziyankarlıq" və işi "qəsdən pozmaq" kimi qiymətləndirilir, günahsız adamlar cəzalandırılırdı. Belə halda isə idarə, müəssisə rəhbərləri cəzalandırılmaq, həbs qorxusundan planların yerinə yetirilməsində kütləvi saxtakarlığa, rəqəmlərin süni şəkildə şişirdilməsinə yol verirdilər. Azərbaycan iqtisadiyyatında davam edən birtərəfli inkişaf meyli bərpa dövründə də mövcud olmaqla və həm də mərkəzdən asılılıq qalmaqda davam edirdi. Bütün bunların nəticəsi idi ki, bərpa dövründə sənayenin çox sahəsi, xüsusilə neft sənayesi inkişaf etmək əvəzinə hasilat aşağı düşmüşdü. Neft emalı sənayesində də bu vəziyyət mövcud idi. Respublikanın digər sənaye sahələrində də artım hiss olunmadı, hətta mühüm istehsal sahələrində inkişaf çox cüzi hiss olunurdu.

Nəticə. Bərpa illərində kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət yetirilsə də, bir sıra sahələrdə istehsal göstəriciləri müharibədən əvvəlki səviyyədən də geri qalırdı. Xüsusilə respublikanın əkinçilik bitkilərinin istehsalında vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Məhsuldarlıq aşağı idi. Bütünlükdə bərpa illərində nəzərdə tutulan nəticələr əldə olunmadı, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməməsi, birtərəfli inkişaf əlamətlərinin qalması illərdən bəri yığılıb qalan problemləri həll etmədi. Bərpa dövründə əhali problemi də tam həll olunmadı. Əhəlinin sıxlıq və çoxluq təşkil etdiyi Bakı, Sumqayıt və Gəncə bölgəsinə daimi əhali axını prosesi baş verirdi ki, bu da bütövlükdə respublikada ciddi sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına şərait yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan SSR-in kolxoz və sovxozlarında heyvandarlığın inkişafı planının yerinə yetirilməsinin gedişi haqqında Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetinin qərarı.
2. ARPIİSSA. f 1, – siy. –232, –iş 3, –v.18-21.
3. ARPIİSSA, f.1, –siy. –246, – iş 21, –v.21.
4. ARPIİSSA,f.1, –siy. 247, –iş 17, –v. 22.
5. Azərbaycan tarixi. VII cildə, VII cild , 2008, 605 s.
6. Бакинский рабочий qəzeti, –1945, 23 oktyabr.
7. Бакинский рабочий qəzeti, –1951, 14 iyun l.

РЕЗЮМЕ

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ХОЗЯЙСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1946-1950 ГОДАХ

Дадашова А.Н.

Ключевые слова: *Азербайджан, сельское хозяйство, колхоз, товар, животноводство, экономика.*

Вторая мировая война, как и на всех других стран, сильно повлияла на экономическую и культурную жизнь Азербайджана. Страна потеряла треть своего национального богатства. Хотя в Азербайджане не было сражений, народ республики перенес всю тяжесть войны. В годы войны экономика республики пришла в упадок, валовая промышленная продукция снизилась на 22

процента по сравнению с 1940 годом, добыча нефти - на 50 процентов. В статье рассматриваются вопросы восстановления и развития народного хозяйства Азербайджанской ССР, повышение эффективности и производительности труда колхозников, поставленные на пятилетие задачи основных отраслей народного хозяйства, достижения в промышленности, восстановление и реконструкция сельского хозяйства, постановления Совета Министров и ЦК, проанализирован ряд вопросов, связанных с развитием животноводства.

SUMMARY

RESTORATION OF THE ECONOMY OF THE AZERBAIJAN SSR IN 1946-1950

Dadashova A.N.

Keywords: *Azerbaijan, agriculture, collective farm, products, animal husbandry, economy*

The Second World War, as in all countries, had a severe impact on the economic and cultural life of Azerbaijan. The country had lost a third of its national wealth. Although no battles took place in the territory of Azerbaijan, the population of the republic suffered the full weight of the war. During the war years, the republic's economy declined, the gross industrial output decreased by 22 percent compared to 1940, and oil production by 50 percent. The article deals with the restoration and development of the national economy of the Azerbaijan SSR, increasing the efficiency and productivity of collective farmers, the tasks of the main sectors of the national economy set for the five-year period, achievements in industry, restoration and reconstruction of agriculture, decisions of the Council of Ministers and the Central Committee, a number of issues related to development of animal husbandry were analyzed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.07.2021
	Son variant	20.09.2021

VERİLMİŞ NÖQTƏDƏN VERİLMİŞ FUNKSIYANIN QRAFİKİ ÜZƏRİNDƏ OLAN NÖQTƏYƏ QƏDƏR ƏN YAXIN NÖQTƏNİN TAPILMASI MƏSƏLƏSİ

¹AĞAYAROV MƏTLƏB HÜSEYNQULU oğlu

²BAYRAMOVA NÖVRƏSTƏ SİDQƏLİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2 - dosent

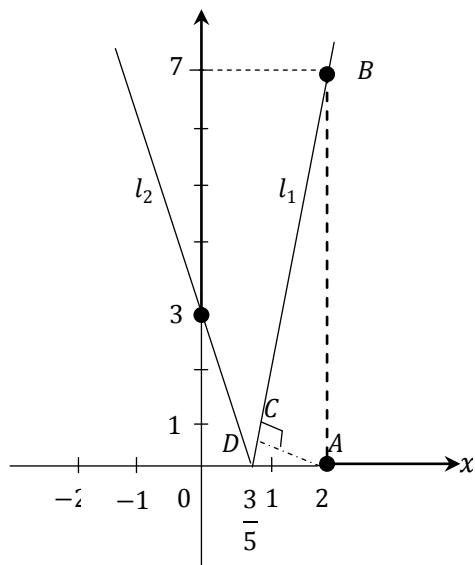
abdullayev_ayxan@list.ru

Açar sözlər: nöqtə, funksiya, funksiyanın qrafiki, məsafə, tənliklər sistemi.

Orta məktəbin riyaziyyat dərslərində elementar funksiyaların tədrisinə geniş yer verilib. Burada müxtəlif funksiyalar, onların xassələri və qrafikləri, funksiyanın təyin oblası və qiymətlər çoxluğunun tapılması məsələlərinə baxılmışdır. Lakin elə məsələlər var ki, orta məktəbin riyaziyyat dərslərində onlara rast gəlinmir. Belə məsələlərdən biri düzbucaqlı koordinat sistemində verilmiş nöqtədən verilmiş funksiya üzərində olan nöqtəyə qədər ən yaxın olan nöqtənin tapılması məsələsidir.

Təqdim olunan məqalədə belə məsələlərdən birinə baxılmışdır və bu məsələnin həlli altı müxtəlif üsulla verilmişdir.

Məsələ. $y = |5x - 3|$ funksiyası üzərində $A(2; 0)$ nöqtəsinə ən yaxın olan nöqtəni tapın.

Həlli. *I üsul.* Əvvəlcə $y = |5x - 3|$

funksiyasının qrafikini quraq.

Həqiqi x ədədinin modulu $|x|$ kimi

işarə olunur: $|x| = \begin{cases} x, & x \geq 0, \\ -x, & x < 0. \end{cases}$

$y = |x|$ funksiyasının təyin oblası $(-\infty; +\infty)$

çoxluğu, yəni bütün həqiqi ədədlər çoxluğudur. İstənilən x

üçün $|x| \geq 0$ olduğundan, $y = |x|$ funksiyasının qiymətlər

çoxluğu mənfi olmayan ədədlər çoxluğudur: $[0; +\infty)$. [1].

Aşkardır ki, $y = |5x - 3| = \begin{cases} 5x - 3, & x \geq \frac{3}{5}, \\ -5x + 3, & x < \frac{3}{5}. \end{cases}$

$y = 5x - 3$ və $y = -5x + 3$ funksiyalarının qrafikləri düz xətt olduğundan, onların qrafiklərini l_1 və l_2 ilə işarə edək.

Onda verilmiş funksiyanın qrafiki şəkildəki kimi olar.

Bu düz xətlərdən birincisinin (l_1 -in) bucaq əmsalı $k_1 = 5$, ikincisinin (l_2 -nin) bucaq əmsalı isə $k_2 = -5$ -dir. AC düz xətti l_1 düz xəttinə perpendikulyar olduğundan, məlumdur ki, $k_1 \cdot k_2 = -1$ olar [2].

Buradan, $k_2 = -\frac{1}{k_1} = -\frac{1}{5}$.

$y = 5x - 3$ funksiyasının qrafiki l_1 düz xəttidir.

Bu düz xəttin bucaq əmsalı $k_1 = 5$. AC düz xətti l_1 düz xəttinə perpendikulyar olduğundan, AC düz xəttinin bucaq əmsalını k_2 ilə işarə etsək, məlumdur ki, $k_1 \cdot k_2 = -1$ olar. Buradan,

$$k_2 = -\frac{1}{k_1} = -\frac{1}{5}.$$

Onda AC düz xəttinin tənliyi $y = -\frac{1}{5}(x - 2)$ şəklindədir və deməli, AC və l_1 düz xətlərinin kəsişmə nöqtəsinin koordinatlarını

$$\begin{cases} y = -\frac{1}{5}(x - 2), \\ y = 5x - 3 \end{cases}$$

tənliklər sistemindən tapa bilərik:

$$\begin{aligned} 5x - 3 &= -\frac{1}{5}(x - 2) \Leftrightarrow 25x - 15 = -x + 2 \Leftrightarrow 26x = 17 \Leftrightarrow x = \frac{17}{26}; \\ y &= 5 \cdot \frac{17}{26} - 3 = \frac{7}{26}. \end{aligned}$$

Deməli, $C\left(\frac{17}{26}; \frac{7}{26}\right)$.

II üsul. AC parçasının uzunluğu $|AC| = \sqrt{(x - 2)^2 + y^2}$ və $y = 5x - 3$ olduğundan,

$$\begin{aligned} |AC| &= \sqrt{(x - 2)^2 + (5x - 3)^2} = \sqrt{(x - 2)^2 + (5x - 3)^2} = \sqrt{26x^2 - 34x + 13} \\ &= \sqrt{26\left(x - \frac{17}{26}\right)^2 - \frac{289}{26}}. \end{aligned}$$

Məsələnin şərtinə görə $|AC|$ ən kiçik məsafədir. Bu isə $\left(x - \frac{17}{26}\right)^2 = 0$, yəni $x = \frac{17}{26}$ olduqda mümkündür. Onda $y = 5 \cdot \frac{17}{26} - 3 = \frac{7}{26}$.

III üsul. Qeyd edək ki, $\frac{3}{5} < x < 2$. ACD üçbucağından Pifaqor teoreminə görə

$|AD|^2 = |CD|^2 + |AC|^2$. $|CD|$ və $|AC|$ məsafələrnii x və y -lə ifadə edək:

$$|CD| = \sqrt{\left(x - \frac{3}{5}\right)^2 + y^2}, |AC| = \sqrt{(x - 2)^2 + y^2}.$$

Digər tərəfdən, $|AD| = |AO| - |OD| = 2 - \frac{3}{5} = \frac{7}{5}$ olduğundan, aşağıdakı tənliklər sistemini alırıq:

$$\begin{cases} \left(x - \frac{3}{5}\right)^2 + y^2 + (x - 2)^2 + y^2 = \frac{49}{25}, \\ y = 5x - 3. \end{cases}$$

Bu sistemi həll edək:

$$\left(x - \frac{3}{5}\right)^2 + 2(5x - 3)^2 + (x - 2)^2 = \frac{49}{25} \Leftrightarrow 52x^2 - \frac{326}{5}x + \frac{510}{25} = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow 26x^2 - \frac{163}{5}x + \frac{51}{5} = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = \frac{17}{26}, \\ x_2 = \frac{3}{5}. \end{cases}$$

$\frac{3}{5} \in \left(\frac{3}{5}; 2\right)$ olduğundan, $x = \frac{17}{26}$ olar. Onda $y = 5 \cdot \frac{17}{26} - 3 = \frac{7}{26}$.

IV üsul. OA -ya perpendikulyar olan AB düz xəttini çəkək, burada $B(2; 7)$. Onda DAB üçbucağını alırıq. Aşkardır ki, $\Delta DAB \sim \Delta ACD$. ΔDAB -dən [1]:

$$|BD| = \sqrt{\left(2 - \frac{3}{5}\right)^2 + 7^2} = \sqrt{\frac{25}{49} + 49} = \sqrt{49 \cdot \frac{26}{25}} = \frac{7\sqrt{26}}{5},$$

$$S_{\Delta ABD} = \frac{1}{2} AD \cdot AB = \frac{1}{2} \cdot \frac{7}{5} \cdot 7 = 4,9.$$

Digər tərəfdən, $S_{\Delta ABD} = \frac{1}{2} AC \cdot BD = \frac{7\sqrt{26}}{10} \cdot AC$. Alınan bərabərliklərin sağ tərəflərini müqayisə etsək, $\frac{7\sqrt{26}}{10} \cdot AC = 4,9$ alarıq, buradan isə $AC = \frac{7}{\sqrt{26}} \cdot A$ və C nöqtələri arasındakı məsafəni onların koordinatları ilə ifadə edək: $|AC| = \sqrt{(x-2)^2 + y^2}$. Onda $(x-2)^2 + y^2 = \frac{49}{26}$.

Beləliklə, aşağıdakı tənliklər sistemini alırıq:

$$\begin{cases} (x-2)^2 + y^2 = \frac{49}{26}, \\ y = 5x - 3. \end{cases}$$

Alınan sistemi həll edək:

$$x^2 - 4x + 4 + (5x - 3)^2 = \frac{49}{26} \Leftrightarrow 26x^2 - 34x + \frac{289}{26} = 0 \Leftrightarrow \left(\sqrt{26}x - \frac{17}{\sqrt{26}}\right)^2 = 0 \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow \sqrt{26}x - \frac{17}{\sqrt{26}} = 0 \Leftrightarrow x = \frac{17}{26}.$$

$$\text{Onda } y = 5 \cdot \frac{17}{26} - 3 = \frac{7}{26}.$$

V üsul. II üsulda olduğu kimi $|AC| = \sqrt{26x^2 - 34x + 13}$, burada $\frac{3}{5} < x < 2$.

Tutaq ki, $f(x) = 26x^2 - 34x + 13$, onda $f'(x) = 62x - 34$. Deməli, $f(x)$ funksiyanın böhran nöqtəsi $x = \frac{17}{26} \in \left(\frac{3}{5}; 2\right)$ -dir. Bundan başqa $\left(\frac{3}{5}; \frac{17}{26}\right)$ intervalında $f'(x) < 0$ və $\left(\frac{17}{26}; 2\right)$ intervalında $f'(x) > 0$.

Deməli, $x = \frac{17}{26}$ nöqtəsi $f(x)$ funksiyanın minimum nöqtəsidir. Onda

$$\min f(x) = f\left(\frac{17}{26}\right) = 26 \cdot \left(\frac{17}{26}\right)^2 - 34 \cdot \frac{17}{26} + 13 = \frac{289}{26} - \frac{578}{26} + 13 = \frac{49}{26}.$$

İndi isə $f(x)$ funksiyanın uclardakı qiymətlərini hesablayaq:

$$f\left(\frac{3}{5}\right) = 26 \cdot \frac{9}{25} - 3 \cdot \frac{3}{5} + 13 = \frac{49}{25}, f(2) = 26 \cdot 4 - 34 \cdot 2 + 13 = 49.$$

Alınan qiymətlərin müqayisəsi onu göstərir ki, $f(x)$ funksiyası ən kiçik qiymətini $x = \frac{17}{26}$ olduqda alır.

$$\text{Onday } = 5 \cdot \frac{17}{26} - 3 = \frac{7}{26}.$$

VI üsul. Məlumdur ki, $A(x_0; y_0)$ nöqtəsindən $ax + by + c = 0$ düz xəttinə qədər olan məsafə

$$d = \frac{|ax_0 + by_0 + c|}{\sqrt{a^2 + b^2}}$$

düsturu ilə hesablanır [2].

Onda $A(2; 0)$ nöqtəsindən $5x - y - 3 = 0$ düz xəttinə qədər olan məsafə

$$\frac{|5 \cdot 2 - 1 \cdot 0 - 3|}{\sqrt{5^2 + (-1)^2}} = \frac{7}{\sqrt{26}}$$

olar. Yuxarıda qeyd etdik ki, $|AC| = \sqrt{(x-2)^2 + y^2}$ və $y = 5x - 3$. Ona görə də

$$\sqrt{(x-2)^2 + (5x-3)^2} = \frac{7}{\sqrt{26}}$$

və ya

$$26x^2 - 34x + 13 = \frac{49}{26}.$$

Alınan tənliyi həll edib, $x = \frac{17}{26}, y = \frac{7}{26}$ alarıq

Deməli, $C\left(\frac{17}{26}; \frac{7}{26}\right)$.

Məktəb riyaziyyat kursunda bu tip məsələlərin həllinə üstünlük vermək məqsəduyğundur. Bu zaman şagirdlərə belə məsələlərin həndəsə və cəbrə aid materialların təkrar edilməsində böyük rola malik olması haqqında məlumat vermək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaqubov, M.H. Riyaziyyat. Yeni təhsil proqramı (kurikulum) üzrə vəsait / M.H.Yaqubov, İ.M.Abdullayev, Ə.H.Yaqubov [və b.] // Abituriyent jurnalının 1-ci nömrəsinin əlavəsi. –Bakı: Çarşıoğlu, –2019, –590 s.
2. Данко, П.Е. Высшая математика в упражнениях и задачах. Часть 1/ П.Е.Данко, А.Г.Попов –М.: Высшая школа, –1967, –298 с.
3. Quliyev, Ə. F. Texnologiya dərslərinin bəzi xüsusiyyətləri / Ə. F. Quliyev // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. –2021. –Vol.17. –No.4. –pp.91-95.
– DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_91. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47697092>

РЕЗЮМЕ

ЗАДАЧА ПОИСКА БЛИЖАЙШЕЙ ТОЧКИ ОТ ЗАДАННОЙ ТОЧКИ ДО ТОЧКИ УРОВНЯ ЗАДАННОЙ ФУНКЦИИ

Агаяров М.Г., Байрамова Н.С.

Ключевые слова: точка, функция, график функции, расстояние, система уравнений.

Одной из актуальных задач при изучении элементарных функций является задача о нахождении точки, ближайшей к заданной. В данной статье рассматривается задача о нахождении ближайшей точке к заданной в прямоугольной системе координат шестью различными способами. Применение вышеуказанных методов к решению алгебраических и геометрических задач способствуют закреплению пройденного в алгебре и геометрии материала.

SUMMARY

THE PROBLEM OF SEARCHING THE CLOSEST POINT FROM A GIVEN POINT TO A LEVEL POINT OF A GIVEN FUNCTION

Agayarov M.H., Bayramova N.S.

Key words: point, function, function graph, distance, system of equations.

One of the urgent problems in the study of elementary functions is the problem of finding a point closest to a given one. This article considers the problem of finding the nearest point to a given point in a rectangular coordinate system in six different ways. The application of the above methods to the solution of algebraic and geometric problems contributes to the consolidation of the material covered in algebra and geometry.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.02.2022
	Son variant	04.03.2022

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ İKT ALƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN TƏHLİLİ

ƏLİYEVƏ ÜLVİYYƏ SANQAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

Ulaliyeva_71@mail.ru

Açar sözlər: informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, təhsil problemləri, İKT alətlərinin istifadəsi, kompüter elmləri, elektron cihazlar.

Son zamanlar yeni texnologiyalar, kompüter və İnternet cəmiyyətimizin bütün sahələrinə, o cümlədən tədrisdə kəskin şəkildə təsirini göstərir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə təlim prosesinin vacib bir hissəsidir. "İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları" (İKT) termini məlumat ötürmək, saxlamaq, yaratmaq, bölüşmək və ya mübadilə etmək üçün istifadə olunan texnoloji formaları ifadə edir [2]. Müəllimlərin peşə fəaliyyətinin inkişafı, tələbələrin fəaliyyətinin artırılması və motivasiya olunması İKT vasitələrindən istifadənin zəruriliyi artırır. Bununla yanaşı, İKT alətlərinin istifadəsində bilik çatışmazlığı, mənbələrin mövcudluğu, öyrənənlər tərəfindən əlçatanlıq və müəllim hazırlığı müddələrinin az olması alətlərin istifadəsini əngəlləyir.

Müasir təlimdə verilən tələblərə əməl etmək üçün, müəllimlər yeni texnologiyaları öyrənməli və aldıkları bilikləri tədris prosesində tətbiq edərək, sinif otaqlarında təlimin daha keyfiyyətli təşkilində bu imkanlardan səmərəli istifadə etməlidir. Təlim prosesində İKT alətlərinin istifadəsi öyrənənləri tədqiqat aparmağa, mövcud zəngin informasiya bazasından səmərəli istifadə etməyə, lazımi məlumatları əldə etmək imkanları və bilikləri praktik şəkildə məqsədəuyğun tətbiq etməyə sövq edir. Təlimin keyfiyyətli olması bilavasitə müəllimin bilik, bacarıq və fəaliyyətindən asılıdır. Buna görə də müəllimlərin İKT alətlərinin tətbiqi üzrə hazırlığı əsas məsələlərdən biridir və müəllimlərin tədris prosesində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) effektiv istifadə edilməsi üçün müxtəlif təlimlər və vebinarlar keçirilir. Bu təlimlərdə iştirak edən professor-müəllim heyəti İKT-nin imkanlarından istifadə edilməsinə və bununla bağlı səmərəli dərslər aparılması təcrübəsinə və innovativ biliklərə yiyələnir.

İKT alətlərin istifadəsi vasitəsi ilə tədris metodlarını yaxşılaşdırmaq üçün kompüterlər "virtual reallıqlar" qurmağı və interaktiv şəkildə animasiyalar və ya ecəzkar şəkillər yaratmağı da mümkün etmişdir [1]. Üstəlik, elektron cihazlar vasitəsi ilə bir çox təcrübələri əldə etmək mümkündür. Aparılan son tədqiqatlar riyaziyyatın tədrisi və öyrənilməsində müasir texnologiyanın tətbiqinin vacib olduğunu göstərdi. İKT-nin tətbiqi riyaziyyatın tədris olunmasının keyfiyyətini yaxşılaşdırır və tələbələr tərəfindən əsas anlayışları dərk etməsini artırır. Bir çox tədqiqatçı riyaziyyatda İKT-nin istifadəsinin üstünlüklərini qiymətləndirmək üçün tədqiqatlar aparmışdır. İKT – nin tətbiqi tələbələr arasında daha çox əməkdaşlığa təşviq edir, həmçinin ünsiyyətə və biliklərin paylaşılmasına təkan verir. İKT vasitələrin tətbiqi tələbələrə müsbət motivasiyaya kömək edir, həm də onlara hesablamalarda az vaxt sərf edərək, aldığı cavabların şərhələrinə diqqətlərini yönəlmələrinə imkan verir. İKT konstruktiv pedaqogikanı da dəstəkləyir, burada tələbələr riyazi anlayışları araşdırmaq və başa düşmək üçün texnologiyadan istifadə edirlər. Bu yanaşma daha yüksək səviyyəli düşüncə və daha yaxşı məsələ həll etmə strategiyalarını təşviq edir; tələbələr daha sonra

məsələlərlə əlaqəli hesablamalara deyil, məsələ həll etmə proseslərinə diqqət yetirmək üçün texnologiyadan istifadə edirlər.

Çağdaş texnologiyalar, xüsusən də informasiya və kommunikasiya texnologiyaları bu gün keyfiyyətli təhsil sistemi müvəffəqiyyətinin əsas amili hesab olunur, xüsusən də təhsil prosesi məlumatların toplanmasına, işlənməsinə və təqdimatına əsaslanır. Informasiya dövrü tələbləri texnologiyanın intensiv istifadəsi ilə tədrisin motivasiyaedici və zəruri olduğunu düşünürlər. Buna görə də, tələbələr texnologiyayı istifadə etmədən tədrisi köhnəlmiş və darıxdırıcı hesab edirlər. Texnologiyanın bütün təhsil problemlərini həll etmədiyini və eyni istifadə etmədən tədris prosesinin çox uğurlu ola biləcəyini vurğulamaq lazımdır. Başqa sözlə, müasir texnologiya bilik və bacarıqların əldə edilməsi üçün qısa yol kimi istifadə edilə bilməz.

Açı məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində İKT alətlərinin istifadəsinin araşdırılmasında əsas məqsəd professor-müəllim heyəti tərəfindən ən çox istifadə olunan İKT alətlərinin tətbiqetmələrini və sinifdə İKT-nin necə istifadə olunduğunu, müəllimlərin İKT alətlərinə münasibətini anlamağa yönəldilmişdir. Riyaziyyat dərslərinin tədrisində İKT-nin integrasiyası zamanı, müəllimlərin qarşılaşdıqları maneələr və onların elektron portalın faydalılığını qavramaları da aktual məsələlərdən biridir [1].

Tələbələrin təhsil fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmaq və yeni texnologiyalardan istifadə etmək üçün müasir informasiya texnologiyaları haqqında məlumat, informasiya ehtiyatlarından istifadə bacarığı, kompüter texnologiyası köməyi ilə müstəqil işləmə bacarığı tələb olunur. İnnovativ texnologiyaların təhsil mühitinə tətbiqi, məlumatların işlənməsi və hesablamaları avtomatlaşdıraraq, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır. Yeni texnologiyalar, tələbələrin bütün imkanlarından istifadə edərək həyatda uğur qazana bilməsi üçün müasir vasitələr, tədris metodları və metodları inkişaf etdirdiyi bütün digər texnologiyalarla əlaqəli bir xüsusiyyətə sahibdir. Informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq, riyaziyyatın tədrisi problemlərinə daha çox diqqət yetirilir. Müasir kompüter elmləri müəllimləri yalnız maraqlı dərslərin təqdimatlarına deyil, həm də bu cür auditoriyaların yaranması üçün güclü vasitələrə, həm də tələbənin biliklərinin monitorinqi, tərəqqini və öyrənmənin problemli sahələrini izləmək üçün alətlərə ehtiyac duyur.

Riyaziyyatın tədrisində İKT-nin tətbiqi tədris prosesini daha təsirli hala gətirməklə yanaşı, tələbələrin əsas anlayışları və məntiqləri dərk etmək bacarıqlarını artırır. Buna baxmayaraq, İKT vasitələrinin tədrisdə tətbiqi zamanı çoxsaylı maneələr də yarana bilər. Bu maneələri müəyyən edərək, tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır. Bu isə riyaziyyatın tədrisində İKT alətlərinin rolunu təsdiqləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, İKT istifadəsində mütəmadi olaraq müəllimlərin çoxu android mobil tətbiqetmələrdən istifadə edir. Texniki dəstək çatışmazlığı əsas maneələrdən biridir. Yenilikçi texnologiyalardan istifadə edərək Riyaziyyatın öyrənilməsi prosesində kompüter təkcə bir məlumat mənbəyi deyil, həm də düşüncə rahatlığının inkişafına kömək edərək, fəaliyyət prosesini aktivləşdirməyə imkan verən bir öyrənmə vasitəsi və güclü bir vasitəsidir. Öyrənmə prosesində geniş İKT alətlərindən istifadə edilərkən, müəllim və tələbə rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Müəllim artıq məlumatların ötürülməsinə, tədris materiallarının çatdırılmasına vaxt ayırmır. Həmin vaxtı yaradıcılıq üçün səmərəli istifadə edərək, motivasiyanı təmin etmək, tələbələrin idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün professor-müəllim heyəti tərəfindən İKT alətlərindən istifadə edilə bilər.

Texnologiya gündəlik həyata və tədris prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Tədrisdə İKT integrasiyasının meyli birmənalıdır və bu cür integrasiyanın vacibliyi barədə fikir aktualdır. Müasir texnologiyaların təhsil prosesinə təsirinin araşdırılması integrasiya prosesində mühüm rol oynayır. Buna görə də, müəllimlərin İKT vasitələrindən müntəzəm istifadə ilə bağlı mövcud maneələri müəyyənləşdirərək aradan qaldırılması və proqram təminatı üzərində texniki potensiallarını inkişaf etdirmələri üçün təlim və vebinarların sayı daha da çox olmalıdır. Təhsil sistemində aparılan islahatlar yeni pedaqoji texnologiyalarından səmərəli istifadə etməyi, təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyi kimi vəzifələri qarşıya qoyur. İndi informasiya insan həyatının bütün

sahələrinə toxunaraq, onu təkmilləşdirməkm kimi təsir gücünə malikdir. Bu o deməkdir ki, İKT-nin tətbiqi ilə müasir dövrün tələblərinə cavab verən yeni tədris üsullarının yaradılması və tətbiqi aktual məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Носкова, Т.Н. ИКТ-инструменты профессиональной деятельности педагога: сравнительный анализ российского и европейского опыта / Т.Н.Носкова, Т.Б.Павлова, О.В.Яковлева // Интеграция образования. –2018, –т.22, №1, –с.25-45.
2. Митенев Ю.А. Использование информационно-коммуникационных технологий в обучении математике // Среднее профессиональное образование. –2011. № 6. –с.19-20.
3. Ittigson, R.J., Zewe, J.G. Technology in the mathematics classroom. / In Tomei, L.A. (Ed.). *Challenges of teaching with technology across the curriculum: Issues and Solutions*. (2003). –Hershey: Information Science Publishing, –pp.114-133.
4. Allahverdiyeva, N. Ə. İnformatikanın tədrisində İKT-nin sahələrində innovativ vasitələrin hazırlanması və tətbiqi / N. Ə. Allahverdiyeva, V. G. Rzayeva // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2021. – Vol. 17. – No 1. – P. 86-91.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46202335>

РЕЗЮМЕ **АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ ИКТ- ИНСТРУМЕНТОВ** **В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ В ВУЗАХ** *Алиева У.С.*

Ключевые слова: *информационные и коммуникационные технологии, проблемы образования, ИКТ- инструменты, компьютерные науки, электронные устройства.*

В статье указывается, что в связи со сложившейся ситуацией, а также в связи с применением дистанционного обучения, становится актуальным необходимость в совершенствовании педагогами использования ИКТ- инструментов. На сегодняшний день средства ИКТ являются одним из главных факторов успеха современной образовательной системы. Также в статье отмечена польза использования электронных порталов и рассмотрены факторы, препятствующие интеграции ИКТ в преподавании математики в высших школах. В связи с этим, при преподавании математики становятся актуальными вопросы об активации интеллектуальной деятельности студентов и создании мотивации для обеспечения наибольшего усвоения полученных знаний.

SUMMARY **ANALYSIS OF THE APPLICATION OF ICT -TOOLS IN TEACHING** **MATHEMATICS IN HIGH SCHOOL** *Aliyeva U.S.*

Key words: *information and communication technologies, educational problems, ICT tools, computer science, electronic devices.*

The article indicates that in connection with the current situation, as well as in the use of distance learning, the need for teachers to improve their knowledge of ICT tools becomes urgent. Today, ICT tools are one of the main factors for the success of the modern educational system.

The article also notes the benefits of using electronic portals and considers the factors that hinder the integration of ICT in teaching mathematics in high school. In this regard, when teaching mathematics, questions about the activation of the intellectual activity of students and the creation of motivation to ensure the greatest assimilation of the acquired knowledge become relevant.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.06.2021
	Son variant	01.02.2022

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Bayramov A.Ə., Tağıyeva R.İ.* Borçalı bölgəsində türkmənşəli azərbaycan toponimlərinin soyqırımı 4
2. *Eminli B.İ.* Dil millətin mədəni kodu kimi 10
3. *Cahangirova G.V., Məmmədova A.E.* İngilis dilinin qrammatikasında təyinlər və onların düzgün ifadə formaları 14
4. *Vəliyeva G.İ.* Söz vurğusunun akustik əlamətləri: kvalitativ və kvantitativ göstəricilər 20

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Məmmədova T.K.* Çağdaş bədii publisistikada esse janrı və onun mövzu dairəsi 25
6. *Məmmədova S.X.* Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı qərb araşdırmalarında 30
7. *Aliyeva A.A.* Abdulla Qədrinin “Ötən günlər” romanında cəmiyyət və şəxsiyyətin faciəsi 35
8. *Babayeva A.N.* Mustafa Çəmənli yaradıcılığında yeni qəhrəman axtarışı 39

Tarix

9. *Кунина И.А.* Анализ конфигурации и процесса трансформации системы международных отношений на современном этапе 46
10. *Hacıyev V.Q.* Qarabağın Azərbaycana məxsusluğu yazılı və arxeoloji mənbələrdə 53
11. *Əzizova R.Y.* Dağlıq Qarabağ müharibəsinin baş verməsində SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar rolu 59
12. *Kərimova S.Ə.* XX əsrin ikinci yarısında SSRİ-Türkiyə münasibətləri haqqında 65

İqtisadiyyat

13. *Мамедова Ш.С.* Основные направления и перспективы развития сотрудничества Азербайджанской Республики с международными экономическими организациями 70
14. *Əhmədova T.M., Məmmədov İ.S.* İnnovasiya infrastrukturunun formalaşmasının prinsipləri 76
15. *Axmedova Г.С.* Роль современных информационных и коммуникационных технологий в совершенствовании таможенной деятельности 82
16. *Dadaşova Ə.N.* 1946-1950-ci illərdə Azərbaycan SSR-nin təsərrüfatının bərpası 85

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Ağayarov M.H., Bayramova N.S.* Verilmiş nöqtədən verilmiş funksiyanın qrafiki üzərində olan nöqtəyə qədər ən yaxın nöqtənin tapılması məsələsi 90
18. *Əliyeva Ü.S.* Ali məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində İKT alətlərindən istifadənin təhlili 94

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 31.03.2022-ci il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 38 . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru